

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

Головко Людмила Олександрівна

УДК 347.23 (093) (477 + 437.6 + 437.1/.2)

**Розвиток інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії
(історико-правовий аналіз)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Стеценко Семен Григорович
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІНСТИТУТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ)	
1.1. Стан наукової розробки проблеми	12
1.2. Власність як об’єкт дослідження суспільних наук і права	26
Висновки до розділу 1.....	55
РОЗДІЛ 2. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ, СЛОВАЧЧИНИ ТА ЧЕХІЇ У ІХ – ХІХ СТ. СТ.	
2.1. Власність у звичаєвому праві та перших актах його кодифікації.....	59
2.2. Особливості становлення інституту права власності в законодавчих актах України, Словаччини та Чехії (XIV – ХІХ ст.ст).....	82
Висновки до розділу 2.....	120
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ, СЛОВАЧЧИНІ ТА ЧЕХІЇ У ХХ – ХХІ СТ. СТ.	
3.1. Особливості правового регулювання відносин власності в Українській РСР та Чехословаччині	122
3.2. Реформування інституту права власності в незалежних Україні, Словаччині та Чехії в контексті розвитку правової соціальної держави.....	149
Висновки до розділу 3.....	187
ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196

ВСТУП

Актуальність теми. Однією з провідних тенденцій розвитку сучасного права є посилення інтеграційних процесів, збільшення впливу міжнародного права. Це спонукає до активного залучення порівняльно-правових досліджень, спрямованих на пізнання тенденцій, закономірностей, особливостей розвитку права у світі, правових традицій, визначення місця національної правової системи серед інших.

Зростає інтерес до порівняльно-правових досліджень в галузі історії права, зокрема до порівняльного аналізу розвитку ключових правових інститутів окремих країн. Наріжним правовим інститутом у системі права є інститут права власності. Особливості регулювання відносин власності багато у чому визначають характер інших інститутів права, розвиток економіки і політики.

Для успішного проведення правових реформ в Україні на засадах демократії і верховенства права актуалізується досвід створення правової системи у колишніх країнах соціалістичного табору, які вдало пройшли процес постсоціалістичної трансформації. Такою країною виступала Чехословаччина, а після її поділу з 1 січня 1993 р. – Чехія і Словаччина – держави, в яких правова реформа проводилась в подібних до українських умовах на фоні демократизації, ринкових перетворень та державного будівництва.

При формуванні системи правовідносин істотне значення мають історичні обставини, звичаї та традиції, нагромаджений досвід та інші інституційні фактори. Саме вони зумовлюють відмінності у побудові правових систем України, Словаччини та Чехії. Це обумовлює глибоку національну природу відносин власності у правових системах цих країн.

Порівняльне історико-правове дослідження розвитку інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії дозволяє відтворити систематизоване наукове уявлення про розвиток механізмів правового регулювання відносин власності в цих країнах, виявити позитивний досвід правового регулювання відносин власності, який уже виправдав себе на практиці, а також врахувати

негативні та неефективні наслідки тих чи інших правових рішень. Таке дослідження також дає можливість використати досвід Словаччини та Чехії в реформуванні відносин власності в процесі постсоціалістичної трансформації, позаяк реформи в цих країнах, особливо в перетворенні прав власності, є найвдалішими порівняно з процесами в інших країнах Центральної та Східної Європи.

Актуальність теми визначається тим, що в Україні продовжуються зміни у регулюванні відносин власності. Аналіз правозастосовчої практики свідчить, що існують прогалини і розбіжності у тлумаченні права власності, а також труднощі у застосуванні норм чинного законодавства при розгляді справ даної категорії.

Науково-теоретичною базою дослідження є загальнотеоретичні праці таких вчених у галузі історії та теорії держави і права: Б. Андрусина, В. Бабкіна, Ю. Бисаги, В. Гомоная, В. Гончаренка, М. Грушевського, А. Гуза, В. Зайчука, П. Захарченка, В. Капелюшного, А. Колодія, О. Копиленка, С. Кудіна, В. Лемака, П. Музиченка, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, В. Пилипчука, П. Рабіновича, В. Рубаника, А. Спаського, С. Стеценка, А. Тимченка, О. Шевченка, А. Яковліва, О. Ярмиша та ін.

Дисертантом використовувались роботи фахівців у галузі цивільного права: Ч. Азімова, С. Братуся, Д. Бобрової, О. Вінник, А. Довгерта, О. Дзери, І. Дзери, І. Жилінкової, І. Спасибо-Фатєєвої, Р. Стефанчука, Є. Суханова, Я. Шевченко, Ю. Червоного та ін.

Підґрунтям для безпосереднього дослідження історії розвитку інституту права власності на території Словаччини та Чехії стали праці таких словацьких та чеських дослідників інституту права власності: К. Адамової, Р. Веселої, Е. Влчека, П. Гавлана, М. Голуба, Л. Губенака, А. Затурецького, М. Кадлецової, П. Кіша, В. Кнола, М. Краліка, Й. Лазара, Ш. Луби, К. Мали, Ф. Мелзера, С. Пліви, Т. Сасфаї, Й. Спачіла, В. Фабри, В. Файнора, П. Франя, К. Шелле, М. Штефановича, П. Яношикової та ін.

У галузі історико-правової компаративістики використані праці М. Ангеля, Г. Гаттеріджа, Р. Давида, В. Денисова, В. Забігайла, М. Козюбри, О. Крупчана, Х. Кьотца, О. Тихомирова, В. Туманова, Є. Харитонова, К. Цвайгерта та ін.

Хронологічними рамками дослідження обрано період з IX століття (це обґрунтовано виникненням Київської Русі і Великої Моравії) по теперішній час.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)”, яка затверджена Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 року). Тема дисертації пов'язана з реалізацією вимог Закону України від 18 березня 2004 року № 1629-IV „Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Дисертація знаходиться у руслі втілення у життя положень Постанови Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 року № 1365 „Про деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є шляхом здійснення комплексного історико-правового аналізу з'ясувати особливості, спільні і відмінні риси становлення та розвитку інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії. Для досягнення поставленої мети визначені *основні завдання дослідження*:

- визначити власність як об'єкт дослідження суспільних наук і права;
- виявити та дослідити джерельні (нормативно-правові, монографічні та архівні) матеріали, які характеризують процес становлення і розвитку інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії;
- дослідити вплив іноземних традицій права на становлення і розвиток інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії;
- здійснити порівняльне історико-правове дослідження звичаєвого права як джерела права власності в Україні, Словаччині та Чехії;

- охарактеризувати акти кодифікації права, які регулювали відносини власності в добу середньовіччя;
- здійснити порівняльний аналіз норм права власності в пам'ятках земського та міського права на теренах України, Словаччини та Чехії;
- розкрити зміст регулювання інституту права власності в Українській РСР та Чехословаччині;
- виявити досвід реформування інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії в процесі постсоціалістичної трансформації;
- узагальнити досвід адаптації національного законодавства про власність Словаччини та Чехії до європейського правового простору;
- запропонувати позитивний досвід Словаччини та Чехії для вдосконалення регулювання інституту права власності для України.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, пов'язані з інститутом права власності в Україні, Словаччині та Чехії в різних темпорально-правових характеристиках.

Предмет дослідження – історико-правові закономірності процесу становлення, розвитку та функціонування інституту права власності на теренах України, Словаччини та Чехії.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи становить комплексне використання філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження.

Світоглядно-ціннісний контекст становлять закріплені в Конституції України цінності: пріоритетність прав людини, демократії, соціально орієнтованої правової держави, верховенство права. У дисертаційному дослідженні враховані методологічні інновації, які відбуваються у вітчизняній історії та теорії права. Широке використання порівняльно-правового методу зумовлено темою дисертаційного дослідження (підрозділи 2.1., 3.2.). На тлі історико-правового дослідження генези права в Україні, Словаччині та Чехії досліджено спорідненість та відмінності співвідношення традиційного та

писаного права, специфіку інституту права власності в правовій системі кожної із зазначених країн, закріплення норм права власності в правовій практиці та правосвідомості (підрозділи 2.1., 2.2.). Порівняно перші правові акти кодифікації права України, Словаччини та Чехії і виокремлено тлумачення права власності в них (підрозділ 2.1.). Особливу увагу приділено аналізу трансформації інституту права власності в процесі правової реформи, зокрема особливості практичного вирішення регулювання відносин власності в кожній з досліджуваних країн (підрозділ 3.1.).

Діалектичний метод пізнання застосовувався для виявлення протиріч, що визначають поступ, який є рушійною силою розвитку права власності у кожній з зазначених країн (підрозділи 2.1., 2.2.).

Застосуванням історико-правового методу виявлено специфіку еволюції законодавства, яке регулює відносини власності в процесі розвитку (підрозділи 2.2., 3.1.).

За допомогою методу прогнозування автор сформулював рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання інституту права власності в нашій державі на основі досвіду і позитивних надбань Словаччини та Чехії (підрозділи 1.2., 3.2.).

Формально-юридичний метод дозволив проаналізувати зміст норм правових актів, а метод тлумачення – з'ясувати їх зміст (підрозділи 1.2., 3.2.).

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у тому, що вона є першим комплексним історико-правовим дослідженням становлення і розвитку інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії. У межах дисертаційного дослідження отримано результати, що характеризуються науковою новизною:

вперше:

– введено до наукового обігу недосліджені пам'ятки правової думки Чехії та Словаччини, уточнено назви законодавчих актів, які вже перекладені на українську мову, їх категоріально-понятійний і термінологічний апарат.

Зокрема, вперше досліджено пам'ятку міського права Чеського королівства „Права міські королівства Чеського”, яка набула чинності в якості загальнодержавного кодексу міського права. Встановлено, що для передачі права власності на нерухомість вимагався запис про відчуження в міській книзі; запис міг здійснитись навіть за відсутності однієї із сторін. В пам'ятці розрізнялися реальні і особисті сервітути;

– здійснено комплексне дослідження регулювання кадастру нерухомості в Словаччині та Чехії. Встановлено, що записи про право власності на нерухомість спочатку виникли в містах. Наприклад, в Братиславі перша земельна книга була створена в 1339 році. В Україні ведення земельного кадастру було запроваджено лише у 1968 році з прийняттям „Основ земельного законодавства Союзу РСР та союзних республік” і поширювалося лише на землі сільськогосподарського призначення;

– на прикладі Словаччини та Чехії запропоновано внести зміни до статті 4 Закону України від 01 липня 2004 р. № 1952-IV „Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” і викласти її в такій редакції: „право власності та інші речові права на нерухомість виникають, змінюються або припиняються записом до державного реєстру прав на нерухоме майно та їх обмежень”;

– запропоновано внести зміни до проекту Закону України від 09 квітня 2004 р. № 5394/п „Про державний земельний кадастр” шляхом внесення наступного положення до статті 2 в такій редакції: „Право власності на земельні ділянки, які знаходяться в межах території України, та інші об'єкти нерухомого майна, розташовані на цих земельних ділянках, речові права на них та їх обмеження виникають, змінюються або припиняються записом до державного земельного кадастру”;

удосконалено:

– висвітлення нового розуміння принципу публічності ведення Державного реєстру прав на нерухоме майно та їх обмежень. На прикладі Словаччини та

Чехії замість вичерпного переліку осіб, для яких є доступними відомості Державного реєстру прав на нерухоме майно та їх обмежень, запропоновано викласти статтю 28 Закону України „Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” у наступній редакції: „кожен має право ознайомитися з даними, які містить Державний реєстр прав на нерухоме майно та їх обмежень, робити з нього витяги і отримувати довідки”;

– доведення доцільності розміщення відомостей Державного реєстру прав на нерухоме майно та їх обмежень і державного земельного кадастру в мережі Інтернет з внесенням відповідних змін до Закону України „Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” та проекту Закону України „Про державний земельний кадастр”;

– обґрунтування, що слід привести законодавство України у відповідність із положеннями Конституції України та Цивільного кодексу України і залишити вичерпний перелік лише із трьох форм власності – приватної, комунальної та державної;

отримали подальший розвиток:

– дослідження впливу чеського феодалного права на становлення українського законодавства часів Литовської доби;

– висвітлення принципу обов’язковості внесення до державного земельного кадастру відомостей про всі його об’єкти та принципу обов’язкової державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, їх обмежень та правочинів щодо нерухомого майна;

– порівняльний аналіз відносин власності у звичаєвому праві України, Словаччини та Чехії і перших актах його кодифікації. Встановлено, що за часів Київській Русі юридично зберігались права громади розпоряджатися землею без дозволу князя, в той час як на теренах Чеського та Угорського королівств суверенність прав на землю визнавалась лише за королем;

– положення про те, що, на відміну від українського звичаєвого права, в словацькому та чеському звичаєвому праві тривалий час не визнавалась приватна власність, а лише неділ (колективна власність всієї родини);

– фактичний матеріал щодо регулювання інституту права власності у період Української гетьманської держави шляхом введення в науковий обіг нових, раніше неопублікованих архівних матеріалів. Як засвідчують джерела Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, процес повернення націоналізованої землі у вищезазначений період подекуди мав і негативні наслідки. В сільській місцевості після поновлення гетьманом приватної власності на землю виникали „хліборобські” загони, які керувалися почуттям помсти. Їх діяльність спочатку не була врегульована законодавчо, що, на думку дисертанта, було недоліком.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зроблені висновки та пропозиції можуть бути використані:

– у правотворчості – при внесенні окремих змін та доповнень до чинного законодавства України з питань регулювання інституту права власності;

– у науково-дослідній діяльності – при подальшому вивченні історії інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії;

– у навчальному процесі – при підготовці навчально-методичної літератури, лекцій та семінарських занять з загальної історії держави і права, історії держави і права України та зарубіжних країн, теорії права, цивільного й господарського права (акти впровадження в Національному університеті біоресурсів і природокористування від 04.09.2009 р. та в Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова від 20.10.2009 р.);

– у правозастосовчій діяльності – в роботі Державного комітету України із земельних ресурсів в питаннях ведення державного земельного кадастру; центральних та місцевих органах виконавчої влади в питаннях оприлюднення відомостей про право власності, які містить Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертації обговорювались на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Основні положення роботи, теоретичні та практичні висновки доповідались на наукових і науково-практичних конференціях: „Актуальні проблеми держави і системи права України в умовах світової глобалізації” (м. Київ, 15 березня 2007 р.); „Від громадянського суспільства – до правової держави” (м. Харків, 25 квітня 2007 р.); „Треті юридичні читання” (м. Київ, 25–26 квітня 2007 р.); „Четверті юридичні читання” (м. Київ, 3–4 квітня 2008 р.); „Актуальні проблеми правового забезпечення національної продовольчої безпеки і сталого розвитку сільського господарства України” (м. Київ, 18 квітня 2008 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації опубліковані в одинадцяти працях, з яких шість – у виданнях, що визначені ВАК України як фахові з юридичних наук, 5 – у матеріалах і тезах конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 220 сторінок, з них сторінок основного тексту – 193. Кількість використаних у дисертації джерел становить 232 найменування.

РОЗДІЛ 1. ІНСТИТУТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ)

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Право власності як центральний інститут у системі права та історичні аспекти його розвитку останнім часом все більше стають об'єктом наукового дослідження. Посилення наукового інтересу до правової спадщини українського народу спостерігається особливо після набуття Україною незалежності, тоді як дослідження з історії інституту права власності в Україні в часи, коли українські землі входили до складу інших держав, були поодинокими випадками.

Звичаєвому праву України і, зокрема, регулюванню відносин власності, присвятив увагу правознавець П. Чубинський в праці „Очерк народных юридических обычей и понятий в Малороссии”, яка була опублікована у 1869 році. Досліджуючи звичаєве право, вчений зробив висновок, що єдиним справедливим способом набуття права власності народ вважав працю. Він не вважав, наприклад, право на ліс повністю недоторканим, тому що у лісі не використовувалася людська праця. Внаслідок цього і зрублювання чужого, особливо казенного лісу, народ не вважав крадіжкою у повному розумінні цього слова, в той час як бортне дерево вважалось недоторканим, тому що на нього було витрачено працю [153, с. 681].

Значну роль у вивченні правового регулювання інституту права власності на території України відіграла Київська (1843 – 1917 рр.) археологічна комісія. У 1876 році було видано Архів юго-западної Росії, який містить пам'ятки права, які були чинні в Україні у період Великого князівства Литовського. У передмові Архіву правознавець І. Новицький зробив наступні висновки: після приєднання України до Великого князівства Литовського більшість українського сільського населення продовжувала мати особисту свободу, платила податки на користь держави і не була позбавлена права власності на землю, однак умовного як для

селян, так і для феодалів; з другої половини XV століття спостерігається обмеження прав селян (право збирати податок переходить на землевласників); третій Литовський статут 1588 року скасував право власності селян на землю і позбавив їх особистої свободи, в той час як феодали отримали рівні права між собою і всю державну владу [7, с. 159-161]. Один із активних видавців архіву південно-західного краю М.Ф. Володимирський–Буданов став фундатором історико-правової школи „західно-руського права” [19-21]. Досліджуючи питання про виникнення в Київській Русі права власності на землю, М.Ф. Володимирський–Буданов підкреслював, що спочатку затвердилося приватне право на орні землі, а ліси, луки й інші угіддя перебували в спільному користуванні громади або роду. Ним було сформульовано тезу про існування подвійного права землевласників, коли на одній ділянці землі встановлюється (у результаті захоплення) право власності двох різних осіб. Завдяки працям М.Ф. Володимирського–Буданова та професора Одеського університету Ф.І. Леонтовича право України періоду Великого князівства Литовського і Речі Посполитої виокремилось в самостійний напрямок історико-правових досліджень. Зокрема, Ф.І. Леонтович встановив, що попри те, що за Литовським Статутом право власності на землю було привілеєм шляхетського стану, земля, згідно з нормами звичаєвого права, залишалася у спадковому володінні селян, як і за часів Київської Русі [64,65].

У 1920-тих роках при Всеукраїнській академії наук у Києві діяла Комісія з вивчення звичаєвого права, яка випустила наукову збірку „Праці Комісії для виучування звичаєвого права України”. За редакцією Арнольда Кристера, а згодом і Оникія Малиновського вийшли три видання у 1925, 1928, 1928 роках [22, 23]. Серед їх авторів були правознавці: С. Борисинок, О. Добров, Є. Єзерський, В. Камінський, М. Товстоліс, І. Черкаський, Б. Єзловський та ін. Досліджуючи пам’ятки звичаєвого права, М. Товстоліс робить висновок, що стародавнє право України неприхильно ставилося до інституту сімейної власності й дбало про те, щоб полегшити вихід із неї шляхом поділу [23, с. 19]. В. Камінський дійшов до

висновку, що основною засадою виділу відповідної частки майна двору для нової чи нових родин була згода батьків. Окрім того, висувалися ще й деякі інші умови, а саме: 1) право на виділ мали тільки одружені сини і доньки; 2) наявність у сина або зятя дітей; 3) якщо марнотрацтво або пияцтво батьків загрожувало втратою усього майна; 4) якщо батьки у разі одруження дітей (синів або дочок) обіцяли їм виділити частину землі для самостійного користування; 5) подекуди, щоб набути право на виділ, вимагався ще й певний термін [23, с. 126]. В. Завітневич виділив наступні способи набуття права власності в звичаєвому праві України: заволодіння, знахідка, скарб, переробка, давність [23, с. 123]. А. Кристер, досліджуючи майнові права подружжя, дійшов висновку про спільність майна чоловіка і дружини. Про це свідчить той факт, що посаг жінки, хоча й вважався за її окрему власність, але перебував у спільному володінні й користуванні подружжя, і жінка, живучи з чоловіком у шлюбі, не могла без його згоди зробити жодного правочину, який би порушував або обмежував права її чоловіка на спільне з нею користування її посагом. Нерухоме ж майно чоловіка, яким забезпечувався посаг жінки, не могло без її згоди відчужуватися або передаватися у заставу [23, с. 429].

Велику увагу інституту права власності в Україні приділив М.С. Грушевський у своїй відомій праці „Історія України-Руси” [33], в якій він обґрунтовує думку про існування індивідуальної приватної власності у Київській Русі і обґрунтовує пріоритет питома українського звичаєвого права у формуванні вітчизняного права. Точку зору М.В. Грушевського щодо існування індивідуальної приватної власності у Київській Русі підтримували вчені: В. Довженок [38], В. Мавродін [69], К.Н. Тарновський [132], Л. Черепний [152]. В. Антонович [5] та Ф. Леонтович [66, 67] визнавали, що селяни на українських землях мали право земельної власності, але вважали, що це право було неповним.

У 1929 році виходить праця українського історика права А. Яковліва „Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV – XVI в.”,

в якій він зробив висновок, що старочеське право мало вплив на правничі норми і мову Литовських Статутів [164].

У 1954 році російською мовою вийшла праця відомого дослідника чехословацького права В. Кнаппа, в якій він розглянув регулювання інституту права власності в Чехословаччині. На думку вченого, зміст права власності визначає унормований механізм обмеження цього права. Тому Цивільний кодекс Чехословаччини 1950 року виходив із засади, що з власності для власника випливають не тільки права, але і обов'язки, з яких на першому місці був наведений обов'язок при виконанні права власності не спричиняти шкоду інтересам суспільства, і спрямовувати виконання цього права згідно з єдиним господарським планом [Див.: 55, с. 231-235].

Російською мовою зі змістом пам'яток феодального права Чеського королівства та Угорського королівства ми можемо ознайомитися завдяки Хрестоматії пам'яток феодального права країн Європи, яка була видана у 1961 році під редакцією В.М. Корецького [144].

У 1981 році вийшла монографія В. Ванечека з історії держави і права Чехословаччини, в якій він розглянув, зокрема, і право власності. Вчений звертає увагу на те, що на території Чехії і Словаччини у період феодальної роздрібленості право власності на землю мали лише феодали і в обмеженому обсязі – міщани, розглядає право „вислуги” у Чеському королівстві [17].

Археолог А.П. Толочко досліджував право власності князя на землю у Київській Русі і зробив висновок, що князь розпоряджався підвладною територією не як приватний власник, а як представник держави, яка й була власником землі [140].

У 1996 році вийшла монографія українського правознавця О.В. Дзери „Розвиток права власності громадян в Україні” [35], в якій досліджено регулювання права власності громадян з 1917 року. Дослідник запропонував наступну періодизацію розвитку права власності громадян в радянський період: 1) 1917 – 1937 рр. – період зародження особистої власності при збереженні

обмеженої дрібної приватної власності за створення мінімальних правових засад регулювання відносин особистої власності і її конституційного оформлення; 2) 1936 – 1961 рр. – період утвердження особистої власності як єдиної форми привласнення громадянами матеріальних благ, пошуку шляхів правового регулювання відносин власності та створення передумов для розробки нового цивільного законодавства; 3) 1961 – кінець 80-х років – період створення і дії повноцінного інституту права власності на базі Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік та цивільних кодексів союзних республік [35, с. 16].

У 1996 році дослідники права Б.Й. Тищик і О.А. Вівчаренко видали спільну монографію, присвячену суспільно-політичному ладу і праву України у складі Литовської держави та Речі Посполитої, у якій, зокрема, розглядали і право власності на землю селян. Вчені роблять висновок, що спочатку, після приєднання України до Великого князівства Литовського, на її території існувало три основні категорії селян – смерди (вільні), невільники (слуги, раби), напіввільні (закупи). Вільні селяни мали власні землі. У XVI столітті під впливом польського права відбувається еволюція права землеволодіння селян. Селянську землю вважають належною державі або панам-шляхті [137, с. 18].

У 1997 році вийшов збірник наукових праць „Економіко-правові проблеми трансформації відносин власності в Україні”, до якого увійшли статті таких вчених, як В.М. Селіванов, В.С. Червоний, О.А. Підпригора, Л.В. Селезньова, Я.М. Шевченко та інші. Вищезазначені вчені у своїх працях відобразили свої погляди щодо найефективніших шляхів трансформації відносин власності в Україні. В.М. Селіванов зазначив, що відмова від адміністративно-командної системи, як форми та засобу суспільного буття (господарювання, управління, мислення тощо), не означає заперечення необхідності державного, публічно-правового регулювання майнових відносин, захисту публічних інтересів, які мають тенденцію до ускладнення (наприклад, забезпечення економічної безпеки). Принциповим лише повинно стати положення, що державний вплив, пріоритет

державної волі при втручанні в майнові відносини не є вже імперативним фактором, він має носити характер не прямої, а опосередкованої дії [42, с. 32]. Окрему увагу автори збірника приділили інституту права повного господарського відання. На думку В.С. Червоного, в Цивільному кодексі України слід було б передбачити, що інститут права повного господарського відання може бути застосований не тільки при здійсненні права державної і комунальної власності, але й колективної, приватної і загальної власності [42, с. 48]. Таку ж думку висловив і О.А. Підпригора, який вважає, що право повного господарського відання і право оперативного управління може бути встановлено не тільки стосовно державної, а й будь-якої іншої власності. Той самий приватний власник також може передати свою власність на засадах повного господарського відання будь-якій третій особі [42, с. 71]. Натомість О.В. Дзера перспективним вважає введення для державних (комунальних) юридичних осіб нового інституту щодо їх майнового статусу – права довірчого управління державним (комунальним) майном [42, с. 96]. З точки зору Я.М. Шевченко, не варто „прив’язувати” економічні відносини до управлінських – останні повинні лише сприяти розвитку економіки на ринкових засадах, стимулювати активність і ініціативу підприємств, класти край проявам нечесності з боку підприємців, сприяти створенню ринкової інфраструктури. Такий перебіг подій, на думку дослідниці, робить непотрібним Господарський кодекс, який базується саме на адміністративній організації економіки. Я.М. Шевченко вважає, що у правовій системі Української держави має бути один Цивільний кодекс, який би регулював усі майнові і немайнові відносини, які виникають на засадах рівності в сфері економіки, тобто ринкові відносини [42, с. 66-67]. М.М. Семченко провів порівняльний аналіз приватизації державного майна в Україні та Німеччині. Підводячи підсумки, вчений зауважив про наявність низького рівня теоретичного обґрунтування мети, способів і технології приватизації в Україні; про незавершеність і непрогнозованість соціально-економічних наслідків приватизації; про обмеженість законодавства; про нагальну потребу теоретичного переосмислення ходу приватизації в Україні і

розробки радикальних заходів подальшого вдосконалення [42, с. 158]. Л.В. Селезньова звернула увагу на те, що в Україні недостатньо відпрацьовані і не знайшли свого відображення в законодавчо-нормативних актах і господарському житті питання власності на елементи природо-ресурсного потенціалу [42, с. 171].

Окремі аспекти правового регулювання господарської сфери першої Чехословацької республіки були предметом дослідження професора Ю. Б. Бисаги, який акцентував увагу на проблемах правового регулювання відносин у господарській сфері, на фінансовій та земельній реформах, їх правовому забезпеченні. Особлива увага приділяється першим крокам правового регулювання господарських відносин на початковому етапі розвитку Чехословацької держави [11-15]. Свою увагу вчений присвятив також і уніфікації цивільного права першої Чехословацької республіки. З усіх проектів найбільше задовольняв верхні ешелони влади, значну частину юридичної громадськості проект поступової ревізії австрійського Цивільного кодексу, поєднаний з ідеєю поширення його правочинності і на території Словаччини та Підкарпатської Русі [12, с. 37]. У Чехословацькій республіці від АЦК вперше відмовились аж у 1950 році, окрім положень, які регулювали договір найму, які були чинні і надалі.

Українські правознавці О.І. Харитонова і Є.О. Харитонов у 2002 році видали спільну монографію „Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції”, в якій провели порівняльний аналіз історії розвитку правових систем країн Європи. Вчені роблять висновок, що римське право у його візантійській інтерпретації мало вплив на регулювання інституту права власності у „Руській правді” [141, с. 259]. На думку дослідників, помітним є вплив римського права і на Статут Великого князівства Литовського 1588 року, де досить ретельно урегульовано відносини власності на землю, що могла належати як поміщикам, так і селянам [141, с. 263]. О.І. Харитонова і Є.О. Харитонов у своїй монографії також проводять аналіз положень Австрійського цивільного кодексу 1811 року, які регулювали інститут права власності. Вчені роблять висновок, що Австрійський цивільний кодекс, просякнутий ідеями доби Просвіти

про рівність людей, про звільнення особи від опіки держави, про економічну свободу, суперечив соціальній структурі австрійського суспільства того часу [141, с. 440].

У 2002 – 2004 рр. за редакцією С. Ківалова, П. Музиченка і А. Панькової у трьох томах вперше українською мовою були видані Статути Великого князівства Литовського [128 – 130]. Ці ж вчені у передмові до кожного тому провели аналіз положень Статутів, у тому числі і деяких норм, які регулюють інститут права власності. Автори звертають увагу на те, що у порівнянні із Статутом 1529 року, який узаконював повну перевагу вузького кола магнатської олігархії, Статут 1566 року консолідував панівний стан, зробив його єдиним у правах і свободах, була проголошена повна свобода розпорядження земельною власністю [129, с. 6].

У 2004 році виходить праця В.Є. Рубаника, присвячена порівняльному аналізу розвитку інституту права власності в Україні та Росії [119]. На думку вченого, між російською і українською традиціями правового регулювання майнових відносин існує набагато більше схожого і спільного ніж різного і особливого, що дає підстави розглядати російську і українську юридичні традиції права як складові єдиної східнослов'янської системи правового регулювання майнових відносин зокрема і суспільних відносин – в цілому [119, с. 374]. В.Є. Рубаник зробив також наступні висновки:

1) процес переходу суспільства до будь-якої нової системи відносин власності є нестабільним, нестійким, тривалим і містить багато протиріч;

2) процес трансформації однієї системи відносин власності в іншу завжди супроводжується зростанням протиріч і кризових явищ у суспільстві, посиленням протистояння між різними соціальними групами;

3) історичний розвиток системи об'єктів права власності проходив по трьом основним напрямам: а) визначення правового стану тих нових об'єктів власності, які з'явилися у процесі економічної еволюції суспільства; б) зміщення акцентів в правовому регулюванні відносин власності шляхом перенесення головної уваги законодавця з нерухомого майна на рухоме; в) все більш чітке виокремлення в

якості об'єктів права власності не окремих речей і прав, а їх сукупності, об'єднаної господарським або іншим цільовим призначенням, тобто формування цілісних майнових комплексів;

4) концепція „розщепленої” власності, створена у феодальному праві, згідно якої припускалося існування декількох різних титулів власності на одне і те саме майно, виявилася добре пристосованою для теоретичного і практичного обґрунтування поступово зростаючих обмежень прав власності;

5) розвиток правового регулювання відносин власності на російській і українській території у окремі історичні періоди відбувалося з перемінним чередуванням то посилення, то послаблення державного втручання у майнові відносини;

б) докорінне реформування російської і української економіки є можливим лише на основі об'єднання різних форм і типів власності, їх взаємному доповненні, оскільки побудувати громадянське суспільство на основі однієї із форм власності, як це підтверджує історичний досвід, не є можливим [див. 119, с. 371-374].

У 2003 році В.В. Лемак захистив докторську дисертацію на тему: „Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми”, в якій проаналізував зміст правової реформи в Чехії і Словаччині у процесі постсоціалістичної трансформації за такими основними напрямками: конституційна реформа, реформа публічного управління, реформа судів і правоохоронних органів [63].

У 2004 році В.В. Гомонай захистив кандидатську дисертацію на тему: „Становлення та розвиток законодавства про господарську діяльність в першій Чехословацькій республіці (1918 – 1938 рр.)”, в якій, зокрема, дослідив земельну реформу в першій Чехословацькій республіці. На думку вченого, найважливішим позитивним моментом реформи було те, що земля стала предметом купівлі-продажу. Це приводило в рух усе суспільство в напрямку високорозвинутої ринкової економіки. Аналіз нормативної бази дозволив В.В. Гомонаю зробити

висновок, що земельна реформа проводилася на основі ефективного правового забезпечення та механізму його реалізації на практиці за допомогою превентивних заходів [27, с. 9].

У 2005 році вийшла праця „Звичаєве право” української дослідниці права Н.Є. Толкачової, в якій вона, зокрема, присвятила свою увагу регулюванню відносин власності у звичаєвому праві України. Дослідниця погоджується із думкою П. Чубинського, що у Київській Русі власне праця визначала зміст відносин власності на землю. В основі права на землю та володіння нею була затрачена на її обробіток праця людини [139, с. 322].

Правознавець Б.С. Бачур досліджував інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX століть [10]. Вчений робить висновок, що на різних етапах розвитку феодального суспільства, державне феодальне право, що претендувало на регулювання правовідносин, з одного боку, не завжди збігалось із принципами, відбитими в нормах звичаєвого права, з іншого боку – зіштовхуючись із правовим уявленням різних станів, і насамперед шляхти, не могло мати загального характеру, а це давало можливість для подальшого розвитку звичаєво-правових норм, які регулювали повсякденні земельні й господарські відносини, у тому числі і відносини власності на землю [10, с. 121]. Б.С. Бачур звертає увагу на те, що в Київській Русі початок великому землеволодінню було покладено не розділом земель між верхами завойовників, як, наприклад, у Франції або Італії, а в результаті виникнення майнової нерівності всередині сільської громади [10, с. 54].

Дослідженню регулювання права власності на нерухоме майно в Україні присвятили свої праці такі вчені, як: С.В. Гринько [31], М.В. Калінчик [51], П.Ф. Кулинич [60], А. П. Шеремет [158], М.В. Шульга [159], М.С. Федоренко [72] та інші.

Серед словацьких та чеських дослідників історії становлення та сучасного регулювання інституту права власності слід назвати наступних вчених.

С. Пліва [220] видав монографію, в якій провів ґрунтовний аналіз процесів приватизації майна у Чехословаччині. Позитивним досвідом вчений вважає реституцію, яка полягала у безоплатній передачі колишнім власникам майна, яке було у них відібране під час комуністичного режиму. Негативним досвідом автор вважає проведення купонової приватизації.

П. Кішш видав монографію, присвячену майновій реституції майна населених пунктів у Чехії [183]. Вчений звернув увагу на проблеми, які спричинив Закон Чехословаччини № 172/1991 „Про передачу права власності на деяке майно з власності Чеської республіки до власності населених пунктів”. Днем набуття чинності Закону № 172/1991, тобто 24 квітня 1991 року, на основі закону населені пункти стали власниками майна, яке вони втратили під час комуністичного режиму. Виключення з реєстраційного принципу, тобто перехід права власності без іншого правочину, породило проблеми та колізії, оскільки після реституції почасти виникла невідповідність між записом в публічних реєстрах (евіденції нерухомості, кадастрі нерухомості) та дійсним станом власності. Проблеми також спричинила і передача права власності на майно, яке підлягало реституції, третім особам, які здобули майно, будучи впевненими, що воно належить державі, хоча від 24 травня 1991 року власником цього майна на основі закону № 172/1991 був вже населений пункт. Не дивлячись на вищезазначені проблеми, П. Кішш переконаний, що набуття права власності населеними пунктами на основі закону є вдалим рішенням [183, с. 23].

В. Урфус у своїй монографії „Історичні основи сучасного приватного права” досліджував вплив римського права на правові системи європейських штатів і зробив висновок, що римське право дійсно мало вплив на становлення окремих правових інститутів у Словаччині та Чехії і інституту права власності зокрема [228, с. 105].

Цю думку поділяє і відомий словацький вчений Ш. Луби. Однією з найвідоміших його праць є „Історія приватного права Словаччини” [186], в якій він проводить аналіз словацького звичаєвого права і, зокрема, регулювання

інституту права власності у ньому. У своїй монографії дослідник також зробив ґрунтовний аналіз положень „Трипартитуму” – першого кодифікаційного акту Угорського королівства. Враховуючи те, що „Трипартитум” був написаний варварською латиною, вищезазначена праця вченого у Словаччині вважається унікальною, жодному іншому досліднику не вдалося провести таке повне дослідження цього кодифікаційного акту.

У 1997 році в Університеті імені Матея Бели у Банській Бистриці був опублікований збірник документів з історії держави і права Словаччини, який дає можливість ознайомитися зі змістом пам’яток феодального права Словаччини і проаналізувати регулювання інституту права власності в них [180].

У 2001 році К. Адамова видала монографію „Історія приватного права центральної Європи”, в якій зробила порівняльний аналіз середньовічних інститутів приватного права [166]. У стислій формі дослідниця порівнює інститут права власності на території Чехії, Угорщини і Польщі. К. Адамова робить висновок, що регулювання відносин власності в чеському, угорському і польському праві мало більше схожих властивостей ніж відмінностей. В усіх трьох державах розрізнялися речі, отримані у спадок від батька, і речі, отримані у спадок від матері. Право власності на землю належало феодалам. Піддані, які жили на цій землі, знаходилися у “неповній” власності власників землі [166, с. 12].

У 2002 році вийшла спільна праця М. Голуба, М. Покорного і Й. Бічовського „Громадянин і власність у чеській правовій системі” [176], в якій вчені детально розглянули сучасне правове регулювання інституту права власності в Чехії: суб’єкти і об’єкти власності, охорону власності, способи набуття і припинення власності. При цьому автори не досліджують навіть у стислій формі історію становлення інституту права власності.

У 2004 році К. Адамова і Л. Соукуп видали збірник документів з історії права Чехії [167], до якого увійшли перші акти кодифікації чеського права.

Історію приватного права Чехії досліджували М. Кадлецова, К. Шелле, Р. Весела, Е. Влчек [182], які у 2004 році видали спільну монографію „Розвиток чеського приватного права”, у якій також розглянули регулювання відносин власності у Чеському королівстві.

У 2004 році К. Шелле видав працю, присвячену кодифікаційним актам Чехії та Словаччини [224]. Зокрема, було проведено ґрунтовний аналіз регулювання відносин власності у „Правах міських королівства Чеського” 1579 року – загальнодержавному кодексі міського права. Автор зробив висновок, що, на відміну від земського права, яке в першу чергу охороняло інтереси держави, короля, шляхти, і зокрема їх власність, „Права міські королівства Чеського” в першу чергу обстоювали інтереси міщан та їх власність [224]. Вчений також висловив своє позитивне ставлення до існування інституту земських дошок у Чеському королівстві, в яких реєструвалося право власності на нерухоме майно, що безперечно збільшувало охорону права власності.

Окремо слід зупинитися на аналізі праць таких дослідників історії держави і права Чехословаччини, як П. Яношикова [181] і К. Мали [187], які досліджують еволюцію держави і права на різних етапах розвитку на території Словаччини та Чехії. Вони, звичайно, звертають увагу і на правове регулювання інституту права власності.

У 2004 році під редакцією К. Мали вийшов збірник наукових праць „Розвиток права в Чехословаччині у 1945 – 1989 роках” [188], у якому були опубліковані праці таких вчених, як Й. Куклік, Л. Соукуп, І. Пеліканова, Й. Дворжак та інші. Автори збірника приділили увагу і деяким проблемам регулювання інституту права власності. Зокрема, Й. Кулік провів аналіз декретів президента Бенеша стосовно націоналізації майна і зробив висновок, що вони мали правову силу конституційного закону [188, с. 191]. Л. Соукуп присвятив свою увагу колективізації земель сільськогосподарського призначення в Чехословаччині. Вчений робить висновок, що процес колективізації земель у Чехословаччині, здійснений на основі правових актів, які обмежували права

громадян, на практиці означав системне і масове порушення основних принципів права [188, с. 468]. Й. Дворжак, досліджуючи цивільне право Чехословаччини, робить висновок про присутність адміністративних норм у цивільному праві 1950 – 1989 рр. Стосується це в першу чергу положень Цивільного кодексу 1950 року про необхідність дозволу народного комітету для відчуження будівлі або землі сільськогосподарського призначення. Договір найму був замінений на інститут „особистого використання квартир, інших приміщень, земельних ділянок” [188, с. 484-485].

М. Штефанович досліджував земельне право Словаччини і, зокрема, регулювання права власності на землю. Вчений також дає і стислий огляд історії земельного права Словаччини [227].

П. Благо [169] робить висновок про значний вплив римського права на сучасне правове регулювання інституту права власності у Словаччині. Приміром, чітке розмежування інститутів права власності і володіння, на думку вченого, безперечно походить з римського права [169, с. 69-70].

Таким чином, аналіз наукового доробку, який стосується теми дослідження – порівняльного аналізу розвитку правового регулювання інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії, підтверджує той висновок, що переважають дослідження окремих аспектів правового регулювання відносин власності у різний історичний період. Комплексні дослідження, як правило, відсутні як в Україні, так і Словаччині та Чехії. Досліджуючи історію права Словаччини та Чехії, українські вчені як правило звертають увагу на правову систему Чехословаччини, акцентуючи свою увагу на правове регулювання господарської сфери, не розглядаючи більш детально інститут права власності.

1.2 Власність як об'єкт дослідження суспільних наук і права

Право власності є центральним інститутом у системі права. Особливості регулювання відносин власності багато у чому визначають характер регулювання інших інститутів права, розвиток економіки і політики.

Власність є важливим механізмом регулювання суспільних відносин. Феномен власності завжди був у центрі уваги юристів, філософів, економістів, політичних діячів і соціальних реформаторів. Проблеми змісту та форми відносин власності привертали увагу мислителів різних епох. У витоках наукового дослідження права власності знаходяться уявлення античних філософів та юристів.

В рамках цього підрозділу буде досліджено: погляди філософів і мислителів на інститут власності; соціологічний, психологічний і політичний аспект власності; власність як об'єкт дослідження економіки, тому що, окрім юридичного, власність має і інші аспекти, зокрема філософський, соціологічний, психологічний, політичний, економічний. Також автором буде з'ясовано: які нормативно-правові акти мають пріоритет в регулюванні інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії; необхідність існування Господарського кодексу в Україні; зміст суб'єктивного права власності та необхідність законодавчого розширення тріадних правомочностей власника; форми власності, закріплені в законодавстві України, Словаччини та Чехії, тому що серед українських науковців не існує єдиної точки зору щодо цих питань.

Філософські основи проблеми власності починають формуватися в античній інтелектуальній традиції. Погляди мислителів Стародавньої Греції значною мірою вплинули на уявлення про власність в римському праві. Афінський архонт Солон у 594 р. до н. е. вперше заклав правові підвалини європейської цивілізації, здійснивши майнові реформи: скасував заборгованості за землю, ввів обмеження максимуму землекористування, скасував боргове рабство, поділив громадян Афін у відповідності до майнового цензу на чотири розряди. Запровадження майнового цензу (розрядів) викорінило політичні

привілеї панівного стану – евпатридів (шляхетних). Внаслідок цих реформ, при одержанні громадських посад враховувалися не заслуги роду, а лише майнове становище кандидата. Це відкрило доступ до влади заможним людям, що вийшли з демосу.

Античні мислителі мали розбіжності у ставленні до інституту власності. Так, Фалей Халкедонський вважав, що всі внутрішні незгоди у державі виникають завдяки відносинам, пов'язаним із власністю. Тому він пропонував урівняти земельну власність всіх громадян на засадах справедливості [162, с. 55]. Кініки закликали жити за максимою „ні в чому не мати потреби”. Відмова від власності, як основної принади що поневолює людину, розглядалася як передумова навернення до природи.

У рабовласницькому суспільстві з розвитком товарно-грошових відносин, зміцненням приватного володіння і власності окремих осіб об'єктом правничої думки стає держава. Проект розбудови держави шляхом перерозподілу земельної власності викладено у працях Платона, який негативно відносився до інституту власності, оскільки вважав її головною причиною соціальних конфліктів. В книгах „Держава” та „Закони” він вважає за доцільне скасувати власність як джерело соціальної нерівності. У “Законах” він пропонує провести поділ землі і житла між громадянами, причому „кожний, хто отримав за жеребом наділ, має вважати свій наділ загальною власністю всієї держави” [83, с. 214]. Платон також ставить не тільки питання пріоритету державної власності над приватною, а й утопічне питання щодо спільності жінок та дітей. Попередньо оголошується, що до влади „не допускаються ті, у кого немає встановленого майнового цензу” [83, с. 265].

Демокріт навпаки позитивно ставився до приватної власності, вважаючи її кращим рішенням ніж спільна власність: „Якщо тільки можливо, треба розділити майно між синів і слідкувати, щоб вони, маючи в руках гроші, не зробили чого-небудь нерозумного. Тоді діти стають набагато ошадливішими та сумлінно змагаються один з одним у накопиченні. Бо при спільності майна

витрати не засмучують так сильно, як коли витрачається власне майно; також і накопичення спільного майна не приносить стільки радості, як приріст приватного” [68, с. 370].

Арістотель відносив власність до категорії влади. Розрізняючи політичну владу і владу від природи, вчений трактував останню як панівне становище осіб, які „за своєю природою стоять вище тих людей, які є нижчими”. Стверджуючи, що матеріальні блага і раби (раб – це знаряддя, яке вміє розмовляти) „за природою можуть належати іншим людям” і виступати предметом володіння, мислитель був переконаний, що „одним за природою належить панувати, іншим – коритися” [6, с. 19-22]. Отже, власність, за Арістотелем, – це влада власника над об’єктом власності, здобута ним на основі природних переваг.

У праві Стародавнього Риму не було єдиної дефініції власності як цілісної інституції. В юридичній конструкції права власності існувало кілька самостійних правомочностей, основними з яких були володіння, користування і розпорядження речами, тваринами, іншими людьми. Таким чином встановлювалася своєрідна система узаконених державою легітимних „правил гри”, яка регламентувала відносини власності. Відносини власності були в центрі реформи приватної власності братів Гракхів, праць римських юристів з цивільного та публічного права. Останні вперше розробили поняття абстрактного права, природного права, публічного права, приватного права, права приватної власності, права абстрактної особи тощо.

Суспільна думка середньовічної Європи розвивалась на ґрунті феодальних відносин під всебічним та всеохоплюючим впливом християнства. Теологічні концепції, засновані на засаді рівності всіх людей перед Богом, визначали власність як його дар людям, обстоювали аскетичну тезу про гріховність прагнення до багатства. Єдиним праведним джерелом існування християнина є праця. Августин Блаженний у „Градї божому” непорушною апостольською заповіддю визнавав „обов’язок годуватись фізичною працею”, а приватна власність трактувалась як причина сварок, ворожнечі і розбрату між

людьми [1]. Італійський мислитель, теолог Т. Аквінський вважав, що софістичність трактування приватної власності проявлялась у тому, що, з одного боку, вона є необхідною поступкою людським слабостям, оскільки те, що належить усім, не належить нікому. Відтак приватна власність забезпечує порядок у господарському житті та мирне співіснування людей, які більше працюють і менше сперечаються. Водночас, з іншого боку, проголосивши єдиним власником усіх благ Бога, мислитель стверджував, що кожна людина повинна володіти і розпоряджатися своєю власністю так, ніби остання належить усім, що проявляється у готовності поділитись із бідними і нужденними [2]. Отже, міркування середньовічних мислителів про власність показують: незважаючи на тотальне проникнення релігійних цінностей, які заперечували багатство, у всі сфери сучасного суспільства, власність залишалася важливим соціальним інститутом.

В епоху Відродження цілком природним для людини вважалося її прагнення до багатства і збільшення власності, однак мислителі цієї доби по-різному ставилися до проблеми взаємозв'язку між державною владою і відносинами власності, зокрема приватної власності. Англійський мислитель-гуманіст, державний діяч Т. Мор стверджував, що життя в умовах спільності майна – єдиний шлях спасіння від розбратів у суспільстві, однак вплинути на нього неможливо там, де володарює приватна власність. Такий шлях був неприйнятним для Ж. Бодена, який вважав, що майнова рівність згубна для держави і в жодному випадку не визнавав можливості нового майнового зрівнювання громад [120, с. 148].

Проблеми справедливого суспільного устрою, де б не було соціальних конфліктів, поділу на багатих і бідних, громадянського виховання, яке мало б забезпечити таку гармонію, турбували великого чеського мислителя, фундатора наукової педагогіки Я.А. Коменського. Вчений підтримував державну систему допомоги нужденним. У промові „Про розвиток природних дарувань” він зазначав: „У освічених народів ліниві люди і здорові злидарі нетерпимі: їх

навіть зовсім немає, так як кожна держава тримає всіх своїх громадян в порядку і турбується про своїх бідних” [184, с. 11].

Становлення наукового світогляду та секуляризація релігії в епоху Нового часу пов’язані з економічними революціями, які започаткували епоху капіталізму. Саме з цього часу власність стає наріжним каменем кожної теорії, яка брала на себе відповідальність вирішити проблеми суспільства і людини. За капіталізму, по-перше, дається нове тлумачення причин виникнення власності, й насамперед приватної. По друге, розробляється юридичний аспект цієї категорії. На зміну уявленням про власність, як про владу, приходять усвідомлення власності як важливого механізму узгодження інтересів окремих індивідів та суспільства в цілому щодо задоволення існуючих потреб. У „суспільному договорі” французький мислитель Ж.-Ж. Руссо розвиває ідею, на основі якої засновують державу для забезпечення власної безпеки й охорони власності громадян. Але держава, згідно з Руссо, з інституту, що забезпечує волю і безпеку громадян, згодом перетворилася в орган поневолення людини.

Заслугою англійського філософа, правознавця Джона Локка став поділ власності на суспільну, приватну і особисту. Трактуючи приватну власність як поєднання спільної та особистої власності, мислитель обґрунтував принципи непорушності останньої, пояснюючи визнання суспільством факту належності різноманітних благ тому, хто витратив на них свою працю, „законами розуму” [67, с. 279].

Увага до проблеми власності в епоху Просвітництва зумовлена прагненням втілити в життя гуманістичні проекти громадянського суспільства. Варіанти вирішення цих проектів реалізуються в концепціях видатних представників німецької класичної філософії І. Канта та Г.В.Ф. Гегеля. Визнання права власності як умови природного і духовного буття людини давало можливість І. Канту стверджувати, що найбільша проблема для людського роду, вирішити яку його змушує природа – розбудова правового громадянського суспільства. Цей суспільний ідеал, реалізацію якого І. Кант пов’язував із

недалеким майбутнім, по суті виражав загальний шлях розвитку „духу капіталізму” [52, с. 12]. Г.В.Ф. Гегель вважав відносини власності тією віссю, навколо якої обертається все законодавство і з якою так чи інакше співвідносяться більшою частиною права громадян. Мислитель виводив поняття власності з прагнення людини панувати над річчю шляхом вкладення в останню своєї волі. Найважливішою передумовою власності Г.В.Ф. Гегель вважав свободу. У філософії права Гегеля вперше було схоплено соціальний зміст присвоєння господарської діяльності для перетворення їх у предмет належності відповідному суб’єктові як об’єкта його волі. Привласнення мислитель характеризував як „маніфестування”, доведення до загального відома панування волі людини над річчю, а власність – як поєднання речі (невільної, знеособленої субстанції) і волі людини, вираженої у певних цілях, тобто підпорядкування об’єкта суб’єкту. Виникнення у суб’єкта господарювання цієї мети та спрямування ним своєї волі на її досягнення виступали найважливішими передумовами власності [24, с. 38].

Своєрідним викликом ортодоксальній буржуазній теорії власності стала праця французького філософа, соціолога, теоретика соціалізму та анархізму П.-Ж. Прудона „Що таке власність” (1840), у якій був проголошений знаменитий афоризм „Власність — це крадіжка”. На підставі того, що „будь-яка власність є узурпація” [115, с. 70], яка надає окремій людині право „розпоряджатися безумовним чином суспільним майном” [115, с. 40] та привласнювати те, що по праву належить усім. П.-Ж. Прудон був переконаний: „Власність і суспільство – дві безумовно несумісні речі; неможливо асоціювати двох власників, як неможливо поєднати два магніти їх однойменними полюсами. Суспільство повинно або загинути, або знищити власність” [115, с. 34].

Із критикою приватної власності як основи експлуатації та гноблення робітничого класу виступив німецький мислитель і громадський діяч, основоположник марксизму К. Маркс. Марксистський підхід до аналізу власності базувався на таких положеннях: насамперед на розмежуванні

економічного та юридичного змісту власності. Вирішальна роль матеріального виробництва в житті суспільства, тому його анатомію слід шукати в політичній економії, у відносинах власності і боротьбі класів як носіїв цих відносин. Згідно з теорією відчуження, капітал складається з праці, в процесі якої утворюється додаткова вартість, котра не оплачується. Праця відчужується завдяки тому, що капіталісти володіють засобами виробництва, а пролетаріат їх позбавлений. Маркс негативно ставився до приватної власності, але визнавав, що на певних щаблях розвитку вона необхідна і не може бути відсторонена, поки не будуть створені продуктивні сили, для яких приватна власність не була б гальмом.

П.Д. Юркевич, фундатор вітчизняної філософії права, негативно ставився до соціалістичної ідеї, яка обмежувала права людини, зокрема одне з найважливіших її природних прав – право власності. В своїх „Принагідних думках і всіляких спостереженнях” філософ пише: „Держава може до такої міри зменшити бідність, наскільки це зло припускається конституцією, і обмежити збагачення до тієї межі, після якої воно суперечить конституції” [162, с. 717]. Тобто держава, на думку П.Д. Юркевича, своїми нормативними правовими актами сама регулює майнові відносини, зокрема відносини власності. Але держава повинна бути правовою, а конституція – основним законом держави з найвищою юридичною силою.

Український правознавець, філософ Богдан Кістяківський був представником соціалізму європейського типу. В своїй „Методології і соціології права” він не піддавав сумніву, що за соціалізму поле публічного права значно розшириться за рахунок приватного права, але вважав, що і в соціалістичному суспільстві приватне право не може зникнути повністю. Приватна власність, потрібна для задоволення особистих потреб, повинна бути забезпечена кожному” [54, с. 124].

У власності слід виділити інші аспекти, зокрема соціологічний, політичний, психологічний. Власність як соціологічна категорія охоплює всі підсистеми суспільних відносин, стосується привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ, послуг та

інформаційних ресурсів. Під власністю в соціології розуміють сукупність прав як на товари, послуги, інформаційні продукти, так і на звірів та людей. Ці права визначаються соціально, і тому їх характер залежить від конкретного суспільства, а також від стадії розвитку цього суспільства. Під правом власності розуміються соціальні відносини між людьми, оскільки вони визначають хто має легітимно санкціонований доступ до цих об'єктів, а хто ні. Відносини власності є соціальними, оскільки володіння власністю може наділяти людину владою над іншими людьми як у рабовласницькому та феодальному суспільствах, коли люди самі були об'єктами власності.

Соціальний аспект власності розкриває процес утворення і розвитку класів, соціальних груп і взаємодію між ними залежно від відношення до засобів виробництва, способів отримання певної частки суспільного багатства та доступу до інших соціальних ресурсів, які закріплені в законах. Сучасне суспільство характеризується наявністю груп, які розпоряджаються значно більшими ресурсами багатства та влади, ніж інші групи. Наявну в суспільстві (спільнотах і групах) нерівність між індивідами й об'єднаннями індивідів, яка виявляється в неоднаковому доступі до соціальних благ і ресурсів та володіння ними, називають соціальною стратифікацією. Одним із основних чинників стратифікації є власність. Найвідоміші та найвпливовіші теорії стратифікації були розроблені Марксом та Вебером [18]. Маркс надавав першорядної ваги поняттю клас, а Макс Вебер виділяв два інші аспекти стратифікації – статус і партію. Статус – це пошана або „суспільні почесті”, партія – це засіб мобілізації груп на досягнення визначеної мети.

Соціологи зазначають, що більшість людей у сучасних суспільствах живуть сьогодні заможніше, аніж кілька генерацій тому, проте розподіл багатства та доходу залишається дуже нерівним. Еліта (багаті) вдається до різних засобів, щоб передати свою власність наступному поколінню. Володіння великою власністю – головна характеристика, яка відрізняє вищий клас від інших класових груп у суспільстві. Середній клас у широкому розумінні

складається з людей, які працюють на „білокомірцевих” посадах, але він може бути поділений на давній середній клас (що складається переважно з дрібних бізнесменів), вищий середній клас (професіонали високої кваліфікації та менеджери) і нижній середній клас (конторські службовці, вчителі, медсестри). Робітничий клас складається із „синіх комірців” та робітників фізичної праці. Найнижчий клас складають хронічно бідні – безробітні. Більшість людей у найнижчому класі на загал належить до етнічних меншин. Соціальна нерівність впливає на конкурентні спроможності країни в глобальній економіці. Найбільших успіхів у світовій економіці досягають ті країни, де соціальні нерівності відносно низькі [26, с. 335-337].

Соціальний аспект власності розкриває процес формування і розвитку класів, соціальних верств і груп та взаємодію між ними залежно від ставлення до засобів виробництва, способів отримання певної частки національного багатства. Так, в Україні у 90-х роках ХХ століття активно формується клас буржуазії, так званих „нових українців”, які переважно збагатились за рахунок державної власності, ухиляючись від сплати податків та іншими незаконними методами. В той же час повільно формується середній клас – соціальне підґрунтя правого суспільства розвинутої демократії. Це є одним із чинників соціологічної діагностики аномії українського суспільства.

Психологічний аспект власності відображає наявність почуття господаря у працівників або його відсутність, ставлення до власності як до своєї, нічиєї або чужої. Національний аспект власності характеризує наявність або відсутність різноманітних об'єктів власності у руках нації, народу. Докорінна зміна власності в Україні вимагає трансформації кожної з названих підсистем. За час проголошення державної незалежності в Україні відбулася зміна лише юридичної та національної підсистеми власності, оскільки 95% власності, що належала загальносоюзним міністерствам і відомствам колишнього СРСР та території України, стала власністю Української держави. Водночас значною

мірою здійснено капіталізацію економічної власності, що істотно вплинуло на модифікацію інших сторін власності.

Психологічний аспект власності відображає наявність почуття господаря у людини-працівника або його відсутність, ставлення до власності як до своєї, нічийної або чужої. Внаслідок тотального одержавлення власності в колишньому СРСР переважна більшість працівників ставилася до неї як до чужої, що виявлялося у масовому розкраданні цієї власності. Проте в процесі роздержавлення і приватизації в Україні масштаби розкрадання значно зросли.

До особливостей психологічного аспекту власності належить також те, що об'єктами права власності можуть бути також і люди. Психологія власності також досліджує установки та чинники збереження влади та контролю над іншими людьми, прагнення поводитися з ними так, неначе вони є їх власністю. Це явище найчастіше спостерігається у батьків по відношенню до їх дітей і чоловіків та жінок по відношенню один до одного.

З власністю, зазвичай, пов'язаний рівень добробуту, суспільне становище, влада, рівень свободи, повага (престиж) і тому подібне. Тому форми власності та норми, які регулюють право власності, перебувають у центрі уваги політологічної думки. Різні концепції політології та відповідні політичні ідеології відрізняються тим, який інститут власності вони вважають прийнятним. Найчастіше право власності розглядається під кутом зору забезпечення бажаного рівня соціальної справедливості. Основна політологічна аргументація на користь права власності полягає в тому, що воно забезпечує більший рівень незалежності людини, її свободи, а також розв'язує економічну ініціативу, забезпечуючи тим самим високі темпи економічного зростання та соціальної активності. Це позначається на рівні довіри до владних інституцій та показниках якості життя, які в свою чергу визначають преференції електоральної поведінки громадян.

Власність в економіці – це система виробничих відносин між класами, соціальними верствами, групами, окремими індивідами з приводу привласнення

об'єктів власності – засобів виробництва, предметів споживання, послуг, робочої сили, фінансових ресурсів, патентів в усіх сферах суспільного відтворення: безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні [43, с. 239]. В економічній власності розмежовують кількісну та якісну сторони. Кількісна сторона означає сукупність матеріальних благ у суспільстві, різноманітних об'єктів власності, основними з яких є засоби праці, предмети праці, предмети споживання, робоча сила, послуги, цінні папери, золото та інші банківські метали, гроші, інформаційні продукти, патенти, ліцензії, бренди, „ноу-хау”, використовувані людьми сили природи, корисні копалини, форми і методи організації виробництва та ін. З середини 70-х років ХХ ст. окремим об'єктом власності стає інформація. Залежно від оцінки ролі певного об'єкта в житті суспільства західні вчені намагалися обґрунтувати появу і розвиток „суспільства споживання”, „суспільства послуг”, „інформаційного суспільства” або „інформаційної економіки”. Якісна сторона власності в економіці означає процес привласнення певних об'єктів господарської власності у безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні.

Традиційне розуміння власності як економічної категорії є вираженням відносин присвоєння засобів виробництва і створених за їх допомогою матеріальних благ у процесі їх виробництва, розподілу, обміну і споживання. Тут фіксується увага на тому, що факт належності матеріальних благ суб'єкту повинен визнаватися не тільки ним самим, а й іншими суб'єктами, тому виникає право власності як суспільне відношення. Головним, визначальним у змісті власності є присвоєння, яке є відчуженням об'єкта власності суб'єктом від інших суб'єктів. Якщо суб'єктом відносин з приводу привласнення виступає індивід, то це означає встановлення верховенства його волі по відношенню до речі. Але це можливо лише тоді, коли таке відношення особи до речі буде загально визнаним. Якщо розглядати інші форми власності, то привласнення буде полягати в перетворенні речі в об'єкт волі колективу або державної волі. В цьому вольовому моменті й полягає специфічна визначеність привласнення

[165, с. 40]. Від власності як певної форми присвоєння і відчуження потрібно відрізнити володіння, користування і розпорядження. Підприємець у ринковій економіці може не бути власником, але обов'язково повинен мати права володіння, користування і розпорядження – триаду повноважень власності.

Позиція, згідно з якою у власності вбачається лише відношення людини до речі, підкреслює онтологічний момент, тобто розглядає відношення власності як відображення реальної взаємодії власника з його майном. До переваг класичного (політ-економічного) підходу відносять виявлення детермінуючих механізмів формування та функціонування власності, її конкретних форм та видів. Водночас класичний підхід до дослідження власності має певні обмеження, зумовлені: абстрактністю категоріального аналізу, фрагментарністю, відсутністю інституціоналізації відносин, що виникають між людьми в процесі та з приводу привласнення благ, відсутністю зрозумілого алгоритму руху власності, аналізу її як системи, що динамічно розвивається та відтворюється.

Автори інституціонального чи інституціонально-юридичного підходу (економісти Р. Коуз [59], Д. Норт [75] та інші) ототожнюють власність з правом власності, стверджуючи, що власністю є не ресурс як такий, а пучок чи частка прав з його використання. Ці вчені виводять феномен власності з обмеженості доступів до ресурсів в постіндустріальній економіці, трактуючи відносини власності як систему вилучень та заборон у доступі до цих ресурсів. Згідно їх теорії на ринку безпосередньо обмінюються не економічні блага, а пучки прав на них; конкретний набір правомочностей економічних суб'єктів визначається інституціональним середовищем тієї чи іншої країни; відносини власності та правові відносини завжди взаємопов'язані, оскільки трансакційні витрати у реальній дійсності не є нульовими; права власності є важливим інститутом зниження невизначеності у взаємовідносинах індивідів, мотивації їх господарської діяльності та формування відповідної системи стимулів; пучок прав власності не є постійним і незмінним з боку як суб'єктів, так і об'єктів привласнення; правові аспекти відносин власності не лише змінюються у процесі господарського

розвитку суспільства, а й самі виступають активним чинником соціально-економічних змін; право стає не лише важливим фактором формування корисності, цінності, економічних благ як об'єктів власності, воно саме трансформується в економічне благо (ресурс, джерело доходів, капітал), яке стає товаром і включається у господарський обіг [9, с. 106-107].

Виходячи з економіко-правового підходу, власність є результатом суспільного договору, санкціонованими суспільством поведінковими відносинами з приводу доступу і використання рідкісних ресурсів. Права власності виступають як пучки правомочностей на прийняття рішень з приводу того чи іншого ресурсу, а з погляду суспільства вони виступають як „правила гри”, що упорядковують відносини між економічними суб'єктами, та формують відповідну систему стимулів. Американський економіст Даглас Норт дає їй визначення: „Права власності – це права індивідів на власну працю, товари і послуги, що їм належать. Присвоєння – це функція юридичних законів, організаційних форм, виконання угод і дотримання норм поведінки, тобто інституційної основи” [75, с. 48].

Перевагами економіко-правового підходу є врахування витрат та вигід від зміни форм власності, дослідження різноманітних правових режимів використання обмежених ресурсів, плідне застосування концепції трансакційних видатків до більш детального обґрунтування динаміки відносин реального привласнення. Недоліком зазначеного підходу є мікроекономічне звуження економічних відносин власності в межах юридичних суб'єктів господарювання.

Звичайно, правові проблеми належать до сфери діяльності юристів. Але в даному випадку йдеться не тільки про них, але й про економічний базис правових відносин, взаємодію економіки і права. Українські дослідники співвідношення економічних і правових відносин В. Геєць та А. Гриценко так відображають предметну специфіку інституту права власності: „Економічні відносини є первинними щодо правових, вони їх породжують і зумовлюють. У такому співвідношенні правові відносини утворюють лише правову форму

функціонування і розвитку економічних. Але це співвідношення характеризує фундаментальну базисну структуру економіко-правових відносин. На відміну від неї, в структурі реальних практик регулювання виробництва правові відносини передують економічним: щоб у сучасному суспільстві виконати економічні дії (наприклад, виробництво і продаж товарів), необхідно мати на це право. Співвідношення економічних і правових відносин в актуальній структурі є протилежним їх співвідношенню у фундаментальній структурі. У фундаментальній структурі економічні відносини зумовлюють правові, а в актуальній – навпаки” [25, с. 7].

Загальні процеси ринкової трансформації у колишніх країнах соціалістичного табору висунули немало вагомих задач, які потребують свого вирішення. Серед них важливе місце посідає проблема розвитку ринкової інфраструктури. Праці українських вчених-економістів засвідчують ряд проблем, які виникли у процесі трансформації відносин власності в незалежній Україні.

Українські вчені (А. Гриценко [48], Ю. Кіндзерський [53], В. Будкін [16]) звертають увагу на те, що для України характерним є фактичне злиття інституту власності з інститутом влади. На їх думку, політичне лідерство дає невід’ємне право розпоряджатися усією власністю країни, а власність органічно вимагає наявності політичного авторитету. Політична боротьба в Україні використовується виключно в цілях підвищення статусу її учасників у владній ієрархії для забезпечення подальшого перерозподілу на користь переможців раніше приватизованого державного майна, можливості одержання ренти від використання цього майна іншими, реприватизації майна політичних опонентів на користь сторонніх (як правило, зарубіжних) суб’єктів, незаінтересованих у здобутті влади, з метою послаблення та усунення цих опонентів.

Ю. Кіндзерський доводить, що в Україні ефективність використання власності до та після приватизації не змінилася, оскільки не змінилася сама природа цієї власності. Приватизація лише юридично закріпила колишню

державну власність за представниками номенклатури та директорату, що була до цього фактично вже розподілена між ними. Тому в ході приватизації відбувся не стільки обмін влади на власність, скільки злиття бізнес-еліти та політичної еліти, зміцнення майнового стану осіб, які перебувають при владі, державно-бюрократична власність перетворилася у приватно-бюрократичну [53, с. 8-11].

В. Будкін звертає увагу на те, що адміністративний ресурс суттєво впливає також і на інші форми власності, а саме: квазікооперативну власність; власність учасників малого та середнього бізнесу; муніципальну власність; власність іноземних господарюючих суб'єктів, які одностайно відзначають залежність свого бізнесу від владних структур [16, с. 44].

Реформи, які були здійснені в державах колишньої планової економіки, довели, що децентралізована ринкова економіка з реальним приватним сектором є необхідною, але недостатньою умовою для демократизації. Без повної специфікації прав власності реальний демократичний устрій неможливий.

В дослідженнях вітчизняних вчених також знаходимо аналіз впливу специфікації прав власності на становлення ринкової інфраструктури перехідної економіки. Як зазначає економіст А.Є. Шаститко, специфікація прав власності як процес знаходить своє відображення в наборі правил, які суттєво залежать від: конкретного ресурсу й історичних умов визначення суб'єкта, що володіє таким виключним правом; об'єкта (по відношенню до якого відповідний склад правомочностей може бути реалізований); механізму наділення правами та їх передачею [154, с. 154]. Р.В.Манн звертає увагу на те, що, незважаючи на значні темпи формування українського ринку нерухомості, цей процес ускладнюється нерозвиненою інформаційною структурою (відсутністю єдиної інформаційної бази, а також програмних продуктів для роботи в даній сфері) [70, с. 15].

Уряд як центральний економічний агент відіграє провідну роль в системі прав власності. Вітчизняні економісти Р. Пустовійт та Н. Овчарук наводять наступні фундаментальні економічні характеристики прав власності в правовій державі: чіткість обмежень, ціна відчуження-привласнення, захист від

незаконного заволодіння, законодавчо передбачена ймовірність змін у правах. Тим самим влада впливає на політичну стабільність в державі за допомогою інституційних механізмів створення і розподілу національного багатства [116, с. 18]. Якщо юридичне визначення прав власності є незадовільним, то воно замінюється неформальними правилами. Наприклад, в Україні зафіксовані спроби самозахвату земельних ділянок, які належать державі. Хоча для набуття такої власності немає юридичних підстав, влада, досить часто, утримується від примусового повернення землі, чим сприяє юридичному визнанню права власності на ці ділянки. Як наслідок економічні суб'єкти втрачають довіру до влади, яка потенційно здатна порушувати права власності, що збільшує невизначеність у відносинах між економічними суб'єктами. Аналіз показує, що в Україні недостатньо відпрацьовані механізми регулювання специфікації прав власності держави в ринкових умовах. Нечітко специфіковані права власності на підприємствах зі змішаною формою володіння вважаємо головною причиною їх банкрутства. Тому важливою умовою подальших ринкових перетворень в Україні є специфікація прав власності, тобто закріплення за кожною правомочністю чітко визначеного власника.

Загальноновизнаним в юридичній літературі є той факт, що право власності регулює відповідну категорію економічних відносин у статичному їх становищі, що одержали назву майнових відносин. Іншими словами, призначення права власності полягає насамперед в утвердженні приналежності матеріальних благ власникам.

Інститут права власності є складною, ієрархічно впорядкованою, багаторівневою системою правових норм регулювання відносин власності. Важливо відзначити, що право власності розуміється в об'єктивному і суб'єктивному значенні. Право власності в об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які встановлюють і охороняють належність матеріальних благ конкретним суб'єктам, у тому числі, визначають підстави та умови виникнення і припинення у них такого права щодо цих благ. Уся

сукупність цих норм в цілому утворює відповідний інститут права власності. Представники цивільно-правової науки визнають право власності провідним цивільно-правовим інститутом [146, с. 8]. Проте, норми цього інституту містяться як у цивільному законодавстві, так і в інших галузях законодавства: конституційному, господарському, земельному, підприємницькому, пенсійному, сімейному та інших, що є приводом вважати інститут права власності комплексним, багатогалузевим інститутом права чи законодавства. Так, Ю.С. Червоний акцентує увагу на провідній ролі норм конституційного права у регулюванні відносин власності [151, с. 43]. Визнаючи вивищений статус норм конституційного регулювання відносин власності щодо галузевого права, все ж таки головне праворегуюче значення у галузевому праві, на нашу думку, належить нормам цивільного права, а інші норми мають переважно допоміжний характер.

Серед українських науковців існує дискусія щодо необхідності регулювання відносин власності Господарським кодексом України 2003 року. Так, на думку Я.М. Шевченко, „розділи, що стосуються підприємств, у тому числі господарських товариств, майна, відповідальності, становлять цивільно-правову тематику і повинні знаходитися в Цивільному кодексі” [156, с. 242]. Відмінну позицію зайняв В.В. Хахулін, який вважає, що ці розділи навпаки повинні регламентуватися лише господарським законодавством [143, с. 90]. І. В. Спасибо-Фатєєва взагалі вважає, що прийняття Господарського кодексу України було помилкою законодавця, оскільки, на її думку, Цивільний кодекс і Господарський кодекс України регулюють відносини в одній сфері [127, с. 20]. На нашу думку, прийняття Господарського кодексу в Україні цілком виправдане. Звичайно, цивільне право і господарське право мають відмінності у регулюванні відносин власності. Господарський кодекс України є основним кодифікаційним актом, який визначає засади господарювання в Україні, що значно полегшує упорядкування і використання низки нормативних актів, які регулюють суспільні відносини у сфері господарської діяльності. До того ж

існування Господарського кодексу і визначення в ньому особливостей регулювання відносин власності між суб'єктами підприємницької діяльності відповідає західній традиції формування права. Зокрема, іще у Чехословаччині поряд з цивільним правом було введено міжнародне торговельне право. З точки зору дисертанта, існує подібність між Господарським кодексом України та Торговельним кодексом Чехословаччини 1991 року, який продовжує діяти в незалежних Чехії та Словаччині. Вони мають спільну характеристику спеціального законодавчого акту, який регулює відносини суб'єктів господарювання різних форм власності, мають пріоритет перед Цивільним кодексом в регулюванні комерційних відносин. Основні положення, які регулюють інститут права власності, містять цивільні кодекси цих країн. В той час як Господарський кодекс України та Торговельні кодекси Словаччини та Чехії визначають особливості регулювання цього інституту у сфері господарювання.

Право власності в суб'єктивному значенні — це передбачене і гарантоване законом право конкретного суб'єкта-власника здійснювати володіння, користування, розпорядження та інші можливі правомочності щодо належного йому майна на свій розсуд і з будь-якою метою, якщо інше не передбачено законом. Таким чином, суб'єктивне право власності, як і будь-яке інше суб'єктивне право, означає міру можливої поведінки уповноваженої особи (власника) щодо належного їй майна. Повноваження власника є динамічною категорією, залежною від суспільного ладу, державного устрою, загального рівня людської цивілізації та інших чинників. У економічно розвинутих країнах, у яких утверджуються демократичні інститути та пріоритет людських цінностей, досягається оптимальний обсяг правомочностей власника та створюються рівні правові можливості плюрального співіснування різних форм власності.

Суб'єктивне право власності є абсолютним, оскільки власнику протистоїть необмежена кількість осіб, які не мають права порушувати суб'єктивне право власності чи чинити перешкоди у його здійсненні. В цьому проявляється

відмінність відносин права власності від інших, наприклад, зобов'язальних відносин, в яких чітко визначено коло осіб, які мають певні зобов'язальні відносини один до одного [146, с. 299]. Виходячи із вище зазначеного, О.В. Дзера пропонує визначити право власності як „охоронюване законом право, яке закріплює абсолютну приналежність майна особі (власнику) та визначає її права і обов'язки” [36, с. 25].

Загальновизнаним як в українській, так і словацькій і чеській юридичній літературі є факт, що зміст суб'єктивного права власності становлять правомочності власника: володіння, користування та розпорядження. Ці правомочності були сформульовані протягом багатовікового формування правової системи і дістали серед юристів назву „тріади”. Дослідники історії права навели достатньо доказів про існування відомої тріади ще в римському приватному праві [86, с. 104-108].

Суб'єктивне право власності виникає у тієї чи іншої особи лише, як правило, внаслідок дій, спрямованих на привласнення майна шляхом укладення угод, приватизації, створення речі, прийняття спадщини, заволодіння дарами природи тощо. Право власності не є єдиним суб'єктивним правом індивідів. Так, особи можуть набувати майнові права, що випливають із договорів оренди, зберігання, підряду, застави та ін. Але, на відміну від цих прав, підставою виникнення суб'єктивного права власності, на думку дисертанта, служить той чи інший конкретний факт привласнення майна, внаслідок чого у його набувача виникають усі три правомочності одночасно.

Переліченими правомочностями не вичерпується зміст суб'єктивних прав власника. В юридичній літературі називаються й інші його повноваження, зокрема право на власну господарську діяльність [121, с. 15]. Англійський юрист А.М. Оноре виявив одинадцять елементів правомочностей власника: Право володіння – господарське панування або виключний фізичний контроль над об'єктом власності; Право користування – особисте використання об'єкта власності, здобування його корисних властивостей шляхом виробничого чи

особистого споживання; Право розпорядження (управління) – прийняття рішень щодо того, як і ким може бути використаний об'єкт власності; Право привласнення (право на дохід) – привласнення, засноване на попередньому особистому використанні об'єкта власності або на дозволі щодо користування ним іншим особам; Право на залишкову вартість (право суверена) – абсолютне право на визначення подальшої долі об'єкта власності шляхом відчуження, споживання, продажу, зміни чи знищення; Право на безпеку – гарантія захисту об'єкта власності від експропріації; Право на перехід об'єкта власності у спадок або за заповітом – можливість користуватися повним набором правомочностей після отримання об'єкта власності у спадок або за заповітом; Право на безстроковість – необмеженість володіння правомочностями у часі, якщо інше не зазначено в договорі; Право на заборону шкідливого використання – обов'язок утримуватися від використання об'єкта власності шкідливим для інших способом, у тому числі пов'язаним з виникненням негативних зовнішніх ефектів; Право на відповідальність через відшкодування – можливість вилучення об'єкта власності в оплату боргу; Право на залишковий характер – можливість „природного” повернення переданих будь-кому правомочностей із закінченням терміну передачі, наявність інститутів та процедур із захисту та відновлення втрачених правомочностей [173, с. 112].

Звичайно, перераховані та інші можливі правомочності дають більш повне уявлення про діапазон можливих дій власника щодо належного йому майна. Однак, на нашу думку, нема потреби в законодавчому розширенні тріадних правомочностей, адже ними можуть охоплюватися практично всі можливі їх різновиди (управління, ведення господарської діяльності, одержання доходів та ін.).

Цивільний кодекс України 2002 року, як і Цивільний кодекс Чехословаччини 1964 року [191], який із змінами продовжує діяти в незалежних Чехії та Словаччині, містять традиційну тріаду повноважень власника. Проте, деякі сучасні вчені висловлюють думку про необхідність відмовитися від

тріадної структури змісту права власності. До них належить К. Еліаш, головний автор проекту нового Цивільного кодексу Чехії, який пропонує наступне визначення повноважень власника: „Власник має право вільно розпоряджатися своїм майном, в першу чергу володіти ним, користуватися і споживати, і іншим особам забороняти ці дії [189, с. 148]. Виконанням своїх прав власник не може порушувати прав інших осіб”. Інший чеський вчений Й. Спачіл звертає увагу на те, що перераховані в проекті правомочності власника не є повними, проте зауважує, що вище наведене визначення правомочностей власника не буде спричиняти проблем на практиці, оскільки правомочності власника впливають із сутності права власності, а тому їх законодавче закріплення є зайвим [225, с. 66]. Не можемо погодитися із Й. Спачілом, на нашу думку, визначення тріади повноважень власника на законодавчому рівні є необхідним.

Відповідно до Конституції України (статті 13, 14, 41, 85 п. 36, 116 п. 5, 142, 143) в Україні сформувалися право приватної власності фізичних та юридичних осіб, право державної власності та право власності територіальних громад комунальна власність). Конституція України також визначає, що „земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу” (стаття 13) [57].

Цивільний кодекс України, не застосовуючи термін „форми власності”, містить окремі статті, присвячені праву власності Українського народу (ст. 324), праву приватної власності (ст. 325), праву державної власності (ст. 326) та праву комунальну власності (ст. 327). Окрім того, частина друга статті 316 Цивільного кодексу України містить положення, що „особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору управління майном” [147]. Таким чином, у Цивільному кодексі України втілено модель, згідно з якою існує єдине право власності із однаковим для всіх суб'єктів цього права змістом та загальними ознаками, у якого можуть бути різні суб'єкти

(український народ, фізичні та юридичні особи, держава Україна, територіальні громади). Відсутність у Цивільному кодексі України поділу власності на окремі її форми, на нашу думку, сприяє реалізації принципу рівності всіх учасників цивільних правовідносин, оскільки чітке закріплення інституту форм власності дозволило б встановлювати окремі підстави набуття чи припинення, способи захисту тощо для різних форм власності.

Натомість в Господарському кодексі України збережено конструкцію поділу власності на окремі її форми для визначення видів та організаційних форм підприємств. Зокрема, частина перша статті 63 Господарського кодексу України поділяє підприємства залежно від форм власності на такі види: „приватне підприємство, що діє на основі права приватної власності громадян чи юридичної особи; комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності; державне підприємство, що діє на основі державної власності; підприємство колективної власності, що діє на основі колективної власності; підприємства, що діють на основі змішаної форми власності”. Також у вказаній нормі зазначено, що в Україні можуть діяти також інші види підприємств. Це, очевидно, означає, що в Україні можуть існувати й інші форми власності. Таким чином, із частини 1 статті 63 Господарського кодексу України випливає, що в Україні існують такі форми права власності: право приватної власності; право державної власності; право комунальної власності; право колективної власності; змішана форма власності; інші форми власності” [29].

Цивільний кодекс України відмовився від колективної форми власності, виходячи з того, що колектив становить сукупність осіб, між якими можуть виникнути відносини спільної часткової або спільної сумісної власності, але ніяк не єдиною цілісністю, яка може виразити себе як суб’єкт права власності інакше, ніж як юридична особа.

Господарський кодекс України допускає існування підприємств, заснованих на колективній формі власності. У спеціальній юридичній літературі немає спільної точки зору з питання про існування колективної форми власності.

Одні автори (В.С. Червоний) вважають, що право колективної власності повинно бути передбачено в законодавстві [151, с. 46]. Інші (О.В. Дзера, О.А. Підпригора, Я.М. Шевченко) вважають, що право колективної власності не існує, а є лише право приватної загальної власності.

Законодавче визначення кола суб'єктів права колективної власності містила стаття 20 Закону України „Про власність”, за якою суб'єктами права колективної власності були визнані трудові колективи державних підприємств, колективи орендарів, колективні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, господарські товариства, господарські об'єднання, професійні спілки, політичні партії та інші громадські об'єднання, релігійні й інші організації, що є юридичними особами [94]. Законодавчу конструкцію права колективної власності було піддано гострій критиці переважною більшістю юристів (О.А. Пушкіним, Я.М. Шевченко, Л.В. Ярчевською та ін.) [37, с. 315]. На їхню думку, конструкція колективної власності дає підстави для її ототожнювання зі спільною власністю, оскільки, з одного боку, власником майна визнається юридична особа, а з іншого – колектив, засновники, учасники чи інші особи, які утворили цю юридичну особу або є її членами. Фактично такою конструкцією утверджується концепція подвійного і навіть потрійного власника, що неприпустимо. Закон „Про власність” було скасовано і наразі жоден нормативний акт не містить вичерпний перелік суб'єктів права власності. Автори коментарю до Господарського кодексу України зазначають, що підприємство колективної власності – це, наприклад, цілісний майновий комплекс, який у процесі приватизації державної власності викуплений трудовим колективом державного підприємства у встановленому законом порядку і згодом не був перетворений у господарське товариство. Також вони зазначають, що власниками майна колективних підприємств є вони самі як юридичні особи, а члени колективних підприємств зберегли стосовно них зобов'язальні права вимоги – корпоративні права [74, с. 112-113]. Таким чином, юридична особа є єдиним самотійним власником свого майна в тому числі і у

випадку колективних підприємств, передбачених Господарським кодексом України.

За подальше збереження права колективної власності висловлювалися Г.В. Пронська та В.І. Семчик. Г.В. Пронська вважає, що колективна власність має багато переваг перед спільною власністю при здійсненні підприємницької діяльності [114, с. 272-273]. Однак справа не в перевагах спільної чи колективної власності, а в тому, що не може вважатися колективною власністю майно, передане до статутного фонду юридичної особи його учасниками, оскільки з моменту його передачі вони втрачають право власності і відповідно набувають зобов'язальні права, а власником такого майна стає юридична особа.

В.І. Семчик піддав критиці розробників нового Цивільного кодексу України за заміну права колективної власності на право власності юридичних осіб. На його думку, термін „право колективної власності” саме і визнає право юридичної особи, заснованої, створеної групою, колективом фізичних осіб. Виступаючи як різновид права приватної власності, автор вважає, що право колективної власності підкреслює особливості створення спільного (колективного) майна юридичної особи [122, с. 27].

На нашу думку, потреби у збереженні права колективної власності не існує. Оскільки відповідно до Цивільного кодексу України трудові колективи не є суб'єктами права власності, то, на думку дисертанта, колективні підприємства, про які йдеться у Господарському кодексі України, набувають майно на підставі права приватної власності.

В цьому аспекті доречно також згадати про право власності Українського народу, записане в Конституції та Цивільному кодексі України [147]. Проте, чи є сенс говорити про нового суб'єкта цивільного права, який реалізує свої власницькі правомочності через ту ж саму систему органів державної влади та місцевого самоврядування. Можемо також помітити, що право власності Українського народу, скажімо, на землю (стаття 324 Цивільного кодексу) не означає неможливість отримання цього ж права іншими суб'єктами, й, зокрема,

фізичними та юридичними особами – відповідно до ст. 14 Конституції України. Іншими словами, на думку дисертанта, ми стикаємося з певним дуалізмом власника, коли право власності Українського народу на землю як „основного національного багатства” (ст. 14 Конституції) може перекликатися з правом власності іншого суб’єкта на окрему земельну ділянку.

У новому Цивільному кодексі було введено право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору управління майном, тобто траст, під назвою особливого виду права власності (при відсутності інших його видів). Окрім того, закріпивши право довірчої власності у цивільному законодавстві, законодавець не дав його визначення й не наповнив його реальним змістом.

Право довірчої власності є інститутом англо-американської системи права. Сутність цих відносин полягає в тому, що одна особа, яка є власником майна (засновник довірчої власності), передає своє майно іншій особі (довірчому власникові) для управління в інтересах указаної ним особи (бенефіціара). При цьому вважається, що кожен із названих учасників відносин трасту в певному обсязі має правомочності власника, тобто кожен із них є суб’єктом права власності. Довірча власність ґрунтується на концепції „розщеплення” власності: одна частина правомочностей (управління та розпорядження майном) належить довірчому власникові, інша (отримання вигоди й доходів від використання майна) – бенефіціарові [74, с. 119].

Аналізуючи юридичну конструкцію трасту з підходів, властивих континентальному правопорядкові, на нашу думку, утворюється парадоксальна ситуація. Жоден з учасників правовідносин трасту не володіє всією сукупністю правомочностей власника, але кожен з них зберігає у себе їх певну частину. Виходить, що єдине право власності ніби „розщеплюється” між кількома суб’єктами, й тому не можливо сказати, хто ж усе-таки з них є власником переданого у траст майна. В англо-американській системі така ситуація не породжує суперечностей, оскільки там право власності складається з багатьох різноманітних правомочностей і здатне в різних поєднаннях дати до півтори

тисячі варіантів цілком самостійних прав власності. Ці складні побудови не властиві для континентальної правової системи.

При цьому розділ кодексу, який регулює інститут права власності, не містить наступних положень, які б регулювали право довірчої власності. Чинне законодавство України поки що не містить норм, які б безпосередньо передбачали конкретні випадки виникнення права довірчої власності в силу вказівки закону. Виникнення права довірчої власності за договором управління майном та його зміст визначаються у Цивільному кодексі за правилами статей глави 70 „Управління майном” та окремими законами, зокрема: „Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати” [104]; „Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операції з нерухомістю” [112].

На нашу думку, якщо враховувати тимчасовий характер перебування майна у режимі права довірчої власності, то більш коректно розглядати довірчу власність як тимчасову „квазі”-власність, а довірчого власника – тимчасовим власником з обмеженими договором або законом повноваженнями. Довірчий власник здійснює право власності на об’єкт довірчої власності лише для належного виконання забезпечувальної вимоги (у вигляді непогашеного зобов’язання) або досягнення іншої визначеної мети, яка обтяжує право довірчої власності. Довірчий власник має право здійснити відчуження довірчої власності, передати її в заставу або накласти інші речові обтяження тільки для досягнення за її допомогою визначеної установником мети. Цільовим характером довірчої власності пояснюється існування обмежень стосовно стягнення на довірчу власність і непоширення на окремі майнові об’єкти. У випадку банкрутства установника або управителя довірча власність не включається до ліквідаційної (конкурсної) маси. Правила про довірчу власність звичайно не поширюються на відносини застави товару, що знаходиться в обігу і в переробці. Тому, на нашу думку, право довірчої власності не можна вважати повним правом власності.

В законодавстві Словаччини та Чехії відсутнє поняття інституту права довірчої власності. Натомість Цивільний кодекс цих країн передбачає забезпечувальне право власності, що ґрунтується на угодах з передачі майна у власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання.

Як відомо, довірча власність притаманна країнам англосаксонської системи права. У той самий час цивільне право України належить до системи континентального права Європи. На нашу думку, не було необхідності вводити інститут довірчої власності в законодавство України. Тому вважаємо, що слід відмовитися від інституту довірчої власності шляхом внесення змін до чинного законодавства.

Український правознавець Г.Г. Харченко звертає увагу на те, що намагання чітко розмежувати форми права власності між собою об'єктивно стикається з певними труднощами, позаяк немає повного уявлення про те, що мають включати в себе комунальна та державна власність, і яким має бути той універсальний критерій, здатний відділити першу форму від другої [142, с. 173]. Цієї думки дотримується і Я. Шевченко, яка, аналізуючи норми нового Цивільного кодексу України, дійшла висновку, що в кодексі фактично немає правового визначення державної власності, а тому не можна казати, яке майно належить державі, а яке – іншим суб'єктам, за якою ознакою потрібно розрізняти майно, на яке поширюється право державної власності, й за якими ознаками це право відрізняють від права приватної та комунальної власності [157, с. 3]. Окрім Господарського кодексу України поділ власності на окремі форми зберігають і інші закони. Так, у ст. 1 Закону України „Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” від 1 липня 2004 року [96] регулюються відносини, пов'язані з державною реєстрацією речових прав на нерухоме майно всіх форм власності, їх обмеженнями та правочинами щодо нерухомості. На нашу думку, законодавчий поділ власності на форми може зберігатися і надалі, оскільки норми Цивільного кодексу безпосередньо не заперечують це, а також такий поділ є традиційно сталим і відображає

особливості правового режиму майна суб'єкта відповідної форми власності, що дає підстави говорити про наявність відповідних форм права власності (право приватної власності, право державної власності, право комунальної власності).

Класифікатор форм власності ДК 001:2004, який був скасований 1 квітня 2007 року, розрізняв наступні форми власності: приватну; державну; комунальну; державну корпоративну; комунальну корпоративну [95]. У вказаному Класифікаторі зазначалося, що державну корпоративну власність та комунальну корпоративну власність визначають щодо майна суб'єктів, у статутному фонді яких частка державної чи комунальної власності перевищує п'ятдесят відсотків чи становить величину, яка забезпечує відповідним органам державного управління або місцевого самоврядування право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів. На нашу думку, виділення у Класифікаторі таких форм власності мало лише статистичне значення і вказувало на те, що, наприклад, термін „змішана форма власності” чи „колективна форма власності” не з'явиться у довідці Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації, яка видається зареєстрованій юридичній особі. У зв'язку з вилученням з частини другої статті 17 Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців” норми стосовно наявності в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців відомостей про форму власності юридичної особи, Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики наказом від 26. 02. 2007 № 40 „Про затвердження національних стандартів, змін до національних стандартів, змін до державних класифікаторів України, скасування нормативних документів та державного класифікатора України” скасував Державний класифікатор України ДК 001:2004 „Класифікації форм власності”. На нашу думку, скасовувати статтю 17 Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців” і як наслідок Класифікатор форм власності 001:2004 було зайвим. На нашу думку, відомості Єдиного державного реєстру юридичних осіб та

фізичних осіб - підприємців, у тому числі стосовно форми власності, на прикладі Словаччини та Чехії мають бути відкритими, загальнодоступними і підлягати розміщенню в Інтернеті, за винятком ідентифікаційних номерів фізичних осіб – платників податків.

На відміну від України, законодавство Словаччини та Чехії не вживає термін „форма власності”, лише розрізняє власність фізичних та юридичних осіб. Законодавство цих країн виходить із того, що будь-яка юридична особа має свою власну персоніфікацію, а це й дозволяє відрізнити юридичну особу від її фізичних представників. Правомочності власника майна закріплені і за територіальною громадою, яка визначається як певна група фізичних осіб, яку можна ідентифікувати за проживанням на певній території. В цьому випадку прийнято говорити про власність територіальної громади.

Таким чином, виявлено, що власність від зародження європейської культури стає наріжною проблемою її осмислення в філософській, психологічній, політичній, економічній та правовій думці.

На основі аналізу нормативно-правових актів України, Словаччини та Чехії зроблено наступні висновки: основні положення, які регулюють інститут права власності в Україні, Словаччині та Чехії, містять цивільні кодекси цих країн; немає потреби в законодавчому розширенні тріадних правомочностей власника, адже ними можуть охоплюватися практично всі можливі їх різновиди (управління, ведення господарської діяльності, одержання доходів та ін.); на відміну від України, в законодавстві Словаччини та Чехії відсутнє поняття інституту права довірчої власності і не вживається термін „форма власності”. Обґрунтовано необхідність існування Господарського кодексу в Україні.

Висновки до розділу 1

На основі проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

1. Досліджено, що історії розвитку інституту права власності в Україні у дореволюційний період були присвячені роботи П. Чубинського, І. Новицького, М. Володимирського-Буданова, Ф. Леонтовича, А. Кристера, М. Товстоліса, В. Камінського, В. Завітневича.

До аналізу проблем, пов'язаних з темою роботи, зверталися такі радянські вчені, як А. Яковлів, В. Кнапп, М. Грушевський, В. Довженок, В. Мавродін, К. Тарновський, Л. Черепний.

Після набуття Україною незалежності інтерес дослідників до історії розвитку інституту права власності в Україні посилюється. В результаті з'являється низка ґрунтовних досліджень вітчизняних науковців: В. Червоного, О. Підпригори, Я. Шевченко, Б. Тищика, В. Рубаника.

2. Виявлено, що дослідженням історії права Словаччини та Чехії в Україні займається вузьке коло дослідників (Ю. Бисага, В. Гомонай, В. Лемак), більшість з яких зосереджують свою увагу на дослідженні правового статусу Закарпаття як складника Чехословаччини.

3. З'ясовано, що окремі аспекти правового регулювання відносин власності досліджують такі сучасні словацькі та чеські вчені, як: К. Адамова, Л. Соукуп, П. Благо, М. Кадлецова, К. Шелле, Р. Весела, Е. Влчек, П. Кішш, Е. Губалкова, М. Голуб, С. Пліва, М. Покорни, Й. Бічовски, В. Урфус, М. Штефанович та інші.

4. На основі аналізу наукового доробку, який стосується теми дослідження, зроблено висновок, що на сьогоднішній день є незначна кількість праць, присвячених власне проблемі порівняльного аналізу розвитку інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії.

5. Серед праць з історії розвитку інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії переважають дослідження окремих аспектів правового регулювання відносин власності у різний історичний період. Досліджуючи історію права Словаччини та Чехії, українські вчені як правило звертають увагу

на правову систему Чехословаччини, акцентуючи свою увагу на правове регулювання господарської сфери, не розглядаючи більш детально інститут права власності.

6. Встановлено, що по відношенню до власності давньогрецькі філософи поділяються на її критиків та апологетів. В аксіологічному контексті власність, як позірну цінність і джерело конфліктів, критикували Фалей Халкідонський, кініки, софісти, Сократ, Платон та інші. Позитивно до власності ставилися Демокрит, Арістотель та ін. Виявлено, що християнська концепція власності в добу Середньовіччя знаходилась під впливом платонізму Августина Великого. Встановлено, що теза Нового часу про збереження приватної власності є визначальною у філософії права Локка, Канта, Фіхте, Гегеля, Б. Кістяківського. Натомість соціалістичним проектом подолання власності виступили П.Ж. Прудон та К. Маркс. Її платоністичного тлумачення притримувався і фундатор вітчизняної філософії права Памфіл Юркевич.

7. Виявлено, що власність як соціологічна категорія охоплює всі підсистеми суспільних відносин, стосується привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ, послуг та інформаційних ресурсів. Ці відносини визначаються соціально, і тому їх характер залежить від конкретного суспільства, а також від стадії його розвитку.

8. Встановлено, що різні концепції політології та відповідні політичні ідеології відрізняються тим, який інститут власності вони вважають прийнятним. Найчастіше право власності розглядається під кутом зору забезпечення бажаного рівня соціальної справедливості. Основна політологічна аргументація на користь права власності полягає в тому, що вона забезпечує вищий рівень незалежності людини, її свободи, а також розв'язує економічну ініціативу та соціальну активність населення. Це позначається на рівні його довіри до владних інституцій та показниках якості життя, які в свою чергу визначають преференції електоральної поведінки громадян.

9. З'ясовано домінування адміністративного впливу на функціонування відносин власності в Україні. Обґрунтовано необхідність розробки механізмів специфікації прав власності в процесі інституціоналізації ринкової інфраструктури, запровадження шляхів зниження трансакційних витрат.

10. На основі аналізу нормативно-правових актів доведено, що існує подібність між Господарським кодексом України та Торгівельним кодексом Чехословаччини 1991 року, який продовжує діяти в незалежних Чехії та Словаччині. Вони мають спільну характеристику спеціального законодавчого акту, який регулює відносини суб'єктів господарювання різних форм власності, мають пріоритет перед Цивільним кодексом в регулюванні комерційних відносин. Основні положення, які регулюють інститут права власності, містять цивільні кодекси цих країн, в той час як Господарський кодекс України та Торгівельні кодекси Словаччини та Чехії визначають особливості регулювання цього інституту у сфері господарювання. Тому вважаємо, що прийняття Господарського кодексу в Україні є цілком виправданим, оскільки відповідає західній традиції формування права.

11. Досліджено, що Конституція України та Цивільний кодекс України не поділяють право власності на окремі форми, але водночас визначають правовий режим власності з урахуванням її суб'єктного складу. Натомість в Господарському кодексі України збережено наступну конструкцію поділу власності на окремі її форми для визначення видів та організаційних форм підприємств: право приватної власності; право державної власності; право комунальної власності; право колективної власності; змішана форма власності; інші форми власності. Очевидно, за такого стану законодавства, необхідно все-таки визначитись, чи існує в Україні поділ права власності на окремі форми, і які саме. На нашу думку, найбільш вдалим видається підхід Цивільного кодексу України до цього питання. Окремо, згідно з Конституцією України та Цивільним кодексом України, виділено приватну власність, комунальну власність та державну власність. Оскільки термін „форми власності” застосовується у

Конституції України (ст. 116, п. 5), то, на нашу думку, саме ці окремо виділені власності і є формами власності. Будь що інше є не формами, а видами власності (довірча власність, іноземна власність, змішана власність, державна корпоративна власність, спільна власність тощо). Таким чином, варто було б привести законодавство України у відповідність із положеннями Конституції України та Цивільного кодексу України і залишити вичерпний перелік лише із трьох форм власності – приватної, комунальної та державної.

12. На основі аналізу нормативно-правових актів Словаччини та Чехії зроблено висновок, що на відміну від України, законодавство Словаччини та Чехії не вживає термін „форма власності”, обмежується лише розрізненням власності фізичних та юридичних осіб. Їх законодавство виходить із того, що будь-яка юридична особа має свою власну персоніфікацію, а це й дозволяє відрізнити юридичну особу від її фізичних власників. Правомочності власника майна закріплені і за територіальною громадою, яка визначається як певна група фізичних осіб, яку можна ідентифікувати за проживанням на певній території. Тобто в правовому порядку закріплюється власність територіальної громади.

13. На нашу думку, відомості Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, у тому числі відомості про власність, на прикладі Словаччини та Чехії мають бути відкритими, загальнодоступними і підлягати розміщенню в Інтернеті, за винятком ідентифікаційних номерів фізичних осіб – платників податків.

РОЗДІЛ 2. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ, СЛОВАЧЧИНИ ТА ЧЕХІЇ У ІХ – ХІХ СТ. СТ.

2.1. Власність у звичаєвому праві та перших актах його кодифікації

Посилення інтересу до правової спадщини українського народу спостерігається після набуття Україною незалежності, тоді як за радянської влади дослідження у цій галузі були поодинокими. Ця тенденція прослідковується і у словацьких та чеських вчених, які також більш поглиблено почали вивчати звичаєве право своїх країн у пострадянський період побудови демократичного суспільства і ринкової економіки.

Досвід проведення реформ у сфері регулювання відносин власності і в нашій країні, і за рубежом свідчить про необхідність розроблення чітких концепцій з урахуванням специфіки країни. Сьогодні ми нерідко зустрічаємося з тим, що закони, які регулюють інститут права власності, особливо право власності на землю, не відповідають реальним потребам безпосереднього виробника-селянина. Значний історичний період існування норм звичаєвого права ґрунтується на відсутності суперечностей між запитами населення і існуючими соціальними нормами.

В рамках цього підрозділу автором буде досліджено: регулювання відносин власності у звичаєвому праві України, Словаччини та Чехії; джерельні матеріали, які характеризують процес становлення і розвитку інституту права власності в цих країнах у період від ІХ століття (виникнення Київської Русі і Великої Моравії) до другої половини ХІV століття (входження українських земель до складу Великого князівства Литовського); приватну власність фізичних осіб; право власності на землю; майнові права жінок; набуття права власності; охорону власності, тому що ці правовідносини мали істотне значення для становлення інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії.

У науковій літературі дослідження українського звичаєвого права у сфері цивільних інститутів, як правило, починають із кінця IX – початку X століття, коли вже існувала певна система норм усного звичаєвого права. Варто зазначити, що з цими хронологічними рамками деякі вчені не погоджуються. Наприклад, український вчений О. П. Моця вважає, що саме порушення питання про українське звичаєве право в даний період часу історично неправомірне, аргументуючи це тим, що говорити про українців, росіян, білорусів в IX – XIII столітті зарано, оскільки вони ще не усвідомлювали себе такими й називалися „русами”, „русинами”, „русичами”, тому віддавати давньоруську спадщину лише одному із сучасних народів у науковому плані некоректно [73, с. 48]. Не можемо погодитися з цією точкою зору. Добре сказав з цього приводу М. Грушевський, думку якого розділяємо: „До тих пір, коли не буде доведено, що в Києві і його околицях в IX – XII ст. проживали великоруські племена, котрі перенесли потім форми політичного, суспільного та культурного життя на береги Клязьми і Москви, нам доведеться з простої логічної послідовності вважати ці форми набутком української народності, оскільки ці українські племена IX – XII ст. були її безпосередніми предками” [33].

Утворення територіальних норм звичаєвого права в період Київської Русі можна пояснити тим, що в цей час відбувається ослаблення природного й духовного зв'язку між членами роду, а також утворення місцевих центрів, у яких і зосереджувалося життя того чи іншого соціуму – міських або сільських громад. Тому хронологічні рамки даного підрозділу охоплюють період від IX століття (виникнення Київської Русі і Великої Моравії – першого державного утворення, в якому спільно жили предки словаків та чехів) до другої половини XIV століття (входження українських земель до складу Великого князівства Литовського).

Запропонована періодизація розвитку інституту права власності в Україні, Чехії та Словаччині, на основі якої проведено історико-правове порівняльне дослідження. Зокрема, в Чехії та Словаччині це:

- ранньофеодальний період (IX – середина XI століття), який містить історію держави і права Великої Моравії і початок правління Пржемысловичів у Чехії;
- період розквіту феодальних відносин (середина XI – кінець XIV століття);
- період гуситського руху (1419 – 1434 рр.);
- період станово-представницької монархії і пізнього феодалізму (1434 – 1848 рр.);
- період капіталізму (1848 – 1948 рр.);
- радянський період (1948 – 1990 рр.);
- період постсоціалістичної трансформації (1990 – 2004 рр.);
- період адаптації до європейської правової системи (2004 р. – по сьогодні).

В українській історії розвитку інституту права власності виокремлено:

- період Київської Русі і Галицько-Волинського князівства (IX – друга половина XIV століття);
- Україна в складі Великого Литовського князівства та Речі Посполитої (друга половина XIV ст. – перша половина XVII ст.);
- Запорізька Січ та Українська гетьманська держава (1550 р. – друга половина XVIII століття);
- Україна в складі Австрійської (Буковина, Галичина, Закарпаття (друга половина XVIII століття – 1918 р.) та Російської імперій (друга половина XVIII століття – початок XX століття);
- період відродження Української держави (березень 1917 – квітень 1918 р.);
- період Української гетьманської держави (квітень – листопад 1918 р.);
- період Української Народної Республіки часів Директорії (листопад 1918 – листопад 1920 рр.);
- Україна в складі СРСР (1922 – 1991 рр.);
- період постсоціалістичної трансформації незалежної України (1991 – до сьогодні).

Однією з наріжних проблем генези вітчизняного права є визначення співвідношення між візантійськими, болгарськими, норманськими, польськими,

римськими, російськими, старочеськими, германськими й іншими зовнішніми впливами та власною традицією звичаєвого права. Представник історичної школи М.П. Погодін водночас доводив і самотність джерел давньоруського права, які регулювали відносини власності у слов'ян, і обстоював тезу про вирішальний вплив норманів на державний лад і право Київської Русі [85]. В.І. Сергеевич, розглядаючи впливи іноземного права на розвиток правової системи Київської Русі, вважає рецепцію візантійського права одним із головних чинників формування інституту права власності в давньоруському праві [123].

Українські правознавці О.І. Харитонова та Є.О. Харитонов обстоюють думку, що Руська Правда, перша письмова пам'ятка, що зберегла нам давні норми звичаєвого права України, будучи продуктом давньоруської правотворчості, разом з тим зазнала певного впливу римського права у його візантійській інтерпретації [141, с. 260].

М. Грушевський навпаки рішуче опонував концепції візантійського впливу, обґрунтовуючи пріоритет питома українського звичаєвого права у формуванні вітчизняного права. Суттєві відмінності виявлені Грушевським між вітчизняним та римським і старогерманським правом: „Кардинальна різниця староруського права супроти римського й старогерманського щодо становища жінки полягає в тім, що воно не знає ніяких правних обмежень становища жінки і її правосильності, тільки певні фактичні. Ми не маємо тут тої потреби опіки над жінкою, яку вважає неминучою право римське або старогерманське, вважаючи жінку або дитину неправосильною ціле її життя [33, с. 376-377].

Окрім аргументів, наведених М. Грушевським, пріоритет питома українського звичаєвого права у формуванні вітчизняного права засвідчують, на нашу думку, відсутність поширених на той час в європейських країнах тілесних покарань та смертної кари і визнання у судових вироках як санкції за порушення майнових прав лише грошового відшкодування. А також до особливостей вітчизняного права відносимо наявність інституціоналізованої індивідуальної власності. У статтях 34 Короткої Правди і 71, 72 і 73 Розширеної Правди

встановлена висока кара – 12 гривен за зрублення бортної межі, знищення межі полевої (ролейної), переставлення паркану, що ділить двори, або зрублення граничного дерева. Зі змісту цих статей Руської Правди виразно бачимо право власності не тільки на двори, але й на землю.

В той же час визнаємо, що візантійське право мало незначний вплив на українське право. Порівнюючи регулювання відносин власності за Руською Правдою з римським та візантійським правом, знаходимо подібність деяких рішень. Наприклад, одним із дієвих засобів захисту права власності на рухоме майно, який містила також і Руська Правда (і чим з усією очевидністю цього засвідчується високий рівень правової думки того часу), виступав віндикаційний позов. Повернення речей із чужого незаконного володіння вимагало певної процедури, показань свідків і розбиралося (при необхідності) перед „ізводом із 12 чоловік” (статті 13, 14, 15, 16 Короткої Правди; статті 34, 35 Розширеної Правди).

Подібність до римсько-правових рішень помітна була і у положеннях зобов'язального права. Зокрема, передбачалась можливість виникнення зобов'язань на підставі угод (договорів) та внаслідок правопорушень.

Усунення дочок від спадкування іноді пояснюють тим, що в Київській Русі громада була зацікавлена у збереженні своїх маєтностей, щоб у випадках, коли дівчина виходила заміж за члена іншої громади, успадковане нею майно не переходило до цієї громади. Але, як зазначає Є.О. Харитонов, з думкою якого погоджуємося, таке тлумачення не враховує рівень розвитку відносин власності у Стародавній Русі, в якій існувала не тільки громадська власність, але й індивідуальна приватна власність. Очевидно, відповідь на питання про чинники такого рішення слід шукати у впливі римського та візантійського права на формування правової системи Київської Русі. Адже у Стародавньому Римі з часів визнання головної когнатської спорідненості передбачалося, що подружжя спадкують одне після одного лише у виняткових випадках. Таке саме правило

існувало у „праві Юстиніана”, де було зроблено виняток лише для „бідної удови” [141, с. 260].

Що стосується обмежень у спадкуванні дочок, надання їм посагу братами тощо, то тут має місце відлуння положень римського права у візантійській інтерпретації про обмежену дієздатність жінки, котра перебувала під довічною опікою чоловіка. Наведені приклади свідчать про те, що Руська Правда, будучи продуктом давньоруської правотворчості, разом з тим відображала певний вплив римського права у його візантійській інтерпретації.

Власність як певна юридична категорія, право власності, його зміст, право володіння – всі ці поняття ще не одержали спеціальних узагальнюючих термінів у жодній з редакцій „Руської Правди”. Однак, згідно зі ст. 13 та 14 „Короткої Правди”, право власності відрізнялось від права володіння, оскільки ці статті передбачали порядок повернення власникові речі, яка знаходилась у незаконному володінні іншої особи. Розрізнялось також володіння на правомірне і неправомірне: винному у незаконному володінню річчю окрім обов’язку повернути річ її законному власникові призначався ще й додатковий штраф у три гривни – за заподіяну його діями „обиду”. Згідно статті 44 неправомірний володілець був зобов’язаний не тільки повернути власникові річ, яка була у нього украдена, але і сплатити йому урок, тобто плату за неправомірне її використання.

Із заборною порушувати пограничні знаки ми зустрічаємося вже у Короткій редакції „Руської правди”, що свідчить про те, що ідея приватної власності на землю і власності індивідуальної вже в першій половині XI ст. набула визначного ступеня в своєму розвитку. Право власності на землю захищалося речовими позовами та штрафами, що свідчить, що цим правопорушенням Руська Правда надавала дуже важливе значення, а це, в свою чергу, говорить про надзвичайно чутливе відношення тогочасного населення України-Руси до права приватної власності на землю.

Якщо у статті 34 Короткої Правди за порушення межі винний у цьому сплачував відшкодування власникові землі („за обиду 12 гривен”), то у Розширеній Правді санкція набуває державного забарвлення, коли винний карається продажем на користь князя („то 12 гривен продажу”), що означало остаточне закріплення державною владою принципу непорушності і недоторканості власності.

На думку вітчизняного фахівця зі звичаєвого права Наталії Толкачової, з думкою якої погоджуємося, розвиток права власності на землю еволюціонував у такому порядку: “спочатку утвердилося право на ділянки для обробітку, у той час як луки та пасовища залишалися ще тривалий час у спільному володінні громад і родів. Ліси та водойми належали спочатку громадам і родам, пізніше стали предметом володіння приватних осіб. В основі права на землю та володіння нею була затрачена на її обробіток праця людини. Власне праця визначала зміст відносин власності на землю. До найдавнішого способу набуття власності, і землі зокрема, належить так звана окупація. Першим власником вважається той, хто позначив річ (рухому чи нерухому), яка раніше не була у власності іншої особи, знаком приватної належності (тавром, засікою, зарубкою) [139, с. 322].

В. Завитневич вважав, що за звичаєвим правом України аж до XIX століття інститут заволодіння мав дві умови: 1) щоб річ була нічийна (це стосувалося й землі); 2) щоб той, хто хотів нею володіти, установив факт свого володіння [44, с. 118]. Це твердження науковця підтверджують стаття 34 Короткої правди та стаття 72 Розширеної Правди, згідно яких земля, що належить певній особі, повинна бути обгороджена межею або хоча б бортю, і на ці межі міг посилатися власник землі у випадку суперечки про її кордон.

В той же час варто звернути увагу на той факт, що у Руській Правді не міститься безпосередніх вказівок на давність як первинний спосіб набуття права власності на землю. Власник тої чи іншої речі, за нормами Руської Правди, міг користуватися, володіти, розпоряджатися нею, причому мова йшла лише про

рухоме майно. Імовірно, давність, як первинний спосіб набуття права власності на землю, існувала ще в IX – X століттях у нормах усного звичаєвого права, але зафіксовані вони були в збірниках права пізнішого часу.

Крім заволодіння й давності, А. Енгельман до первинних способів набуття права власності на землю у Київській Русі відносив також придбання землі на підставі пожалувань. На його думку, значення жалуваних грамот полягало в тому, що: 1) у них уперше вживається поняття про відвернене право на землю; 2) з окремих випадків пожалувань видно, що це право на землю було лише більш-менш великим правом володіння й користування й що за князем завжди залишалася влада позбавити обдаровану особу цього права, скасувавши його; 3) будь-яка грамота, видана на землю, уже подаровану певній особі, повинна була скасувати колишню грамоту; 4) скасувальна сила нової грамоти обумовлювалася певною формальністю (позначенням у грамоті особи, якій ця земля жалується) [160, с. 22].

Що ж стосується права придбання земель на підставі договорів купівлі-продажу, міни, дарування, то відомості про них досить незначні. Пов'язано це насамперед з існуючими звичаями усного укладання договорів і публічного приведення їх у виконання.

Отже, заволодіння й давність були найпоширенішими способами одержання права власності на землю за звичаєвим правом України. Але вже у X – XI століттях починається процес „окняження” території сусідських громад, підпорядкування вільних общинників шляхом поширення на них суду й данини князівською владою. Але, як пише М. Грушевський, “князь у цей час поки ще мав право тільки на землі, зайняті ним і оброблені, або куплені, або придбані яким-небудь іншим способом, але число таких земель було ще невелике” [33, с. 342].

Для розуміння суті приватного феодального землеволодіння в Україні необхідно з'ясувати зміст таких термінів, як „земля” і „волость”. На думку М. Погодіна, вся земля в Київській Русі була розділена спочатку по містах: до

кожного міста з його військовим поселенням належала волость, де була князівська дружина, селяни. Волость – „це було й саме загальне слово, під яким розуміли і саме місто, і його область, усе князівство, жителі волостей обробляли землю й платили данину” [84, с. 133].

У літописах терміни „земля” і „волость” досить часто змішувалися, але, як відзначає археолог А.П. Толочко, сучасники відображених літописом подій чітко розрізняли дані поняття. За А.П. Толочком волость – це термін, який означає комплекс земель, які належать столу, на якому сидить князь і переходили до володіння його наступника. Із цих земель князь отримував прибутки та виділяв їх для роздачі своїм васалам [140, с. 162]. Як наслідок, князь розпоряджався всією підвладною територією не як приватний власник, а як представник держави, яка й була власником всієї землі. Втрачаючи стіл, князь одночасно втрачав волості, що було умовним, невідчуженим володінням бенефіціального характеру. Незважаючи на те, що в науковій літературі з даної проблеми немає єдиної точки зору, на нашу думку, варто погодитись з висновком А.П. Толочко, який, досліджуючи зміст термінів „земля” і „волость”, пояснив суть їхнього юридичного статусу.

Феодальна роздрібненість, будучи закономірним етапом в еволюції феодальних відносин, безумовно мала для Київської Русі свою особливість: Київ виявився не в змозі створити єдину державу, об'єднавши окремі землі – волості. Важко заперечити той факт, що саме князівські міжусобиці за власність стали причиною занепаду Київської Русі.

Що ж стосується Чеського і Угорського королівств, до складу якого входила Словаччина, то тут верховним власником всієї території *de jure* був король, хоча *de facto* він поступово втрачав це право, поступившись вищому стану одна за одною складовими цього права. Шляхта в Угорському королівстві вже у XIII столітті володіла землею не тільки безумовно, але й мала право повного розпорядження своїм земельним майном, могла його відчужувати всіма способами: заповідати, дарувати, закладати, продавати. У Чеському королівстві

володіння феодалів були проголошені спадковими у Статутах Конрада Оттона, які були видані за часів Конрада Оттона Зноймського (1186 – 1192 pp.) [167, с. 27].

Відомості про право Великоморавського князівства, спільної ранньофеодальної держави чехів і словаків, яке існувало до IX сторіччя, досить незначні. Це свідчить про те, що основним джерелом права було право звичаєве. Закони видавалися тільки тоді, коли необхідно було замінити звичай так, щоб задовольнити інтереси панівної верстви. Звичаї, які задовольняли феодалів, не потрібно було фіксувати у письмовій формі. Однак збереглася пам'ятка, яка виникла на території Великої Моравії – „Закон судний людям”, яку створили слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій за візантійським зразком. В його основу була покладена Еклога (740 – 750) – витяги із *Corpus juris civilis* Юстиніана, але з певними змінами, оскільки в Еклезі були відсутні норми речового права, тому витяги із *Corpus juris civilis* були доповнені нормами права власності із слов'янського звичаєвого права. Пам'ятка містить 33 статті, головним чином положення кримінального права: злочини проти віри, моральності, але також і майнові злочини – крадіжку і підпал, положення про розподіл майна. „Закон судний людям” був допоміжним джерелом права і використовувався тільки у тих випадках, коли змінював чинне звичаєве право, або якщо при вирішенні окремих питань звичаєве право не регулювало певні правовідносини. Це свідчить про життєздатність слов'янського звичаєвого права, у якому не тільки відбувалася рецепція норм розвинутого права Візантії, але навпаки, трансформація деяких його положень у відповідності до правових традицій.

Частина III пам'ятки говорить про розподіл трофеїв від перемоги над ворогами: князь отримував шосту частину, а інше майно розділялося рівними частинами між іншими учасниками походу. А воїни, які виявили відвагу, отримували додаткову винагороду від князя або воєводи за рахунок їх частини [180, с. 11]. Ці положення свідчать про існування інституту приватної власності.

На відміну від Руської Правди, покарання, які містив „Закон судний людям”, були головним чином тілесні.

Правові звичаї Великої Моравії потім використовувалися у Чеському королівстві та на тій території Великої Моравії, яка приєдналася до угорського королівства (сучасних землях Словаччини). Зміст словацького та чеського звичаєвого права можемо з’ясувати з тексту перших письмових пам’яток цих держав.

У Словаччині збереглися книги декретів перших королів з роду Арпадів з XI ст. Святий Штефан (997 – 1038 рр.) видав дві книги декретів. Капітола VI Першої книги містить наступне положення: „Постановляємо своєю королівською владою, нехай кожен має можливість своє ділити, надавати дружині, синам і донькам, або батькам, або церкві, а після його смерті нехай ніхто не відважиться відмінити це” [180, с. 18]. З цього положення робимо висновок, що індивідуальна власність і повноваження власника вільно розпоряджатися своїм майном були узаконені в Угорському королівстві вже святим Штефаном.

З часів панування святого Владислава (1077 – 1095 рр.) збереглися декрети, які становлять 3 книги положень про приватну власність. Посягання на власність, навіть найменша крадіжка, згідно положень каралася смертю. Друга книга, капітола XII містила положення: „Якщо хтось вільний або слуга були спіймані при крадіжці, нехай будуть повішені. Однак, якщо утікали до костьолю щоб запобігти шибениці, виведені з костьолю нехай будуть осліплені ... Його сини і доньки, якщо мають десять років або менше, залишаються вільними, однак, якщо вони старші ніж десять років, нехай стануть слугами і усе їх майно нехай відніметься. Слуга або вільний, якщо украв гуся або півня, нехай йому виколять одне око, а те що украв, нехай повернеться” [180, с. 22]. Як бачимо із цих положень, ранньофеодальне словацьке право суттєво відрізнялося від ранньофеодального українського права, згідно якого крадіжка каралася виключно грошовими відшкодуваннями.

Як бачимо із капітоли VII декретів святого Владислава „Про торговців” надзвичайно жорстко регламентувалося місце купівлі-продажу: „Нехай ніхто не купує, або не продає за межами ринку. Якби деякі всупереч тому купували, як за крадіжку нехай помруть усі: і покупець, і продавець, і свідки ... Якщо мова йде про торгівлю, нехай заключиться перед суддею, митником і свідками, а якщо куплена річ виявилася украденою, покупець свідченням судді і митника звільниться, свідки однак віддадуть продавця (суду)” [180, с. 22]. У Київській Русі угода про продаж скільки-небудь значущих речей також повинна була відбуватися на торгу привселюдно, при свідках або ж у присутності митника – такий порядок Руська Правда встановлювала для того, щоб уникнути можливих подальших претензій з боку покупця до продавця і упередити будь-які спори. Проте, на відміну від ранньофеодального словацького права, українське право не містило таких жорстоких санкцій за порушення вимог законодавства щодо місця укладання угод. Більше того, Руська Правда охороняла купців, наприклад, стаття 54 Розширеної Правди надавала їм право на відстрочку платежів у разі стихійного лиха. Стаття 55 Розширеної Правди охороняла майнові інтереси іноземних торгових людей („гостей”), оскільки встановлювала порядок конкурсу при стягненні боргу, згідно з яким у першу чергу стягувався борг казенний (князю), у другу – борг іноземному гостю і лише в останню – „домашнім” кредиторам.

У цьому контексті для порівняння також варто зауважити, що згідно статті 37 Руської Правди Великої Редакції, якщо продавець збував річ, що йому не належала, то угода вважалась недійсною: річ переходила до її власника, а покупець позивався проти продавця про відшкодування збитків.

З часів короля Коломана (1095 – 1114 рр.) дійшли дві книги декретів. Капітола XVII Першої книги містить постанову: „Виноградники, маєтки і речі, даровані будь-яким королем, нехай залишаться тим, кому дарувалися на постійно” [175, с. 23]. Безперечно, це положення слугувало для захисту прав власності феодалів.

Капітола ХХ Першої книги регулювала право короля на виморочне майно: „Будь-яке майно, подароване святим Штефаном, стосується будь-яких наступників і спадкоємців. Однак майно, дароване іншими королями, переходить від батька до сина; а якщо він помре, спадкоємцем стає його брат, у синів якого спадок також не віднімається. Однак якщо не знайдеться рідний брат, спадок передається королеві” [180, с. 23]. Як бачимо, на відміну від Київської Русі, в Угорському королівстві, до складу якого входили землі Словаччини, жінки не мали право спадкування. Спільною рисою було набуття права власності на виморочне майно королем в Угорському королівстві та князем в Київській Русі.

Як зазначають словацькі теоретики права, на території Словаччини звичаєве право було основним джерелом права аж до 1918 року [175].

Першою історичною пам'яткою кодифікації звичаєвого права, яка діяла на території тодішнього Угорського королівства, в складі якого перебувала Словаччина, є Трипартитум 1514 року. Владислав II. уповноважив Штефана Вербьоцзи, визнаного юриста і політичного діяча, кодифікувати приватне право. Свою працю він закінчив у 1514 році. Трипартитум написаний варварською латиною. Проект відразу ж був переданий на обговорення спеціальній комісії, яка його визнала за кодекс, який вірно відображає діюче звичаєве право. 19 листопада 1514 року його схвалив король, проте не поставив свою печатку. Тому Трипартитум не набув чинності у якості кодексу позитивного права. Проте його положення застосовувались у якості збірки норм звичаєвого права у судових практиках. Оскільки в українській правничій літературі знаходимо лише згадку про існування такої пам'ятки без більш детального розгляду її змісту, зупинимося на аналізі тих її положень, які регулювали відносини власності.

Трипартитум складається зі вступу і трьох частин. Перша частина (*prima pars*) в 134 титулах містить положення про особи (*personae*). В ній сформульовані положення про донації, право власності, права на чужі речі, зобов'язальне право,

частину положень про спадкування на основі закону та інше. Друга частина (*pars secunda*) має 86 титулів, планувалося, що вона буде присвячена „речам”. Замість цього її текст переважно присвячено джерелам права та процесуальному праву. Третя частина (*pars tertia*) складається з 36 титулів особливого та партикулярного права, джерелами яких головним чином стали норми хорватського, седмоградського, міського, підданського права.

Особливістю чеського феодального права є те, що його перші письмові пам'ятки виникали як приватні збірки, які містили позитивні норми чеського звичаєвого права і судової практики та процесуальні норми. Збірки створювалися окремими юристами для кодифікації правових норм та полегшення їх застосування у судах. Такі пам'ятки, як „Книга старого пана з Роземберга” (XIII ст.), „Ряд земського права” (XIV ст.), „Земське право чеське Андрія з Дуби” (1400 р.) стали загально відомими і сьогодні є цінним джерелом для дослідження історії чеського права і, зокрема, історії розвитку відносин власності. Ці писані пам'ятки звичаєвого права не мали силу закону, але широко використовувалися юристами у судах при прийнятті рішень. Отже правові книги, які почали розроблятися у XIV столітті, виникали внаслідок фахового запиту правників щодо полегшення розуміння автоматичного тлумачення діючих на той час норм. Завдяки досягнутому компромісу між містами і шляхтою звичаєве право у Чеському королівстві було кодифіковане лише у 1500 році. Кодекс отримав назву „Земський устрій чеського королівства”.

Право власності в сучасному праві та звичаєвому праві Словаччини має різний зміст, тому що різним був обсяг повноважень власника. Суб'єктивними правами власника в Словаччині, як і в сучасному праві, були право володіти, користуватися та розпоряджатися належним йому майном. Право розпоряджатися річчю, як і можливість власника самостійно вирішувати долю майна шляхом його відчуження іншим особам, зміни його стану та призначення, згідно положень Трипартитуму було обмеженим в залежності від типу майна.

Аж до 1848 року, тобто до скасування кріпацтва, термін „власність” в Угорському королівстві, як і в Київській Русі, не мав єдиного визначення. Розрізнялися наступні типи власності: власність корони, фіскальна власність, власність казни, патримоніальна власність короля, власність шляхти, власність міщан. Піддані поділялись на желярів (*inquilinus*) – ці мали власний будинок, але не землю на якій він стояв, та поджелярів (*subinquilinus*), які не мали навіть власний будинок.

Для феодального права Словаччини і Чехії характерним є існування інституту нероздільного майна – родинного „неділу”. Положення, які регулюють інститут сімейного неділу і дають змогу його дослідити, містить Трипартитум, а також такі джерела чеського права, як: „Книга старого пана з Роземберга”, „*Majestas Carolina*”, „Ряд земського права”, „Земське право чеське Андрія з Дуби”, „*Codex juris bohemicus*”, „Земський устрій чеського королівства”.

Згідно Трипартитуму „Відчужувати майно можна було тільки якщо мова йшла про ідеальні частини. Якщо мова йшла про цілу річ, відчужити її могли тільки всі члени сімейного неділу разом, або батько сім’ї за згодою інших” [186, с. 303]. Із цього правила було одне виключення – батько міг відчужити майно неділу і без дозволу синів у випадку крайньої нужди. Це саме право належало і сеньйору у неділі братів. При відчуженні нерухомості окрім дозволу усіх членів сімейного неділу Трипартитум вимагав, щоб відчуження було здійснене розсудливо. Навіть якщо члени сімейного неділу дали дозвіл на відчуження нерухомості, а потім вона була відчужена з іншої причини, яка не була економічно обґрунтованою або розсудливою, члени сімейного неділу могли подати протест третім особам, які майно (за винятком ідеальної частини) зобов’язані були повернути [187, с. 303-304].

Неділ представляв собою комплекс прав на майно, в якому його учасники хоча і мали частку з користі згідно рішення голови нероздільного майна, однак своєю часткою не могли розпоряджатися і не могли її виділити. Тому у випадку смерті члена неділу майно не переходило у спадок, тільки частини інших

учасників збільшувалися, або навпаки, при народженні інших членів – фактично зменшувалися. Тому, аж до смерті останнього члена неділу, король не міг використати своє право на виморочне майно і майно залишалося у родинній власності. Очевидно подібні міркування були причиною виникнення неділу у підданих, яким вони захищалися від права свого пана на виморочне майно. Неділ мав також економічну функцію, оскільки не давав можливості дробити маєток шляхти, оскільки при одруженні своїх членів – чоловіків їх частини не відокремлювалися, а доньки, отримавши придане, вважалися вибулими. При цьому придане не обов'язково дорівнювало частці доньки у неділі. Залежно від того, хто стояв на чолі неділу, або хто був його членом, виникло декілька типів неділів. Були то неділ батьківський, неділ брата та неділ дядька. Особливим типом був неділ матері, на якому жила вдова зі своїми дітьми після смерті чоловіка. Вихід з неділу, який був можливим починаючи з XV-го століття – так зване відокремлення – здійснювалося таким чином: батько надав своєму синові пропорційну частку, або найстарший член неділу розділив усе майно на окремі частини, з яких кожен вибрав собі частину неділу. Кожне виокремлення майна повинне було бути записане до земельних дошок, оскільки цим суттєво змінювалося правове становище відділеного [187].

У випадку якщо один із членів відчужував свою частку, інші члени мали право попередньої купівлі. Член, який продавав майно, зобов'язаний був спочатку запропонувати іншим членам купити майно. В іншому випадку, інші члени мали право у термін 3 роки 18 тижнів звернутися до „земських дошок” і на основі цього протесту попередній договір купівлі – продажу визнавався недійсним. Такі ж самі наслідки як і неділ родичів мали і штучні спільноти – унії (unio), які виникали між шляхтичами за дозволом короля задля того, щоб уникнути використання королем права на виморочне майно [166, с. 18].

Інститут сімейного неділу в чеському праві існував аж до XVII-го століття, в словацькому праві – аж до XVIII-го століття. Тільки у XV-му столітті члени недільної родини почали угодою встановлювати, які частки в межах спільної

власності їм належали. Одночасно визначався правовий зміст терміну „співвласність”, який означав, що певна частина нерухомості належить співвласнику, який цією частиною може вільно розпоряджатися без необхідності згоди інших. Для розпорядження цілою річчю необхідна була згода усіх співвласників.

Окрім особливого інституту колективної власності близьких родичів (сімейний неділ) в Чеському та Угорському королівстві існувало право власності „спільною рукою”. Тільки всі співвласники разом могли розпоряджатися спільним майном. На окремого члена не приходилася навіть ідеальна частина. Якщо один із членів помирив, об’єднання тим не припинялося, майно надалі залишалося в руках спільних власників які залишилися. Діти померлого могли стати на його місце і набути право власності на частину у випадку, якщо об’єднання розпадалося. Цей інститут був подібним до родинного неділу [181, с. 22].

Поширеним способом набуття власності у Чеському королівстві було також право „вислуги”, а в Угорському – „донація”.

Право “вислуги” сягає іще XI століття, коли правителі роду Пржемисловичів віддавали у якості винагороди за зразкову службу, в першу чергу у дружині (у якості „вислуги”) різне нерухоме майно, яке, однак, не переходило у виключне і повне розпорядження нового хазяїна, але зберігало за дарувальником право верховенства власності. Тільки король міг визначити які права і на який час буде мати особа, яка володіє майном: на протязі життя його дітей; на протязі життя певної кількості поколінь і т. п. Основним принципом було те, що при відомих умовах вислуга поверталася королю. У Статутах Конрада вже міститься звільнення від повернення „вислуг”, якщо вони старовинного походження. Виникає рід бенефіції (спадкового володіння), розповсюдженої в інших державах (особливо у Західній Європі) [181, с. 25].

Донаційна власність почала вичерпувати себе в кінці XV сторіччя. Повний правовий опис регулювання відносин власності у донаційній системі знаходимо

у Трипартитумі Вербьоцзи. Донатором, тобто суб'єктом, який мав право надавати донації, спочатку був тільки король, оскільки вся донаційна система розвинулась як основний інститут патримоніальної держави, в якій все право походило від короля. Спочатку донацію могла набути будь-яка особа, тому що в патримоніальній державі король ніяк не був обмежений в наданні донацій і тому міг надати донацію будь-кому, шляхтичу і не шляхтичу, громадянам та іноземцям, представнику будь-якої соціальної верстви. На відміну від чоловіків, жінки не могли набути донацію. В той час як кількість земель, які могли бути доновані, зменшувалася, шляхта намагалася домогтися, щоб право набути донацію мали тільки шляхтичі, а тому вже в п'ятнадцятому і наступних століттях було прийнято багато законодавчих обмежень, на основі яких з набуття донації були виключені: вільні та королівські міста і населені пункти (Закони № 11/1222, 55/1498, 33/1542, 6/1608, 35/1638, 17/1647, 10/1715); іноземці (Закони № 26/1222, 16/1439, 9/1492, 26/1498, 31/1599, 23/1715); духовні та церковні особи; неповнолітні (Tripartitum); особи, які при виконанні своїх службових обов'язків дізналися про вільні маєтки, які можуть бути набуті донацією (Закони № 36/1609, 24 та 32/1655) [186, с. 393].

Разом з цими обмеженнями діяла і засада, що донацію можна було надати тільки за заслуги. Донаційний лист короля, у якому зазначалося майно, яке передавалося у власність, був тільки підставою для набуття права власності. Для того щоб набути у власність майно, зазначене у донаційному листі, необхідно було, щоб до одного року відбулася передача майна донаторові. Внаслідок донації набувач донації ставав шляхтичем незалежно від того, з якої соціальної верстви донатор походив. Набувач донації також отримував правомочності феодала над підданими, які були поселені на маєтку. Право розпоряджатися донацією було обмеженим, тому що тільки донатор мав право її відчужити, а його спадкоємець, окрім випадку крайньої нужденності, для відчуження потребував дозволу родичів. Також жодна диспозиція з майном не могла перешкодити здійсненню права короля на виморочне майно. У випадку якщо

весь рід особи, якій була надана донація, вимер, донація поверталась назад до короля, навіть якщо донація вже була відчужена іншій особі. Тому, якщо набувач донації хотів забезпечити собі непорушне здійснення прав власника, він повинен був отримати дозвіл короля (Tripartitum, I/5, 43, 57, 65) [186, с. 403].

З прийняттям Золотої Були у 1222 році в Угорському королівстві шляхта отримала право передавати донації у спадок. Такий висновок ми робимо зі статті 4, яка встановлювала, що шляхта, яка не має спадкоємців чоловічої статі, може вільно розпоряджатися своєю власністю передаючи її у спадок.

На відміну від Чеського та Угорського королівства, в Київській Русі князі-намісники, які отримували від Великого київського князя землі-волості, не мали права передавати волость у спадок, а також відчужувати її без згоди київського князя. За зраду або непокору васал втрачав волость. Поряд з князівським складався боярський васалітет. Князі дарували боярам міста і села як своєрідну плату за участь в управлінні суспільством. Ці дарування, як і в князівському васалітеті, також не мали земельного характеру. Дарувалася не територія, а право стягування податків з населення.

З різних суспільних і соціальних верств населення, які були поселені на землі замків, жуп (одиниця адміністративного поділу) та королівській землі в XIII і XIV столітті в Угорському королівстві, у тому числі й на території Словаччини, виникла нова соціальна верства – піддані. Піддані – це населення королівської землі, яке внаслідок донації опинилося у залежності від шляхти. Це населення було цілком залежним від землі, якщо зберігало зв'язок із місцевим поселенням. І відповідно, втрачало цю залежність, якщо переселилося до міста. Оскільки воно не мало можливості набути у власність землю, то змушене було жити на землі шляхти.

Щодо виникнення та набуття права власності, то Трипартитум уже розрізняв виникнення або набування первісне (оригінарне) та похідне (деривативне). Їх набували наступними способами: набуття права власності за набувальною давністю, набуття приросту, з'єднання або змішання, переробка, добування

плодів, набуття права власності на втрачену річ, знайдення кладу, привласнення речі, яка нікому не належить, купівля-продаж, спадкування. Умовами, необхідними для набуття права власності за набувальною давністю були: володіння, при якому в випадку спору необхідно було довести тільки початок володіння і володіння в момент спору; те, що відповідач не володів річчю між цими двома моментами часу – це мав довести позивач; володіння повинне було бути спокійним, тобто не могло бути перерваним (переривання відбувалося тоді, коли друга сторона вимагала своє право в судовому порядку); набути право власності за набувальною давністю не можна було на: речі *extra commercium* (вилучені з торгівельного обороту), майно фіску, закладену нерухомість, а також у випадку спірних меж. Термін набування залежав від того, кому належав об'єкт: при власності фіску – 100 років, при власності церкви – 40 років, шляхти – 32 роки, міста – 12 років, пізніше – 1 рік і 1 день, при власності підданих – 1 рік і 1 день. Добросовісність і юридичний титул були умовою для набуття права власності за набувальною давністю тільки для підданих.

В джерелах чеського права можемо прочитати, що у XII-му столітті передача права власності на землю здійснювалася князем у присутності двору та біскупа празького та оломуцького. Про це король видавав грамоту, у якій містилося положення, що сторони або їх повірені особи обійшли довкола земельної ділянки і на ній вчинили символічний акт передачі. Про зміни в церковному майні біскуп видавав грамоти, а у випадку, якщо мова йшла про передачу права власності на користь церкви, ці грамоти підтверджував король. Від XIII-го століття в Чеському королівстві передачу права власності на нерухомість підтверджували тільки письмові листи з печаткою особи, яка передавала право власності, або набувача.

Ціна на нерухомість, згідно чеського права, повинна була бути сплачена готівкою. Так само, як і у німецькому, чеське міське право містило засаду, що передача майна (*resignatio*) повинна здійснюватися в суді. Порядок передачі був різним. Згідно права міста Брно, продавець спочатку передавав земельну ділянку

суду, а суд потім передавав її покупцеві. Факт продажу проголошувався у чотирьох судах з тим, що проти передачі права власності можна було винести заперечення. Якщо заперечення не було винесено, суд визнавав право власності набувача на нерухомість. Усі ці акти записувалися до міських книг.

Набуття права власності на нерухомість конфіскацією було рідкістю. У 1358 році Карл IV видав постанову, щоб у Чехії вирощували виноград. Земельні ділянки, які б могли використовуватися для вирощування винограду підлягали конфіскації, якщо їх власники не хотіли його вирощувати. Подібні положення знаходимо і в *Jus regale montanorum* 1300 року стосовно земельних ділянок, на території яких знаходилися природні копалини, а власник їх не видобував [181, с. 38].

Підставами припинення права власності були: воля сторін, припинення права власності на заставлене майно, конфіскація майна злочинця, за набувальною давністю, а також переданням до державної власності на оплатній основі у разі суспільної необхідності. Наприклад, в чеських і німецьких містах до державної власності могло передатися майно при будівництві доріг, мостів і з метою попередження небезпеки розповсюдження пожерів.

У чеському середньовічному праві існували різноманітні обмеження права власності на землю. Власник не міг використовувати своє майно на шкоду свого сусіда. До сусідських прав належало право необхідної дороги, в першу чергу земель сільськогосподарського призначення. Власник земельної ділянки був повинен дозволяти сусідові переходити через його земельну ділянку при дорозі. Наприклад, з метою виорати його земельну ділянку, посіву і тому подібне. Також дозволялося вступити на сусідню земельну ділянку щоб повернути плуг. Власник земельної ділянки не зобов'язаний був терпіти аби гілки або корені сусідського дерева проникали на його територію і мав право їх обсікати. Власник земельної ділянки мав право залишити собі плоди, які впали з гілок сусідського дерева. Право на межу регламентувало виділення землі для встановлення межі.

Обмеження права власності на користь сусідів існували тільки як виключення. Наприклад, заборона використовувати земельну ділянку у такий спосіб, щоб зміною природного відтоку води (*desurgus aquarum*) була нанесена шкода власнику сусідньої земельної ділянки.

У зв'язку з регулюванням права власності на землю, варто звернути увагу на те, що у Чеському королівстві вже у другій половині XIII століття у формі земських дошок існував легітимний публічний правовий реєстр, який містив інформацію про право власності і право власності на нерухомість зокрема. Земські дошки виникли в Чеському королівстві у другій половині XIII-го століття за короля Пржемысла Отакара II, і набули статусу загальноновизнаних публічних правових книг. Їх виникнення зумовлене зростанням значення земського суду. Спочатку, дошки були книгами протоколів, до яких записувався перебіг судових процесів, особливо свідчення свідків. Пізніше, до них почали записувати акти передачі права власності, усі розпорядження щодо вільних маєтків. Наявність запису у земських дошках був беззаперечним доказом права власності, що свідчить про те, що вже в ті часи діяла засада достовірності, яка діє і в сучасному чеському та словацькому праві стосовно достовірності записів у кадастрі нерухомості. З часів Карла IV земські дошки підлягали суворому режиму їх зберігання. Кожна спроба злочинного поводження з ними каралася відсіканням руки. До земських дошок мали право доступу лише феодали, які за певну плату могли робити з них офіційні витяги. Вважалося, що все записане до земських дошок є загальновідомим і такі факти не потрібно було спеціально повідомляти. За кількісними показниками записи земських дошок почали ділитися на окремі види. У період представницької монархії земські дошки поділялися на більші, які були доступними тільки під час судового засідання, і дошки менші, які постійно зберігалися у головного писаря. Більші дошки поділялися на: ринкові, до яких записувалася передача прав шляхти на майно, якщо їх вартість перевищувала 100 кіп чеських грошей; більших вступних внесків, до яких записувалися борги, які перевищували 100 кіп, які пов'язані з

нерухомим майном шляхти. До менших дошок записувалися борги, які не перевищували 100 кіп [187, с. 98-99]. Існування земських дошок безперечно підвищувало захист прав власника. За часів правління Владислава II (кінець 15 століття) дошки зберігалися у Празькому замку. Підчас великого пожежу у 1541 році вони згоріли. Непересічне правове значення земських дошок спонукало до їх швидкого поновлення. До наших часів збереглося це рідкісне архівне джерело історико-правової інформації.

Таким чином, на основі аналізу звичаєвого права України, Словаччини та Чехії та перших актів його кодифікації було зроблено наступні висновки:

– У Київській Русі звичаєве право набуло позитивного виразу у „Правді Ярослава” вже в 1016 році, тоді як через опір шляхти в Угорському королівстві, до складу якого входила Словаччина, кодифікація відбулася лише у Трипартитумі (1514 р.), який так і не набув чинності, а в Чеському королівстві – у „Земському устрої чеського королівства” у 1500 році.

– на відміну від звичаєвого права Київської Русі, для феодального права Словаччини і Чехії характерним є існування інституту нероздільного майна – родинного „неділу”. Інститут сімейного неділу в чеському праві існував аж до XVII-го століття, в словацькому праві – аж до XVIII-го століття;

– на відміну від Київської Русі та Угорського королівства, у Чеському королівстві вже у другій половині XIII століття у формі земських дошок існував легітимний публічний правовий реєстр, який містив інформацію про право власності і право власності на нерухомість зокрема.

2.2 Особливості становлення інституту права власності в законодавчих актах України, Словаччини та Чехії (XIV – XIX ст.ст.)

У першому підрозділі цього розділу ми дослідили регулювання відносин власності у звичаєвому праві України, Словаччини та Чехії. Зміст норм звичаєвого права ми розглянули переважно завдяки першим письмовим пам'яткам права цих країн.

Метою другого підрозділу є дослідити розвиток інституту права власності в законодавчих актах України, Словаччини та Чехії з другої половини XIV століття (входження українських земель до складу Великого князівства Литовського) до радянського періоду (1917 рік в Україні і 1948 рік у Чехословаччині).

В рамках цього підрозділу автором буде досліджено: право власності на землю, тому що воно є центральним інститутом епохи Середньовіччя; вплив іноземного права на становлення і розвиток інституту права власності в Україні, тому що однією з наріжних проблем генези вітчизняного права є визначення співвідношення між візантійськими, болгарськими, польськими, римськими, російськими, старочеськими й іншими зовнішніми впливами та власною традицією права.

Головними джерелами права в українських землях Литовсько-Руської держави були: звичаєве право, Руська Правда, великокнязівське законодавство (привілеї: земські, міські), Литовські Статути, магдебурзьке право.

Майже весь період з кінця XIV аж до XVI ст. був періодом панування у Литовській державі звичаєвого „давньоруського” права, норми якого „прикладалися до життя не тільки виключно на етнічно українських територіях, але й у самій Литві”. Такому поширенню української культури, і зокрема поширенню її впливів сприяла Руська Правда, яка до видання Старого Статуту (1529) була єдиним збірником писаного права [4, с. 434].

У Литовських статутах вирішено ряд складних теоретичних і практичних питань права. Їх автори створили єдиний письмовий звід законів, узагальнили і

доповнили діючі норми звичаєвого права литовського і українського народів ідеями гуманістів, які вплинули на всі наступні кодифікаційні роботи XVI ст. як у Великому князівстві Литовському, так і в інших порубіжних країнах. Кодифікаторам вдалося створити правову систему, в основу якої були закладені такі важливі принципи як суверенітет держави, єдність права, пріоритет писаного права. Вивищення, всупереч християнського космополітизму, принципу суверенності держави, репрезентує Статут 1588 року в якості однієї із перших конституцій Європи. Вперше в історії права Європи писані закони набули пріоритету над догматами канонічного права. У Статутах відсутні посилання на канони церковного права. Відокремлення світського права від канонічного зроблено вже у Статуті 1529 року. Він складався з 13 розділів, 282 артикулів. До цивільного права належали розділи: „Про поглавіє жіноче”, де йшлося про спадкове право жіноцтва, „Про опіку”, „Межові постанови”, „Права на вгіддя”, „Заставне право” та ін.

У Статутах детально регламентовано структуру та функції інституту права власності. Об'єкти власності поділялися на нерухомі, до яких належали маєтки, орні землі, ліси, сіножаті, озера, річки тощо, та рухомі – „інші всякі добра і пожитки”. У період чинності Литовських статутів земля не була об'єктом широкого товарообігу. Обмежений товарообіг землі допускався тільки у середовищі шляхти. Тому в Статутах поняття „маєток” розглядається як нерухоме майно. Загалом, у Статутах термін „річ”, як предмет юридичних угод, використовується у розширеному значенні як для рухомого, так і для нерухомого майна. Статути передбачали недоторканість власності шляхти, зокрема вона не могла бути конфіскована без рішення суду.

Статут 1529 р. розрізняв королівські, господарські, магнатські, шляхетські і церковні землі, правовий режим яких був різний. У залежності від способу придбання маєтки розподілялися на спадкові (отчизна, дідизна), вислужені або одержані в користування (держання „до волі панської”) і куплені. Різним був режим розпорядження цими категоріями земель. Тільки власник купленого

земельного володіння мав право вільного розпорядження ним. Щодо спадкового і вислуженого майна, то власник мав право продавати, міняти, відчужувати, дарувати лише третину такого майна. Право володіння землею визначалося господарським листом, грамотою. Статут 1529 р. також гарантував недоторканість тієї землі, право володіння якою ґрунтувалося тільки на давності часу. Після закінчення строку земської давності усякі позови щодо таких володінь визнавалися недійсними і вони залишалися у тієї особи, яка тримала їх не менше десяти років (див.: Статут 1529 р., розд. I, арт. 18).

Як у литовському, так і у чеському та угорському праві маєтки також розрізнялися на спадкові (дідизна), отримані у спадок від батька, матері або братів і маєтки „по-новому набуті”, які член недільної родини отримав своєю працею або іншим способом. Практичне значення цієї диференціації полягало у тому, що спадкова нерухомість повинна була залишатися у сім'ї і для відчуження необхідним був дозвіл усіх членів недільної сім'ї, у той час як з по-новому набутим майном власник міг вільно розпоряджатися. Спадкове майно власник повинен був зберегти для сім'ї і не мав права відчужувати. Виняток становив випадок, коли мова йшла про „збереження свободи, життя або здоров'я власника або іншого члена сім'ї” [186, с. 225]. Набутими речами власник, згідно Трипартитуму, міг вільно розпоряджатися, але на відміну від Статутів Великого князівства Литовського – за заповітом не міг їх передати у спадок. Тільки у 1723 році Закон № 49 дозволив залишати набуте майно заповітом у спадок [232, с. 225].

До кінця XVI – початку XVII століття відбуваються значні зміни в селянському землеволодінні, селянська земля вважається офіційно або державною, або панською.

До Люблінської унії 1569 року поляки вважалися у Великому князівстві Литовському чужоземцями й не мали права власності на землю. На Віленському сеймі 1554 року волинське дворянство просило короля усунути польське панство від володіння землею, і тільки в 1564 році на Варшавському сеймі

поляки домоглися офіційного дозволу на володіння землею у Великому князівстві Литовському.

II Литовський Статут 1566 року (Волинський) підтверджував як загальне монопольне право власності шляхти на землю, так і право поляків на володіння землею у Великому князівстві Литовському. Перші артикули VII розділу про відчуження земельної власності визначили відсутність для великих землевласників яких-небудь обмежень у праві розпорядження землею (розд. 7, арт. 1, 3, 4, 5).

Після Люблінської унії 1569 року українські землі в складі Речі Посполитої були поділені на сім воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Чернігівське (з 1635 р.). На території України, крім Галичини, мало чинність не посполіте право, а привілей. За Волинським, Київським, Брацлавським воєводствами було офіційно залишене литовське право, тобто II. Литовський статут [129, с. 111-112].

Прийнятий після тривалого протиборства шляхти з магнатами, Статут 1566 року констатував зміцнення економічних і політичних позицій шляхти і відкривав нову епоху в історії розвитку законодавства. Історичне значення Статуту 1566 року полягає в тому, що він затвердив повну шляхетську демократію з усіма її фатальними наслідками для розбудови держави. Відразу ж обмовимося: демократію поки що тільки для тих, хто володів засобами виробництва – землею. Проте, у порівнянні із Статутом 1529 року, який узаконював повну перевагу вузького кола магнатів-олігархів – це було прогресом. Статут 1566 року консолідував панівний стан, зробив його єдиним у правах і свободах. Були проголошені право і повна свобода розпорядження земельною власністю на свій розсуд: Теж уставуємо, що всім станам шляхетського народу, як людям вільним, вільно є і буде маєтками своїми батьківськими, материнськими і яким-небудь іншим чином набутими розпоряджатися, згідно з потребою, волею і уподобаннями своїми, віддати, продати, дарувати, записати, зоставити в борг і в сумах закласти, міняти; але

згідно з тим, як про те ширше у розділі про записи є описано” (артикул 33, розділ III) [129, с. 290-291].

На відміну від Статуту 1529 року, який надавав право вільного розпорядження тільки однією категорією нерухомого майна – купленим, Статут 1566 року встановлював право вільного розпорядження всіма видами власності, „будь-яким чином набутої” [129, с. 341].

Земельні відносини відігравали важливу роль у державному житті Великого князівства Литовського. Як і в інших державах середньовіччя, земля була атрибутом влади. Специфічною рисою земельного права Литовсько-Руської держави було те, що землеволодіння не було прерогативою магнатів і шляхти. До Люблінської унії поряд із шляхтичем могли володіти землею і міщани, і всі вільні люди, користуючись однаковими зі шляхтою правами і відбуваючи однакові з нею повинності, пов’язані з володінням землею. Однак найбільші земельні володіння у держави були зосереджені в руках магнатів.

Процедура встановлення земельних меж походила з давньоруського права. Встановлення кордонів між маєтками відбувалося в присутності великої кількості свідків, які виконували роль наглядачів і у майбутньому при виникненні земельних суперечок мали підтвердити правильність земельних меж. Артикул 1 Розділу IX визначав їхню кількість – по 18 осіб від кожної сторони, з яких шість відібраних мали принести присягу разом із стороною.

Артикул 9 Розділу IX передбачав санкції (штрафи) за знищення межових знаків і містив приписи як шляхтичам, так і селянам, у випадках псування меж звертатися до земського суду. Про межові знаки – зарубки на деревах, копці (пагорбки) – згадує ще Руська Правда (Поширена ред., ст. 72, 73). В середині XVI ст., як видно з тексту артикула, використовувалися ті ж самі позначки меж. Межування вимагало точності, щоб не припустити повторних суперечок. Артикул 6 встановлював, що якщо межі між маєтками були довгими або маєток межував з декількома маєтками, то логічним вважалося, що одна група свідків

не може знати всіх подробиць пролягання межі. Тому артикул встановлює, що про кожний визначений відтинок межі свідчити повинна окрема група свідків.

Артикул 18 Розділу IX обмежував право продажу землі залежним категоріям населення: такий продаж міг відбуватися тільки з дозволу пана, якому належав продавець землі. Обмеження поширювалися і на продаж залежних людей [129, с. 362].

Право власності на землю, як видно з тексту арт. 20 Розділу IX, поширювалося і на її надра: скарб, знайдений землевласником у своїй землі, належав йому. Випадково знайдений іншою особою скарб також належав землевласникові, але той повинен був сплатити половину скарбу як винагороду особі, яка знайшла його. Якщо ж особа шукала скарб у чужій землі цілеспрямовано, то все знайдене належало власникові землі.

Вихідні норми берегового права визначено у артикулі 21 розділу IX: „Якби трапилося, що судно, везучи водним шляхом якісь товари, потрапило в пригоду і розбилося або затонуло біля чийого завгодно берега, тоді крамар чи хто інший, той крам затонулий має добровільно з води вибирати і на берег виносити. А врядники наші, князі і пани, і їх врядники, землевласники і люди прості, і будь-хто інший, чий то берег є, не мають від того нічого брати. А хто б хотів їм постраждалим у цьому перешкоджати, тоді той буде повинен всю шкоду, яка буде заподіяна постраждалому, відшкодувати у подвійному розмірі” [128, с. 363]. У Статуті 1529 року подібна норма не згадувалася. Однак можемо припустити, що норма походить із давньоруського права: договір Київської Русі з Візантією 911 р. заперечував „берегове право” (право на майно з потерпілого корабля) і встановлював взаємні обов’язки русичів та греків щодо надання допомоги потерпілим. Згідно статті 9 Договору Русі з Візантією 944 року: „Якщо знайдуть руські грецький корабель, викинутий де-небудь на берег, нехай не причиняють йому шкоду; якщо ж хто візьме з нього що-небудь, чи оберне яку-небудь людину (з цього корабля) в рабство чи вб’є, то буде покараний згідно руському і грецькому звичаю (закону)” [3, с. 24]. Цікаво, що в праві

європейських країн „берегове право” діяло ще тривалий час. В Німеччині воно скасоване „Кароліною” (1532), а в Англії діяло аж до XIX ст. [128, с. 500].

Аналіз внутрішнього механізму формування шляхетського стану протягом XIV – XVI ст. показує, що перехід українських земель під владу Литви не привів до істотного перерозподілу земельної власності. Це усталене звичаєвим правом землеволодіння на час дії III Статуту (Нового) 1588 року було майже ліквідоване. Власниками землі могли бути лише „вільні люди шляхетського стану”. Землі шляхти поділялись на родові та вислуги. Родові землі переходили в спадщину тільки за законом. У випадку продажу такої землі родичі користувались переважним правом її купівлі [130].

Після Люблінської унії й прийняття Статуту 1588 року майже повністю завершився процес нівелювання всіх категорій селян. Іншими словами, з одного боку, було право шляхтичів, з іншого боку – право різних розрядів майнового стану селян. До початку XVII століття у селян, які жили на українських землях за литовськими законами, уже не залишалось практично ніяких майнових прав.

Артикул I розділу VII майже повністю відтворює норму Статуту 1566 року. Він встановлює необмежене право магнатів і шляхти вільно відчужувати землеволодіння повністю, або їхні частки, а також людей, які належали до цих земель, домівки і будь-які рухомі речі з маєтностей. Артикул встановлював спеціальні вимоги для форм угод з нерухомим майном, які мають схожість з тими нотаріальними формами, які використовуються тепер. Вказувалось, що такі угоди мають бути оформлені письмово з обов’язковим засвідченням підписами трьох або чотирьох свідків. Обов’язковим також було оповіщення про такі угоди господаря або відповідного органу місцевої влади. Угода реєструвалася в актових книгах судів.

Значний розвиток отримало зобов’язувальне право. У ньому детально регламентувались права і обов’язки за договорами купівлі-продажу, обміну, застави, покладу, найму майна тощо. У праві застави були свої особливості, які виражались у тому, що заставлений маєток переходив у володіння та

користування кредитора до повного його викупу боржником. У заставу могли передаватись землі-вислуги і навіть посади.

Застава збереглася в Україні до початку ХХ століття. Це була застава, при якій майно перебувало у володінні не позичальника, а кредитора, що користувався плодами із землі й платив відсотки на позичену суму. При видачі землі в заставу власникам вигідно було вказувати в інвентарях якомога більшу суму доходу, як, наприклад, показання панщини в подвійному розмірі або вказівки на набагато більшу кількість худоби в селянина, ніж ту, що йому належала.

Однак набагато частіше в документах згадується про порушення норм звичаєвого права, наприклад примушування селян працювати під час свят, навіть у великодні дні (№ СXLVII, ч.VI, Т.1) [7, с. 474], або відбувати повинності замість утікачів (№ LXXXVIII, ч.VI, Т.1) [7, с. 296].

Постійні стосунки у XV – XVII столітті Литовсько-Руської держави і Чеського королівства зумовили впливи чеського права. Ознайомившись із пам'ятками старочеського права і порівнявши їх з пам'ятками права Литовсько-Руської держави, головним чином з Литовськими Статутами усіх трьох редакцій варто зазначити, що впливи старочеського права й мови на право і мову Литовсько-Руської держави дійсно мали місце у XV – XVII столітті. А.І. Яковлів – професор Українського Вільного університету в Празі дослідив впливи старочеського права на правничі норми та мову Литовських Статутів [164].

Порівнюючи положення Литовських статутів і пам'яток старочеського права, знаходимо низку подібних положень, які регулюють майнові відносини. Зокрема розділ 3 арт. 3 Статут 1529 р.: „Також зобов'язуємося і обіцяємо, що у наших землях того Великого князівства ні ми, ні наші нащадки нікому з чужинців не будемо давати у власність і в держання земель, замків, міст і будь-яких звань і чинів, але тільки місцевим уродженцям тих земель названого вище нашого Великого князівства” [128, с. 223]. Подібне положення містить і „Земський

устрій королівства чеського” 1500 року в § 467: „Король не може на замки і земські посади сажати іноземців” [164, с. 43].

Артикул 10 розділу IV Литовського Статут 1529 р. містить наступне положення: „Також, якби дочка без згоди батька або матері вийшла заміж, то вона позбавляється приданого від батька і матері та материнського маєтку” [128, 231]. Це положення знаходимо і в старочеському праві. Його зафіксував пан Андрій з Дуби у „Земському праві чеському” 1395 р. у статті 92: “Якщо чиясь дружина овдовіє і хоче залишитися на своєму положенні вдови – з дітьми або без дітей, може користуватися своїм посагом, поки не змінить своє становище вдови [145, с. 879].

Розд. IV арт. 8 Литовських Статутів 1529 року: „Також постановляємо, що якщо помре батько або мати, але за свого життя видадуть одну доньку заміж, а залишать після себе інших дочок, то й ці доньки мають отримати таке саме придане, як і видана ними донька” [128, с. 230]. Подібне положення містить „Земський устрій королівства чеського” 1500 року в § 495: „Яке вено отримала одна сестра, таке вено має отримати і інша” [164, с. 44].

Розділ IV арт. 10 Статуту 1529 р.: „Також, якби дочка без згоди батька або матері вийшла заміж, то вона позбавляється приданого від батька і матері та материнського маєтку, а якби вона у батька була одна, тоді батьківський маєток успадковують родичі” [128, с. 231]. „Земський устрій королівства чеського”, § 492: „Якби дівчина панського або владицького положення кому-небудь дала обіцянку без дозволу свого батька, втрачає право на свій маєток” [164, с. 44].

Розділ IV арт. 11 Статуту 1529 р.: „Якщо дівчина залишилася без батька і матері, не досягши ще повноліття, і вийшла заміж поза волею дядьків по батьківській лінії чи її братів, то вона позбавляється свого маєтку. А якби вона була повнолітньою і брати або дядьки по батьківській лінії притримали б її і не хотіли видати заміж, вона, однак, свавільно не повинна ні за кого виходити, але має звернутися до інших своїх кровних родичів або до властей, а власті або кровні родичі мають дозволити їй вийти заміж. І якщо вона зі згоди властей або

своїх родичів вийде заміж, тоді маєтку не втрачає; а якщо вона вийде заміж без згоди властей або своїх родичів, то, навіть якщо була повнолітньою, маєток втрачає” [128, с. 231].

„Земський устрій королівства чеського” 1500 року, § 492: „Якщо брати, або дядьки, або опікуни ... цю дівчину не хотіли видати заміж ... має отримати свій маєток ... вона може звернутися з проханням надати дозвіл вийти заміж до короля ... або повного суду...” [164, с. 45].

Розділ V, арт. 6 Статуту 1529 р.: „Постановляємо також, що старший син, або первородний, у якого в опіці знаходиться спільний маєток братів і його, маєток невиділених своїх братів, крім частки, яка належить йому, якою-небудь хитрістю або каверзою не може обтяжити боргами, продати, віддати під заставу, передати або втратити” [128, с. 236]. „Земський устрій королівства чеського” 1500 року, § 517: „Старший брат жодним чином не може зменшити маєток молодшого брата” [164, с. 45]. Положення, подібні до старочеського права містили і Литовські статuti 1566 і 1588 року. Статут 1588 року додав дуже важливе пояснення до порядку зберігання судових книг: „що ж до книг за три останні роки й книги поточного року, то вони знаходяться в розпорядженні земського писаря для запису поточних справ і для переписки. Лише по закінченні 4-го року книги за останні роки переходять у фонд книг закінчених, що повинно зберігати за трьома замками” [130, с. 57].

Аналогічний порядок збереження земських книг знаходимо у „Majestas Carolina” стаття 27 „Про земські дошки”: „Наказуємо, щоб земські дошки, які мають вестися писарем земським, зберігалися у Празькому замку. А які будуть закінчені, ті повинні бути сховані під замком і печатями найстаршого комірника, судді, писаря і бургграфа Празького в Празькому соборі, і ті дошки не повинні доставатися інакше, як у присутності вище названих урядників, такий звичай” [145, с. 850-851].

Отже, як бачимо, між правилами Статутів і старочеськими існує повна аналогія не тільки в основі, але й в подробицях. З огляду на те, що земські книги

у Чехії з'явилися ще у II-й половині XIII століття і що правила щодо порядку їх збереження були записані у XIV столітті, можна припустити, що з Чехії ці правила були перенесені до Польщі, а потім і до Литви.

При порівнянні права слов'янських народів, українське право, на нашу думку, є найближчим до права королівства Чеського, яке досягло цивілізованого компромісу в розмежуванні, на засадах загальнодержавних інтересів, правової компетенції земського та міського права. Станом на XIV – XV-те століття міщани становили менше чверті всього населення України. Проте на межі XV-го століття вони уже були виокремлені в соціальний стан, який за всіма показниками відповідав третьому стану Західній Європи. Саме з XV-го століття починається бурхливий розвиток українських міст та містечок, тоді як в Литві та Польщі такими осередками залишалися фільварки шляхти та магнатів. Процес самоуправління в українських містах займає значний період. Приміром, у Львові, який отримав магдебурзьке право у 1374 році, влада довгий час знаходилася в руках декількох десятків найбагатших родин, і лише у 1574 році цехове ремісництво набуло права створити при ратуші колегію мужів. Загалом, українське місто було аналогом західноєвропейської цехової організації за фахом на корпорацію. Серед цехів гончарів, ковалів, пекарів, стельмахів, зброярів, кожум'як, лікарів, аптекарів, шевців, мулярів, ювелірів, лихварів привілейоване становище обіймало купецтво.

Українські міщани, які в деяких містах Речі Посполитої склали меншість, почали створювати братства, які виконували фінансові, релігійні та освітянські функції. Організаційно братство об'єднувало від 20 до 50 активних членів, які збиралися щомісячно. Раз у рік відбувалися вибори керівників (старших братів), чітке ведення документації в усіх напрямках його діяльності, панування чесності та повної довіри у відносинах між братчиками. Сплачувалися добровільні посильні внески. Спочатку братство було спілкою міщан, до якої по тому залучилося духовенство, козацтво, українська шляхта.

Історія Києва, визначного центру європейської та світової цивілізації приваблює науковців багатьох країн і народів. Однією з актуальних її сторінок є шлях місцевого самоврядування за магдебургзьким правом. Воно було надане Києву великими князями литовськими ще у XV ст.

Удільно-князівська влада у Києві була остаточно ліквідована у 1471 році після взяття Києва приступом, а саме князівство було перетворене на воєводство: „Отсель, – каже літописець, – на Києве князі пересташа быти, а вместо князей воєводи насташа” [34, с. 13]. Приблизно в цей час Київ, як компенсацію за втрачений автономний лад князівства, отримує замість вічового устрою міське самоуправління за німецьким (магдебургзьким) правом. За ним Київ проіснував майже чотириста років. Це наклало відбиток на все внутрішнє життя міста.

Основними джерелами магдебургзького права, якими користувались у містах України, були збірник міського права польських юристів Б. Гроїцького (починаючи з 1566) та П. Щербича (1581), збірник хелмінського права П. Кушевича (1623), а також так звані підручні правничі книги, складені юристами Гетьманщини на основі згаданих вище праць „Короткий покажчик магдебургзького права по книзі „Порядку”, „Коротенькі витяги з книги „Порядку” та ін. Для потреб кодифікації українського права, зокрема при підготовці відомого зводу „Права, за якими судиться малоросійський народ”, було перекладено з латинської та польської мов праці М. Яскера, П. Кушевича, П. Щербича, проте ці переклади не тиражувалися і поза межами кодифікаційної комісії не мали широкого застосування. У 1961 році за редакцією академіка В.М. Корецького видається „Хрестоматія пам’яток феодальної держави і права країн Європи”, в якій серед інших пам’яток права були опубліковані „Статті магдебургзького права” Бартоша (Бартоломея) Гроїцького. Значну роботу провів М. Капраль по дослідженню привілеїв міста Львова [90] та привілеїв львівських національних громад [91].

Право міського самоврядування на українських землях, засноване на загальних принципах магдебурзького права, поширилося в Україні у XIV – XV ст. через Польщу та Угорщину. Відповідно до цього права, всі міста України поділялися на 3 категорії. До першої належали міста, що отримали магдебурзьке право від литовських князів, польських та угорських королів. Переважно це були міста Правобережної України. Першими магдебурзьке право отримали міста Закарпатської України, яка на той час входила до складу Угорського королівства. У 1329 році магдебурзьке право набули Хуст, Вишкове, Тячів. Згодом магдебурзьке право отримали Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432), Кременець (1438), Житомир (1444), Мукачеве (1445), Київ (1494).

До другої категорії входили міста, які отримали магдебурзьке право від їх власників. Так, князі Вишневецькі у XVI ст. дарували магдебурзьке право містам Лохвиці, Лубнам, Пирятину, Прилукам.

До третьої категорії належали міста, яким магдебурзьке право було надано грамотами гетьманів після приєднання України до Московської держави. У 1752 році магдебурзьке право було дароване гетьманом Кирилом Розумовським Полтаві, у 1758 р. – Новгороду-Сіверському. До кінця 18 ст. магдебурзьке право одержали майже всі міста Лівобережної України. Грамоти гетьманів переважно підтверджували права міст України на самоврядування, які вони отримали, перебуваючи ще під литовським та польським пануванням [161, с. 543].

Міста з магдебурзьким правом звільнялися від усіх повинностей на користь власника і набували нового правового статусу. Вони отримували самоврядність, судову незалежність і податковий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесла. Жителі міст, які мали магдебурзьке право, одержували ряд привілеїв. Так, вони мали право будувати ратушу з годинником і тримати трубача при ній. У нижніх приміщеннях ратуші дозволялося розміщувати крамницю, хлібні засіки, „діжку мірну” (для сипучих продуктів) і „мірницю мідну” (для рідких), доходи з яких використовувалися для загальноміських

потреб. У містах, до яких приїжджало багато купців, дозволялося будувати гостинний двір. Міста мали право на „посполиту лазню”, „посполиту кухню” (шинок), млин. Усі доходи надходили до міської казни, скарбниці (скрині), ключ від якої знаходився у одного з бурмістрів. Із цієї скрині йшла оплата за магдебурзьке право, вносилися податки до королівської казни та покривалися інші видатки.

Одним з важливих привілеїв, які надавало магдебурзьке право, було право „складу”: купці, котрі привозили товари до міста, повинні були продавати їх тільки в цьому місті й лише оптом. Роздрібна купівля-продаж була монополією місцевих купців. Приїзджі купці могли торгувати вроздріб тільки у дні ярмарків. Ярмарки і торги, які влаштовувались у містах, сприяли їх економічному розвитку, збагаченню міських жителів. Кількість ярмарків, які мало право проводити місто, зазначалась у грамотах на самоврядування. Так, Чернігів мав право проводити 3 ярмарки щороку.

На першому етапі у XIV – XV ст. магдебурзьке право поширилося на всій Правобережній та частині Лівобережної України. В цей період воно було знаряддям покатоличення та полонізації українського населення, оскільки правом на самоврядування могли користуватися тільки католики, проте відіграло прогресивну роль в економічному розвитку українських міст. Вносячи певні риси західноєвропейського міського устрою в організації самоврядності українських міст, магдебурзьке право стало одним із важливих чинників культурного і правового зближення України із Західною Європою, становило правову основу становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні.

В Угорському королівстві, в складі якого знаходились землі Словаччини, джерелом всієї власності на території міст було муніципальне право на міську землю: 1. Вільні королівські міста мали повне право власності на всю землю, яка їм була надана привілеєм як міська земля (не донаційна), а з цієї власності походило право власності окремих міщан; тобто *jus radicale* (вище право власності) належало місту; 2. Інші міста не мали повного права власності на

землю, на якій знаходились, тому що земля належала феодалові не залежно від того, був ним король чи магнат, прелат, шляхтич, церква або вільне королівське місто. Тобто *jus radicale* належало феодалу, а місто і міщани мали тільки похідну споживчу власність (*dominium utile*), схожу на власність підданих (урбарників), але дещо змістовнішу.

У вільних королівських містах зміст права власності міщан виявлявся у правомочностях власника вільно володіти, користуватися і розпоряджатися майном. Міщанам дозволялося займатися ремеслами або торгівлею якщо вони були власниками землі, на якій це право було чинним. Так, наприклад, право продажу на розлив пива міг отримати тільки той, у кого були для цього необхідні приміщення та пивниця.

В інших королівських або феодальних містах правомочності власників були більш обмеженими, інколи наближалися до правомочностей міщан вільних королівських міст, інколи суттєво не відрізнялися від правомочностей підданих. Право власності міщани набували різними способами (первісними та похідними). Для набуття права власності за набувальною давністю було встановлено строк володіння річчу один рік і день. Похідне право власності міщан набувалось шляхом відчуження, формою якого було *fassio* (передача), яка виконувалася усно особисто (або через уповноважену особу) зазвичай перед міською радою (при цьому платився збір – *laudemium*). У XV столітті в містах складаються земельні протоколи, а пізніше ведуться земельні книги.

У XVI-му столітті в Чеському королівстві посилювалося прагнення мати єдиний кодекс для всіх міст. Цьому сприяв їх господарський розвиток та значний внесок в економічний, політичний та військовий потенціал країни. Для торгівельної і промислової діяльності містам необхідна була правова стабільність, скасування відмінностей міст у правах, уніфікації їх юрисдикції.

При дослідженні пам'яток чеського феодального права, дисертант знаходить унікальний кодекс міського права „Права міські королівства Чеського” [221], який був чинний на всій території Чеського королівства. Жодній іншій країні

попри численні спроби не вдалося кодифікувати міське право. Оскільки у вітчизняній літературі „Права міські королівства Чеського” навіть і не згадуються, зупинимося більш детально на розгляді цієї пам’ятки, зосередивши увагу на регулюванні інституту права власності.

Чеський парламент у 1523 році створив комісію, завданням якої була розробка загальнодержавного кодексу міського права. Результатом складних парламентських перемовин і підготовчих робіт став проект Закону „Права міські королівства Чеського”. Перший нарис проекту було представлено парламенту вже у 1558 році. Під керівництвом і ймовірно авторством видатного юриста – канцлера Старого Празького Міста Павла Кристіана Колдіна у 1569 році був розроблений остаточний проект Закону. Його прийняттю в наступні 10 років завадили дискусії між моравським містом Літомержице і Празьким Старим Містом. Дискусія точилася між представниками двох різних областей права – магдебурзького і нюрнберзького. Долаючи супротив Літомержиць, міська управа Старого міста 29 вересня 1579 року домоглася схвалення свого проекту і королівської санкції щодо його чинності на всій території Чеського королівства [221, с. 244]. Пізніше, у 1697 році постановою імператора Леопольда I Кодекс „Права міські королівства Чеського” набув чинності і в містах Моравії. „Права міські королівства Чеського” містили положення, які регулювали практично усі правовідносини міського населення – управління містом, судочинства, майнові, зобов’язально-правові, сімейні, спадкові, кримінальні та ін. Норми приватного права були чинними аж до 1811 року і відмінені внаслідок прийняття Австрійського цивільного кодексу.

Колдін вирізнявся досконаліми знаннями звичаєвого права і адміністративної практики. Знав римське цивільне право. При розробці кодексу головним чином він виходив із досвіду своєї адміністративної практики. Тому в першу чергу застосовував право Праги та міста Брно і норми чинного земського права. В проекті Закону знаходимо також незначні впливи римського та канонічного права.

Кодекс складається із артикулів, які в свою чергу діляться на частини, позначені окремими літерами від А по Т. Частини складаються зі статей, причому кожна стаття, позначена римським числом, також ділиться на самостійні абзаци позначені римськими числами.

На відміну від земського права, яке в першу чергу охороняло інтереси держави, короля, шляхти, і зокрема їх власність, „Права міські королівства Чеського” в першу чергу обстоювали інтереси міщан та їх власність.

За виключенням частини „Про сервітути” кодекс не містить особливої частини, яка б регулювала речові права. Більшість положень про речові права знаходяться в частині „Про спадок і про порядне і помірковане набуття права власності за набувальною давністю”. Ці положення сформульовані на засадах традицій чеського та римського права.

Колдін розрізняє речі, які є предметом приватної власності і речі публічні; речі публічні кваліфікує як „суспільні, які належать всім людям на основі стародавнього володіння, які ніхто не може привласнити і не може заважати іншому використовувати їх” [221, с. 251]. Разом з тим, Кодекс розрізняє речі рухомі і нерухомі, стосовно яких містить низку спеціальних положень про передачу права власності, забудову, набуття права власності за набувальною давністю, однак при цьому не містить визначення, які речі є рухомими, а які нерухомими. Стосовно володіння розрізнялося пряме володіння річчю і володіння опосередковане особою підданою або уповноваженою на основі договору. Особливу увагу Колдін приділяє набуттю права власності на нерухомість за набувальною давністю. Кодекс урегулював набуття права власності за набувальною давністю тільки на нерухомі речі. Кодекс визначив дві умови набуття права власності за набувальною власністю: добросовісність і законний титул, під яким розумівся запис про володіння нерухомістю у міській книзі (статті F XXI, XXIII і XXVII, H XV).

Передача права власності регулювалася засадою „*nemo plus juris ad alium transferre potest, quam ipse habit* (ніхто іншому не може передати більше прав ніж

має сам)” (стаття H II). На момент передачі права власності річ повинна бути присутня (стаття H VIII). Недійсним вважалося відчуження, яке здійснилося вночі (стаття G XL). Для передачі права власності на нерухомість вимагався запис про відчуження до міської книги, запис міг здійснитися навіть за відсутності однієї із сторін (статті D III, F XXIII, G XLVI та LI). Міські книги пильно охоронялися і помилки у записах під страхом покарання смертю не міг виправити навіть писар. Їх уповноважений був робити тільки бургомістр у присутності всіх членів міської управи (стаття F XXXV) [221, с. 252]. На основі вищенаведених положень робимо висновок, що у Чеському королівстві вже у першій половині XVI століття існував реєстр нерухомості, який пильно охоронявся, що безперечно сприяло охороні права власності.

Співвласники могли вільно розпоряджатися своєю ідеальною частиною, причому інші співвласники мали право попередньої купівлі, яке втрачали, якщо були присутні у момент продажу і не мали заперечень (стаття H VI – VII).

Сервітути Колдін поділив на реальні („servitus realis”), які стосувалися нерухомості, наприклад, право на дорогу, водогін, полювання на птахів у лісі, риболовлю в потоках, лісоповал і особисті („servitus personalis”), які стосувалися прав певної особи. У разі продажу нерухомості діяла засада, що сервітут пов’язаний з нерухомістю, а не з власником. Це означає, що сервітут передавався разом із нерухомістю. Реальний сервітут припинявся при злитті прав особи власника і уповноваженої ним особи або у випадку, якщо нерухомість зазнала таких змін, які унеможливають виконання прав, які надає сервітут. Особистий сервітут припинявся зі смертю уповноваженої особи [221, с. 253]. Існування сервітутів засвідчує високий рівень правової культури Чеського королівства.

Окремі положення були присвячені сусідському праву і праву забудови. Було заборонено затоплювати чужу земельну ділянку, підвищувати греблю ставка, якщо це могло нанести шкоду сусідній земельній ділянці. Багато обмежень було встановлено власникові земельної ділянки під час будівництва.

Згідно Колдіна, міське право встановлювало, що сусідські відносини не могли погіршитися будівництвом, але тільки поліпшитися. Дощова вода не повинна була стікати на сусідську будівлю. Те, що могло заважати сусідові - піч, водовід, яма для гною, не могло споруджуватися біля сусідського дому. Ремісники, які працювали з вогнем (ковалі, пекарі), зобов'язані були виконати такі запобіжні заходи, щоб на сусідську стріху не летіли іскри. Комини їх печей повинні були бути виведені високо над стріхою. Власник земельної ділянки мав право емісії. Власник зобов'язаний був терпіти дим, пилюку і шум внаслідок ремісничої діяльності сусіда, якщо вони не перевищували розумну міру і не спричиняли шкоду. Міська рада встановлювала, яке ремесло є небезпечним (шкіряне, гончарне, ковальське ремесло, м'ясна лавка) – цю ремісничу діяльність сусіди не зобов'язані були терпіти. Більше того – ці ремісники могли виконувати свою діяльність тільки на окраїні міста [221, с. 51]. У цих положеннях бачимо широкі обмеження прав власника на користь сусідів.

На відміну від Чеського королівства, в галузі міського права кодифікаційні прагнення інших держав Середньої Європи не досягли поставленої мети. У Словаччині, яка на той час знаходилася у складі Угорського королівства, було створено збірник „*Articuli juris tavernicalis*”, який 13 серпня 1602 року був санкціонований до судочинства імператором Рудольфом II і доповнений 27 серпня 1603 року. Він складався з 41 статті. Метою авторів була не уніфікація міського права, а об'єднання чинних правових норм окремих міст. Через те, що загальний кодекс не був прийнятий, прагнення кодифікувати міське право в Словаччині так і не було реалізовано.

В історії держави і права слов'янських країн цього часу варто виокремити потужні соціальні рухи чеського та українського народів до розбудови нового прогресивного типу правовідносин. В Україні це було козацтво, яке в добу Хмельниччини переходить до осілого стану, поділяючись на: низове козацтво Війська запорізького, городове козацтво – служиве у міських військових хоругвах і реєстрове козацтво, яке знаходилося на утриманні польської Корони.

В Чехії рух гуситів об'єднував населення міста Табор (таборитів), а також верстви міщанства та дрібної шляхти. У процесі формування нового праобразу республіканського устрою була породжена морально-етична самоідентичність „братство”, яка набула і майнових аспектів.

Ідеологією таборитів була поширена серед міської та сільської бідноти хіліастична утопія пришествя тисячолітнього царства свободи. Соціальна структурація міста Табор ідентифікується як Жижківське військово братство, братство споживацької комуни або таборитська республіка. Основні правові положення гуситів було сформульовано магістром Яном Гусом в відомих „Чотирьох празьких артикулах (статтях)”. Духовенство позбавляється своїх привілеїв перед мирянами; дозволяється вільна інтерпретація Біблії задля суспільної мети; церква позбавлялася політичної влади і земельних володінь; закони держави і місцевого права поширювались тепер як на священників, так і на церковні заклади; юрисдикція церкви не поширювалась на тих священників, які переступили норми цивільного законодавства. Це відкривало можливості притягнення духовенства до відповідальності перед світським судом. Празькі статті у 1421 році на Чаславському сеймі були проголошені основним законом Чеського королівства.

Револьюційний рух гуситів, як і всі середньовічні соціальні конфлікти, вносив у правосвідомість релігійне забарвлення. Низи, які складали переважну більшість суспільства, охопило прагнення розбудови справедливого суспільства без насилля, скасування примусових робіт з феодальних повинностей (оброки, відпрацювання) та здирницьких податків. У масах панувала ідея розбудови суспільства на засадах майнової рівності, в якому люди спілкувалися як брати та сестри.

Гусити вимагали, щоб кожний, хто приставав до братства не словом, а ділом доводив свою волю стати новою людиною – братом. Приміром, в самому місті Табор набув поширення рух по створенню депозитаріїв. Кожний, хто приставав до братства, вносив в депозитарій своє рухоме майно. Для цього на площах в

усіх містах встановили великі ємності, в яких складалося все саме цінне із речей, які потім склали майновий фонд таборитів: „як на Градині і в Таборі нема нічого ні мого, ні твого, а все належить всім в братській общині й ніхто не має права на особисту власність; той же, у кого є своя особиста власність, впадає у смертний гріх” [17, 150]. В умовах так званого споживчого комунізму таборитів населення вело активну діяльність по формуванню вертикалі державної влади: формування домашніх, польових та інших общин в окремих містах, які об’єднувались потім в союз. На чолі польових общин стояв польовий гетьман зі старшиною в військах. На чолі домашніх общин стояли ради (коншели, „старші”) і бургомістри. Верховну владу невійськових общин мав „справце”, а по тому „владар”.

Під приводом цих органів влади багаточисленна біднота експропріює майно церкви, захоплює резиденції шляхти та магнатів, а також успішно відбиває напади війська польського короля Сигізмунда та хрестоносців під проводом Папи Римського Мартина V. Крім Табора, нова влада діяла в містах Прага, Пісок, Прахотице, Сушице, Градовіце, Клатови, Домржліце, Кутня Гора, Старе і Нове Место Празьке. На чолі визвольного руху стояв легендарний Ян Жижка. Хрестові походи дали протилежний ефект, згуртувавши всі патріотичні сили суспільства під приводом гуситів для захисту політичного центру країни – Праги. Чинний на той час правовий кодекс „Земське право чеське” Андрія з Дуби залишився без змін. Правові новели гуситського руху відразу були зібрані і видані під назвою „Собеславське право”.

На відміну від гуситського руху, в якому міщанство вперше виступило в якості провідної верстви політично-правових реформ, каталізатором і рушійною силою визвольних змагань українського народу було козацтво, в яких міщанство та його городське козацтво так і не набуло домінуючого становища. За часів Хмельниччини воно пройшло шлях від боротьби за привілеї й автономію українських земель та козацтва в межах Речі Посполитої до розбудови суверенної козацької держави: „Розвинуті форми міського (магдебурзького) та шляхетського (земського) з традиційною виборною

ротацією компенсували той очевидний факт, що шляхта й міщани фактично були усунуті від керівництва державою, яке віднині зосередилося в руках нового політичного народу – козацтва, котре потіснило шляхетський політичний народ. Часткова виборність козацьких старшин в козацьких владних інститутах, як і еластичність перегородок між станами, надавало Козацькій державі стихійно-демократичного характеру. У ній, хоч і без демократичних декларацій, затвердилась *de facto* всестанова рівність з розподілом функціональних обов'язків станів без виділення жодного з них у верству, привілейовану законом на шкоду решті. З часом ця нетривка гармонія буде порушена, в козацькій старшині прокинеться смак до „благородного” походження і власницькі апетити, розпочнеться покріпачення посполитих і зазіхання на права міщан” [163, с. 202]. Все зазначене стало тими внутрішніми протиріччями, які призвели козацьку державу до її розпаду.

У XVIII столітті на Січі з'являється також поділ на військових товаришів, зобов'язаних відбувати військову повинність, і посполитих Запорізької Січі, що сплачували податки до її скарбниці. До кінця XVII століття Лівобережна Україна – Канівщина, Черкащина, Переяславщина – стає ядром козацтва „осілого й землеробського”, що відрізнялося войовничим характером, тому що до цього спонукав порубіжний характер місцевості й насамперед кордон із татарами. Розуміючи важливість заселення південно-східних степів, Річ Посполита вивільнила козаків від усіх повинностей, окрім військових. Свої землі козаки добували займанщиною неосвоєних земель, Великого луку та Слобожанщини, частину земель купували, збільшували їх за рахунок “диких полів”, вирубуючи ліси, засновуючи слобідки й нові хутори [124, с. 130-131].

Із військово-організаційними заходами Речі Посполитої у 1570-х роках пов'язана поява реєстрового козацтва, формально підпорядкованого польному гетьману. Реєстрові виділяються в окрему професійно-станову групу на противагу низовому козацтву. Землі, на яких знаходилися запорізькі козаки, вважалися нейтральними, існування Запорізької Січі не регламентувалося зако-

ном. Переселення і перебування на цих землях підданим Речі Посполитої заборонялося (конституція вального сейму від 19 квітня 1590 року, ухвала Віденського сейму в липні 1593 р.).

Як державне утворення Запорізька Січ укладала угоди з іншими державами. З 1690 по 1694 рік з Кримським ханством щорічно укладалися угоди (усні скріплювалися присягою, письмові укладалися у формі присяжних листів сторін). Змістом цих угод було припинення воєнних дій, право запорізького козацтва на заняття промислами в межах ханства та безмитну торгівлю з ним при визнанні Запорізької Січі у російському підданстві.

У ході Національно-визвольної війни 1648 – 1654 років землі Лівобережної України стали власністю Війська Запорізького, а з 1650 року поступово відновлювалося шляхетське й зароджувалося старшинське землеволодіння. Окрім військової справи, запорізьке козацтво займалося промислами: рибальством, мисливством, бджільництвом, скотарством, а також соляним промислом.

Після 1734 року змінюється характер господарства Запорізької Січі: відбувається активне землеробське освоєння земель. У зв'язку з цим з'являється значна кількість слобод, заселених селянами „військовими підданими”, які за користування землею сплачували податки до скарбниці Запорізької Січі та відбували громадські роботи. Головною козацькою повинністю залишалася військова служба, сплачувалися податки з промислів. Надходження до скарбниці також складала охорона купецьких та чумацьких валок.

Наприкінці XVII – початку XVIII століття у розпорядженні козацького куреня були угіддя для полювання, луки для випасу скоту, сіножаті і місця для рибальства. Все набуте ішло на користь куреня, землеробство було ділом посполитого населення Січі, оскільки курінне козацтво вивільнялося від рільництва, бо тоді воно не справлялося б з обороною, не могло б виступити в похід [124, с. 243].

Протягом XVI, XVII століть і майже до повної ліквідації Запорізької Січі хутір залишався основною формою землеволодіння середнього козака. Переяславські, Корсунські, Черкаські, Білоцерківські староства до кінця XVI століття були зайняті козацькими хуторами. Поступово хутір, при якому були „усякі пожитки” – луги, сіножаті, ниви, пасіки, ліси, переростав у велике товарно орієнтоване землеволодіння.

Правове регулювання земельних відносин у козацькій державі XVII – початку XVIII століття було засновано на „козацькому праві”, джерелом якого були норми звичаєвого права, тому в „козацькому праві” існувало таке поняття, як „давність володіння”. Знали козаки й „право першого володіння” (*jus primi occupantis*). Якщо кіш вирішував справи на користь позивачів, то це рішення було безапеляційним. Іван Грозовський підкреслює, що норми звичаєвого права встановлювати порядок володіння і користування землею, лісами, угіддями. Земля і всі угіддя були спільною власністю, нею міг користуватися кожен, хто мав можливість її обробити [32, с. 62]. Козацька старшина прагнула закріпити за собою землі вже не тільки за нормами звичаєвого права, а й на підставі гетьманських і царських грамот.

Правове регулювання земельних відносин – роздавання земель козацькій старшині у власність або у володіння, виникнення нової форми умовної земельної власності – рангових земель – відбувалося на підставі видаваних Б. Хмельницьким універсалів.

Український правознавець Б.С. Бачур підкреслює той факт, що Січ ніколи не забороняла приватної власності. Однак: по-перше, на Запоріжжі паралельно співіснували дві форми власності: братська (колективна) та індивідуальна (приватна); по-друге, подальший розвиток приватної власності підривав основи військового права, що базувалося на ідеї військової дисципліни, кодексу лицарської честі, ролі отаманів, тому ідею приватної власності замінили освячені звичаєвим правом аскетичні лицарські „вольності козацького братства”. Щоб упередити деструктивну дію приватної власності щорічно на

основі жеребу землі паланок отримували ті чи інші курені. Але поступово в результаті подальшої майнової диференціації козацтва до кінця XVIII століття у Новій Січі жеребкування орної землі вже не практикувалося. Приватна власність в Січі призвела до внутрішнього розкладу духу козацького братства.

Козацьке господарство з моменту свого виникнення випереджало рівень землеробства Росії. У маніфесті Катерини II про ліквідацію запорізького козацтва відзначалося, що, заводячи власне хліборобство, запорожці „расторгали тем самым зависимость от престола и помышляли составить посреди отечества область совершенно независимую под собственным руководством” [124, с. 127].

На українських землях, що ввійшли до складу Росії, було чинним Соборне уложення царя Олексія Михайловича Романова 1649 року. На українських землях володіння перестало бути юридичною підставою визнання права власності, такою підставою був лише кріпосний акт. Основним способом набуття прав власності на землю стає договір, і Соборне уложення передбачало додаткові юридичні дії, що забезпечують права власника: передатний запис на договорі, відказна грамота, складання довідок, ведення книг писців.

Для подальшого розвитку земельних відносин в Україні особливий інтерес має введення до Соборного уложення інституту сервітуту – юридичного обмеження права власності одного суб’єкта на користь права користування інших суб’єктів цивільних правовідносин. У Соборному уложенні виділялися речові сервітуту, що юридично обмежують права власника в інтересах невизначеного кола осіб (ст. 238, глава 10), а також були законодавчо встановлені особисті сервітуту-обмеження на користь певних осіб, спеціально обумовлених у законі (ст. 279, глава 10). На території України сервітутні правовідносини переважали до Люблінської унії (1569 р.) на Правобережній Україні, де селяни мали право власності на землю. Після включення Литви до складу Російської імперії сервітутні правовідносини поширилися і на Лівобережну Україну.

На підставі рішень Переяславської Ради 8 січня 1654 року й „Березневих статей” 1654 року Лівобережна Україна з окраїнами входила до складу Московського царства на правах політичної й правової автономії. Ця територія одержала назву Гетьманщини, і тут продовжували діяти норми місцевого звичаєвого права, польсько-литовського законодавства і магдебурзького права.

Більшість норм звичаєвого права, що стали основою „козацького права”, була визнана державною владою – спочатку законодавством Речі Посполитої, а після 1654 року і Росією. Так у царській грамоті від 27 березня 1654 року говорилося: „і судитись їм веліли від своїх старших за своїми колишніми правами” [8].

Спочатку царський уряд наказував гетьманові й старшині судитися за „давніми правами і звичаями”. Гетьманські універсали, що встановлюють правила володіння й спадкування землі, також ґрунтувалися на нормах звичаєвого права. Не втратив свого значення й Литовський статут 1588 року. О.Ф. Кистяківський з’ясував, що більшість рукописних списків, знайдених на Полтавщині й Чернігівщині, написані українською мовою [41]. На цей статут досить часто посилалися в універсалах, що стосуються земельної власності й гетьманів. Так, наприклад, в указі гетьмана К. Розумовського від 18 серпня 1749 року відзначалося, що всі цивільні справи варто вирішувати „за колишніми звичаями і ухваленими пунктами, не порушуючи прав і вільностей старожитніх”. Зокрема, у ньому було дозволено селянам переходити, але заборонялося „забирати із собою нажите ними із власницьких земель, щоб не заподіяти збитку власникові” [61].

5 квітня 1710 року емігрантською козацькою радою у місті Бендери (тепер республіка Молдова) було прийнято Конституцію Пилипа Орлика – визначну пам’ятку української правничої думки, яка мала регламентувати основні питання державного будівництва в Україні після її незалежнення внаслідок війни коаліції держав проти Росії. Повна назва – „Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між старшиною, полковниками, а також названим Військом

Запорозьким” [145, с. 32]. Згідно Конституції, гетьман позбавлявся права розпоряджатися державним скарбом та землями. У статті IX повноваження „відати публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджатися всім цим ... не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана”, надавалися Генеральному скарбнику. Гетьман не повинен був ніяким чином поширювати своє право обертати вище перераховане майно на власну користь, обмежуючись своєю часткою прибутків, які належать на Гетьманську булаву.

Після смерті гетьмана І. Скоропадського (1722 р.) генеральна старшина за відсутності гетьманської влади колективно правила Гетьманщиною й мала право роздавати землі. У подальшому для управління Малоросією Петром I було створено I Малоросійську колегію. Судячи зі збережених документів, рядовим козакам заборонялася купівля-продаж землі, але за указом Катерини II від 20 жовтня 1768 року [145, с. 215] визнавалося право власності на землю козаків, однак мова йшла лише про землеволодіння козацької старшини.

Цікаво, що козацька старшина, прагнучи залишити за собою захоплені шляхом „займанщини” землі, беручи участь у Генеральному описі Малоросії, проведеної графом Румянцевим в 1765 році, прагнула до того, щоб їхні землі ввійшли в неї як „власні”, а не отримані шляхом захоплення. У той же час в описі містилася велика кількість скарг на захоплення козацькою старшиною козацьких земель.

До початку XVIII століття швидко росло старшинське землеволодіння, яке існувало у формах: „зупольного володіння”, „тимчасового володіння”, або „рангового”. За рішенням гетьмана, у будь-який момент „зупольне володіння” могло перетворюватися на „тимчасове”, або земля могла бути перерозподілена.

Правове становище селян, як і економічне, регламентувалося інвентарями, які склалися при зміні власника маєтку, при переході маєтків у спадщину, при здаванні в „оренду або заставну посесію”.

До початку XVIII століття в Україні не було єдиного й чітко кодифікованого права – продовжувало діяти звичаєве право, польсько-литовське законодавство, Магдебурзьке право, російське законодавство.

Початком кодифікації можна вважати розпорядження гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 року про переклад „Правних книг” з польської на російську, однак робота зі збору законів і їх перекладу тривала дуже довго й не була завершена. За гетьмана Д. Апостола була продовжена робота з перекладу „Правних книг” – своєрідних кодексів і збірників законів. З одного боку, він прагнув узаконити норми звичаєвого права, з іншого боку – внести певні зміни в судочинство. У 1734 році князеві О. Шаховському, який очолював „Правління гетьманського уряду”, імператрицею Анною було наказано прискорити створення зводу. До 1735 року комісію очолював генеральний суддя І. Борозна, а з 1738 року – І. Лизогуб. Із приводу складання „Зводу” у членів комісії існували різні точки зору. Одні вважали, що новий „Звід” повинен бути лише переробкою „Правних книг”, інші хотіли, щоб він ґрунтувався на Литовському статуті й лише доповнити його діючими в Україні джерелами права.

До чинних в Україні на той час джерел права відносять „Зерцало Саксонське”, виклад польськими юристами „Магдебурзького права” і „Хелмське право”, які нарівні з нормами звичаєвого права й російським законодавством стали основними джерелами першого зводу українських законів „Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.) [89].

Спочатку при складанні „Прав...” було порушено питання про захист прав великих землевласників, зокрема „про купівлю й безоплатні придбання земель, щоб можна було як і раніше продавати й купувати землі й щоб при цьому були складені нові й докладні артикули” [89, с. 30]. Метою створення „Прав...” була спроба знайти в старих законах, зокрема Литовських статутах, юридичне обґрунтування й підтвердження прав і привілеїв великих землевласників. Спрямовані на розгляд Сенату „Права...” 15 років пролежали без руху, і лише в

1756 році були передані Сенатом на розгляд гетьманові К. Розумовському. Безумовно, основна причина полягала в тому, що царат прагнув запровадити в Україні загальноросійське право, а це було б складно, якби був офіційно затверджений український кодекс.

Проект кодексу складався з 30 розділів – 532 глав, 1603 пунктів, безпосередньо питанням правового регулювання земельних відносин були присвячені такі глави: 9) про земську давнину; 10) про спадкування землі; 12) про заповіти й духовні записи; 14) про продаж, купівлю, викуп, а також записи про розпорядження земельною власністю; 17) про земські справи.

У „Правах...” дійсно дуже детально регламентується право власності як на рухоме, так і нерухоме майно, на спадкоємне майно й нажите (глава 14, арт. 1, п. 1) [89]. Власники землі мають право на свої землі і їх відчуження “від даремного до них гніву” з боку влади (глава 14, арт. 1, п. 2) [89].

„Права...”, як і Литовський статут, серед сервітутів розрізняють довічне володіння землею – узуфрукт. Водночас для визначення довічного володіння необхідно було „разсмотреть доказательства правны, крепости и примети межовы... чим крепости силнейшие и знаки межовы совершеннейшие и свидетели достовернейшие будут тую сторону оправдать и межу оною грунта, о котором был спор ознаками укрепить” (глава XVII, арт. I, п. 3) [89].

У „Правах...” договір оренди було також детально регламентовано. При його укладанні необхідно було вказати суму орендної плати, строки її виплати. Договір міг бути складений як у письмовій, так і усній формі за наявності свідків (за нормами звичаєвого права) (гл. 15, арт. 1, п. 2) [89].

Загалом, в „Правах...” було зроблено крок у юридичному оформленні приватної власності на землю, оскільки для закріплення цього права не потрібно було служити гетьманові або в козацькому війську.

Необхідно підкреслити, що до XVIII століття землеволодіння общинних і сябринних спілок поступово втратило своє значення, поступившись місцем приватній формі володіння землею.

У 1750 році гетьман К. Розумовський стає одним із найбільших землевласників, при якому зміцнилися права української старшини. Тоді ж була створена одна із найважливіших пам'яток права України XVIII століття „Суд і розправа” Ф. Чуйкевича. Протягом 1750 – 1758 років Ф. Чуйкевич провів окрему кодифікацію й розробив збірник за назвою „Суд и расправа в правах малороссийских обширно в разных местах показанная, а зведе в еден краткий и ясный экцерпт в прекращение горкой в судах волокиты собранная, в полезное исе употребление малороссиянам списанная року от Рождества Христова 1750, 18 октября”. Цей збірник є систематизованим витягом із польсько-литовського й російського законодавства, а також звичаєвого права, яке діяло як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні. Він складався з 9 частин. У 6-й і 7-й частинах були зібрані й добре систематизовані норми цивільного права. Необхідність створення цього збірника, як підкреслює А.П. Ткач, „зводилася до відшукання юридичних підстав для закріплення права власності на земельні володіння й інші привілеї для панівного класу України другої половини XVIII століття” [138, с. 128].

Український правник Ф. Чуйкевич зупиняється на трьох основних джерелах набуття права власності на землю: а) давність земська; б) природне право, у спадщину; в) право, отримане всіма законними способами, що впливало з договорів (ч. VII, п. I) [131]. Але особливу увагу він все-таки приділяє питанню про „давність земську”, але розрізняє „давність”, що призводила до можливості одержання права власності через 10 років, як це було застережено в Литовському Статуті, і „займанщину”, під якою він розумів „глибоку давність” – більше 100 років.

Зрозуміло, що мова йшла про необхідність закріплення прав на земельну власність козацької старшини, отриману після війни Б. Хмельницького, причому Ф. Чуйкевич вважав, що саме 100-річна давність, а не 10-річна, вважається „займанщиною”, як це впливало із чинного законодавства, і насамперед з

Литовського статуту. Однак він підкреслює, що 10-річну давність необхідно підтвердити письмовими доказами (ч. VII, н. 2).

До кінця XVIII століття на території України дедалі частіше при регулюванні земельних відносин звертаються до російського законодавства. Термін „власність” уперше починає вживатися за Катерини II. Так у наказі генерал-прокурора 1767 року: „... рассуждение о взаимности всех граждан между собой составляет право гражданское, которое сохраняет и в безопасность приводит собственность всякого гражданина” [62, с. 465]. І з цього ж часу розрізняється охорона власності й володіння, у силу чого провадження у справах про заволодіння відокремлюється від провадження у справах про власність [62, с. 464].

У 1766 році вийшов указ Катерини II про скликання Комісії для створення нового уложення. Основними причинами були: „смешение между законами непрременными и временными постановлениями; несходство прежних времен и обычаев с настоящими” [82, с. 257]. Від України до складу кодифікаційної комісії ввійшли великі землевласники й чиновники місцевого апарату управління, які повинні були домогтися розширення своїх станових прав і одержання українськими землевласниками дворянського звання.

У 1767 році під загальним керівництвом канцлера О.А. Безбородька було складено збірник „Екстракт малоросійських прав”, до якого увійшов численний і різноманітний за характером юридичний матеріал: королівські, князівські, царські договори й грамоти, укази, гетьманські універсали, імператорське законодавство, витяги зі збірників магдебурзького права, Литовського статуту, норми місцевого звичаєвого права. Він складався зі вступу й 16 розділів. В „Екстракті малоросійських прав” 1767 року особливо ретельно були систематизовані акти й норми, що регулюють земельні відносини. Козацька старшина мала право на одержання землі за умови служби „на ранг” і передачу її у спадщину. Іншими словами, у розділах 5, 6, 7 „Екстракт...” містив велику кількість норм цивільного права, у тому числі й звичаєвого: про розходження

майна (рухомого і нерухомого), про право, що мають особи над маєтками, тощо. На підставі різного юридичного матеріалу визначалися види земельної власності, порядок розпорядження нею й користування [126, с. 153 - 154].

Однак, як і більш ранні збірники українського кодифікаційного права, він був переданий до архіву Сенату, і про нього забули на 20 років. За цей час в Україні відбулися зміни, пов'язані з поступовою ліквідацією її автономного статусу.

Збірники українського кодифікованого права так і не одержали поширення в XVIII столітті. У 1786 році було підготовлено новий збірник „Екстракт з указів, інструкцій і постанов”. Однак на відміну від попередніх законодавчих збірників, знайдений в 1875 році професором А. Хойнацьким у бібліотеці Ніжинського училища, він так і не був вивчений.

До кінця XVIII століття було остаточно ліквідовано адміністративний поділ України на полки, а також автономні органи місцевого самоврядування. У 1783 році юридично було оформлено кріпосне право в Лівобережній Україні.

Після смерті Катерини II, Павло I у 1796 році частково відновив дію Литовського статуту й місцевих норм звичаєвого права, пропонуючи судити за малоросійськими правами. За Олександра I перед Комісією зі складання законів було поставлене завдання кодифікації цивільного права України.

„Зібрання малоросійських прав” 1807 року – це проект першого цивільного кодексу України, що складається з 3 частин, 5 книг, 42 розділів і 1377 параграфів (статей). Майже всі статті були оформлені посиланнями на джерела (1255 ст.); там, де не було посилань, відзначалося, що джерелом є звичай (норма звичаєвого права). Книги III й V присвячено „речовому праву”, під яким розумілося право володіння матеріальними благами, тобто речами.

Володіння розглядалося як зовнішня форма власності, тому при судовому розгляді власник завжди мав перевагу перед володільцем; спори про право власності розглядалися судом тільки в тому випадку, якщо було вирішене питання про володіння; тільки судові рішення могло бути підставою для позбавлення права володіння. Систему речового права складала такі інститути,

як право володіння, право власності, право застави, право на чуже майно (сервітути). Володіння підрозділялося на повне, неповне, законне, незаконне і недоведене (кн. III, гл. XIV). Володіння починалося з моменту передання майна на законній підставі (кн. III, гл. XIV, § 9) [126], ніхто не міг бути позбавлений володіння без суду (кн. III, гл. XIV, § 15) [126]. Розділи 36, 37 книги V „Зібрання...” були присвячені питанню про право „розділу спільної власності” і „про спільну власність взагалі”. У главі „Про спільну власність” говориться про право співучасників спільної власності у випадку відмови про виділення їм своєї частини звертатися до суду (кн. 5, гл. 37, § 619) [126]. У цьому випадку дається посилання на Литовський статут (розд. 7, арт. 70), хоча й у „Правах, за якими судиться малоросійський народ” передбачено подібну міру (гл. XVII, арт. 15, п. I).

У 1810 році в Петербурзі для підтримки застосування Литовського статуту було видано „Ручний словник, або короткий зміст польських і литовських законів, що служать керівництвом у судових позовах усякого роду, зібраних для застосування в присутствених місцях і для користі приватних обивателів коронних і Литовських провінцій”.

У 1811 році було перекладено російською мовою текст Литовського статуту. Правознавець А.П. Ткач відзначає, що в основу його перекладу було покладено текст Литовського статуту польського видання 1786 року, „який містив норми права, що діяли на Україні до запровадження Російського законодавства” [138, с. 146].

Щодо запровадження в дію цього перекладу статуту й заміни ним інших законодавчих актів не було видано спеціальної постанови, його текст не ввійшов і до Повного зібрання законів Російської імперії. Але він був розповсюджений в Україні не законодавчим шляхом, а за допомогою адміністративних розпоряджень. О.Ф. Кістяківський у передмові до видання „Прав, за якими судиться малоросійський народ” писав, що переклад Литовського статуту російською мовою „указує на те, що в законодавчих сферах втрачено було

переказ про первісне походження й первісну південно-західну редакцію Статуту й що самим правильним текстом Литовського Статуту повинен був бути визнаний текст 3-й редакції Мамонічного видання 1588 року” [89, с. 31].

Уперше в російському праві у Зводі законів Російської імперії 1833 року було дане визначення права власності: „Хто був першим набувачем майна, за законним укріпленням його в приватну належність одержав владу в порядку, цивільними законами встановленому, винятково й незалежно від імені стороннього володіти, користуватися й розпоряджатися ним вічно й спадково, допоки не передасть цієї влади іншому, або кому влада ця від першого набувача дійшла безпосередньо або через наступні законні передання й укріплення, той має на це майно право власності” (кн. II, розд. II, ст. 420). Іншими словами, воно було визначено як право володіти, користуватися й розпоряджатися річчю вічно і спадково. Це прогресивне за змістом поняття власності дещо випереджало справжнє становище в Російській імперії й Україні. Тільки після звільнення селян від кріпосної залежності поширилося коло суб’єктів застосування цивільного права, оскільки селяни були виключені з переліку об’єктів власності.

Коли йдеться про визначні європейські кодифікації, то найчастіше згадують Кодекс Наполеона 1804 р., Німецький цивільний кодекс (BGB) 1900 р. Приблизно в цей же час в Австрійській імперії Габсбургів було прийнято Австрійський цивільний кодекс 1811 року (ABGB). Визначальною рисою кодексу була висока ступінь формалізації його правових норм. Кодекс відступив від засад правового регулювання австрійської монархії і був чинний для всього населення держави без виключень щодо привілеїв окремим суспільним верствам і соціального становища особи. В § 16 Австрійський цивільний кодекс скасував рабство і кріпацтво. Цей класичний європейський кодекс регулював майнові та договірні відносини, встановлюючи необмеженість права власності. Визначення права власності містив § 354: „право власності є право розпоряджатися річчю і її корисними властивостями на свій розсуд і кожну іншу особу з цього вилучити” [80, с. 144]. Ці засади проходять практично через всі положення Австрійського

цивільного кодексу і були основною причиною того, що Кодекс (з новелами) був чинний не тільки до кінця феодалізму (доби австрійської монархії), але і у національних державах, на які вона розпалася. У Чехословацькій республіці від Австрійського цивільного кодексу вперше відмовились аж у 1950 році, окрім положень, які регулювали договір найму, які залишилися чинними і надалі.

Саме цей кодекс, а не Німецький цивільний кодекс, був одним з перших відгуків на потреби суспільства Нового часу після кластеру європейських революцій, так само як був своєрідним аналогом Кодексу Наполеона. І якщо Кодекс Наполеона фактично конституював на законотворчому рівні формування романської правової родини, то те саме можна сказати про австрійський кодекс, але на теренах германської родини приватного права.

Концепція покладена в його основу просякнута ідеями природного права та ідеалами доби Просвіти. Австрійський цивільний кодекс значно випереджав настрої і правосвідомість правлячої верхівки та соціальні умови авторитарної і абсолютистської Австрії.

Кодекс був просякнутий ідеями доби Просвітництва про рівність людей, про звільнення особи від опіки держави, про економічну свободу, суперечив соціальній структурі австрійського суспільства того часу. Наприклад, у § 16 Австрійського цивільного кодексу було встановлено, що „кожна людина, будучи істотою, наділеною розумом, має права з моменту народження і тому її треба розглядати як особистість”, але більшість селян Австрійської імперії знаходилась фактично у становищі кріпаків. Основною метою Кодексу було створення правового підґрунтя для розвитку буржуазних відносин, але у ньому не чіпалися численні феодальні і станові права та привілеї, які регулювалися “політичними розпорядженнями” щодо полювання, лісів, торгівлі, слуг або відносин між поміщиками та селянами [80].

Австрійський цивільний кодекс був кодексом буржуазним, встановлював необмеженість права власності: „сукупність рухомих і нерухомих речей, які належать особі, називається її власністю” (§ 353) [80].

Австрійський цивільний кодекс на території Чехії діяв з 1811 року, на території Словаччини і території України, яка входила до складу Австрійської імперії – з 1852 по 1861 рік (з 1861 року на цих територіях знову діяло угорське приватне право, переважно звичаєве).

На думку дисертанта, слід вказати наступні характерні особливості становлення інституту права власності в законодавчих актах Чехії:

– Для феодального права Чехії характерним є існування інституту нероздільного майна – родинного „неділу”. Положення, які регулюють інститут сімейного неділу і дають змогу його дослідити містять такі джерела чеського права як: „Majestas Carolina” (1355 р.), „Книга старого пана з Роземберга” (перша половина XIV століття), „Ряд земського права” (друга половина XIV століття), „Земське право чеське Андрія з Дуби” (кінець XIV століття), „Земський устрій чеського королівства” (1500 р.);

– Обмеження на відчуження майна стосувалися також і власності, отриманої у Чеському королівстві як вислуга. Звільнення від повернення „вислуг” старовинного походження знаходимо у Статутах Конрада (1222 р.). Таким чином виникає рід бенефіції (спадкового володіння), розповсюдженої в інших державах Західної Європи;

– У Чеському королівстві вже у другій половині XIII століття у формі земських дошок існував легітимний публічний правовий реєстр, який містив інформацію про право власності і право власності на нерухомість зокрема;

– Чеське королівство було єдиною країною, в якій було прийнято кодекс міського права – „Права міські королівства Чеського” (1579 р.), чинність якого поширювалася на всю територію держави. На відміну від земського права, яке в першу чергу охороняло інтереси держави, короля, шляхти, і зокрема їх власність, „Права міські королівства Чеського” в першу чергу обстоювали інтереси міщан та їх власність;

– У процесі формування нового праобразу республіканського устрою в Чехії (рух гуситів) була породжена морально-етична самоідентичність „братство”, яка набула і майнових аспектів у „Чотирьох празьких артикулах (статтях)”;

– При переході до капіталізму на теренах Чехії національне законодавство було замінено Австрійським цивільним кодексом 1811 року, які урегульовували відносини власності з високою ступінню формалізації. Окремі норми Австрійського цивільного кодексу тривалий час зберігалися у законодавстві ЧССР.

Головні засади селянської реформи у Російській імперії були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 року та „Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності”. За цими документами селяни ставали особисто вільними, проте право власності на землю залишалося за поміщиками. В користуванні селян залишалася садиба і польовий наділ, за які вони мушили відбувати панщину або платити оброк. Таке становище вважалося тимчасовим. Між поміщиками і селянами укладалася угода про викуп землі. До переходу на викуп відносини між ними регламентувалися уставними грамотами.

На кріпосних селян поширювалися економічні права, котрі визнавалися за вільними особами, – вони могли купувати нерухомість, займатися торгівлею і промислами, створювати підприємства тощо. Порядок і правила викупної операції означали фактично викуп не землі, а особи селянина. За основу визначення розміру викупу бралися не продажна ціна землі, а розмір грошових повинностей, які сплачувалися селянами. Вийти з громади селянин міг, лише викупивши наділ повністю. Тільки після цього він міг скористатися більшою частиною особистих прав, які надавалися реформою.

Суб’єктом земельних відносин у центральних губерніях імперії визнавалася селянська земельна община. Всередині земельної общини, селянській сім’ї надавалось право користування часткою земельного наділу общини. Для того, щоб зрівноважити права селянських сімей на наділ для общини було встановлено право періодичного „переділу” землі – особливої процедури обміну

земельних ділянок, як правило, одночасно всіма членами общини. В інших (українських, прибалтійських) губерніях суб'єктом земельних відносин було визнано селянський двір, який наділявся правами на наділ.

Реформа 1861 року дала поштовх соціальній диференціації селянства, створенню сільської буржуазії. Цей процес посилювався після проведення столипінської аграрної реформи. Її юридичною основою став указ від 9 листопада 1906 року (підтверджений законом від 14 червня 1910 року “Про доповнення деяких постанов діючого закону відносно селянського землеволодіння та землекористування”).

Першим кроком реформ була заборона проведення переділів землі в общині і повсюдний перехід від права общини на земельний наділ до права селянського двору на частку наділу, закріплену за ним останнім переділом. Цим самим повсюдно було здійснено перехід до подвірного землеволодіння, а община як суб'єкт земельного права переставала існувати. Слідом за цим селянин – член общини отримував право виходу із неї зі своїм земельним наділом для створення хутора. Реформа передбачала виключно добровільний порядок переходу до хутірського землеволодіння. Таким чином, як бачимо, у період із 1861 по 1917 рік законодавство рухалось у напрямі надання селянству приватної власності на землю.

Таким чином, на основі аналізу законодавчих актів, які діяли на території України, Словаччини та Чехії у XIV – XIX ст. ст., зроблено висновок про вплив чеського феодального права на право українське часів Литовської доби. Доведено, що, на відміну від Чеського та Угорського королівства, де право власності на землю належало лише королеві та феодалам, на українських землях право власності на землю стало належати виключно шляхті аж у 1588 році внаслідок прийняття III Литовського Статуту.

Висновки до розділу 2

На основі проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

1. З'ясовано, що жінки як у Київській Русі, так і в Чеському і Угорському королівствах мали подібні майнові права, які були обмеженими порівняно із майновими правами чоловіків. За певними виключеннями жінки не мали право спадкування, а лише право на посаг. У Київській Русі згідно статті 91 Просторової правди (1113 р.), за відсутності синів у бояр та дружинників, право на спадок набували їх доньки. У Чеському королівстві, згідно Статутів Конрада Оттона, право спадкування за таких умов набували доньки шляхти лише у 13 столітті. В Словаччині, яка входила до складу Угорського королівства – згідно Золотої Були з 1222 року. Як у Київській Русі, так і в Чеському і Угорському королівстві, жінки не мали право спадкування після смерті чоловіка, а лише отримувала у власність певну частину (виділ у Київській Русі, в Чеському і Угорському королівстві – вдівський посаг), а також те майно, яке отримали у подарунок від чоловіка за його життя. Відмінність між правовим становищем жінок у Київській Русі і Чеському та Угорському королівстві полягала у тому, що жінки у Київській Русі не знаходилися під правовою опікою свого чоловіка або батька, в той час як у Чеському і Угорському королівстві до заміжжя жінки знаходилися під правовою опікою свого батька, а після заміжжя – чоловіка.

2. Виявлено, що у Київській Русі та Чеському королівстві майнові делікти тягнули за собою відповідальність переважно у вигляді штрафів і відшкодування збитків, в той час як в Угорському королівстві в період раннього феодалізму згідно декретів перших королів з роду Арпадів, датованих XI і XII століттям, посягання на власність, навіть найменша крадіжка, каралися смертю.

3. Виявлено, що одним із дієвих інструментів захисту права власності у Чеському королівстві, який був відсутнім у Київській Русі і Угорському королівстві, було існування земських дошок вже у другій половині XIII-го століття. Земські дошки були легітимним публічним правовим реєстром, який містив інформацію про право власності і право власності на нерухомість

зокрема. Наявність запису у земських дошках був беззаперечним доказом права власності, що свідчить про те, що вже в ті часи діяла засада достовірності, яка діє і в сучасному чеському та словацькому праві стосовно достовірності записів у кадастрі нерухомості.

4. Виявлено, що Чеське королівство було єдиною країною, в якій було прийнято кодекс міського права – „Права міські королівства Чеського” (1579 р.), чинність якого поширювалася на всю територію держави. На відміну від земського права, яке в першу чергу охороняло інтереси держави, короля, шляхти, і зокрема їх власність, „Права міські королівства Чеського” в першу чергу обстоювали інтереси міщан та їх власність;

5. Встановлено, що регулювання земельних відносин у козацькій державі XVII – початку XVIII століття було засновано на „козацькому праві”, джерелом якого були норми звичаєвого права, тому в „козацькому праві” існували такі поняття, як „право першого володіння”, „давність володіння”. Земля й усі угіддя були спільною власністю, нею міг користуватися кожен, хто мав можливість її обробити. Однак у ході майнової диференціації козацтва козацька старшина прагнула закріпити за собою землі вже не тільки за звичаєвим правом, а й на підставі гетьманських і царських грамот.

6. Австрійський цивільний кодекс на території Чехії діяв з 1811 року, на території Словаччини і території України, яка входила до складу Австрійської імперії – з 1852 по 1861 рік (з 1861 року на цих територіях знову діяло угорське приватне право, переважно звичаєве). Кодекс був просякнутий ідеями доби Просвітництва про рівність людей, про звільнення особи від опіки держави, про економічну свободу, суперечив соціальній структурі австрійського суспільства того часу.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ, СЛОВАЧЧИНІ ТА ЧЕХІЇ У ХХ – ХХІ СТ. СТ.

3.1. Особливості правового регулювання відносин власності в Українській РСР та Чехословаччині

Необхідність історико-правового дослідження регулювання інституту права власності в радянський період в УРСР та Чехословаччині детермінується багатьма різноплановими чинниками, серед яких слід звернути увагу передусім на подібність цілей зовні протилежних суспільних процесів – тогочасних (націоналізації) та нинішніх (денаціоналізації), що полягають у необхідності перебудови структури власності.

В рамках цього підрозділу буде досліджено регулювання відносин власності в радянський період в УРСР (з 1917 по 1991 рік) та Чехословаччині (з 1948 по 1990 рік), зокрема право власності на землю та інші об'єкти нерухомості, процес націоналізації рухомого і нерухомого майна та підприємств, тому що саме ці відносини мали вирішальний вплив на економіку у зазначений період і детермінували зміни в регулюванні інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії у період постсоціалістичної трансформації.

Цій проблематиці вже присвячено чимало праць як політичних діячів радянської доби, так і науковців-правознавців, зокрема, О. Дзери, В. Рубаника, В. Кнаппа, Я. Лазара, К. Малого, П. Гавлана та інших. Проте ряд аспектів проблеми залишився поза увагою дослідників. Зокрема, не було проведено комплексного порівняльного дослідження регулювання інституту права власності у радянський період в Україні та Чехословаччині.

В Україні генезис інституту права власності радянського періоду бере свій початок з Жовтневої революції 1917 року. Переважна частина України на той час перебувала у складі Російської імперії. Першим нормативно-правовим актом

радянської влади у сфері регулювання земельних відносин був декрет „Про землю”, ухвалений Другим Всеросійським з’їздом Рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 року, який скасовував право приватної власності на землю [112]. При цьому, варто зазначити, у декреті „Про землю” прямо не було сказано про всенародність надбання землі. І лише у пункті 3, при встановленні відповідальності за шкоду, побічно згадується належність усьому народу вилучених із приватної власності земель і майна сільськогосподарського призначення. У п. 2 декрету „Про землю” розпорядження землею віднесено до волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів. Отже, суб’єкти правовідносин користування й розпорядження були встановлені. Проте ці правомочності набувають ефективного застосування лише з подачі та волевиявлення єдиного землевласника, який повинен встановлювати „правила гри” у сфері розподілу й користування земельними ділянками. Але такого власника у декреті прямо не було визначено. Крім того, як слушно зауважує І.М. Заріцька, земельні комітети за своєю організаційно-правовою природою мають ознаки, що більш притаманні централізованим адміністративним органам держави, а не до місцевого самоврядування [45, с. 44]. Все це свідчить, що в декреті „Про землю” у прихованій формі закладалися підвалини одержавлення земель, тобто націоналізації, а не задекларованої соціалізації.

Центром, навколо якого згуртувались національно-патріотичні сили України, стала Українська Центральна Рада. 20 листопада 1917 р. (за новим стилем) Центральна Рада прийняла III Універсал, яким проголосила створення Української Народної Республіки у складі Російської Федерації. Ним також скасовувалося право власності на поміщицькі, церковні, монастирські землі і передбачався їх перехід без викупу у власність всього „трудового народу” [50]. III Універсал скасував право приватної власності на вище перелічені землі, однак не згадує про приватну власність на інші об’єкти.

18 січня 1918 року Центральна рада ухвалила „Тимчасовий земельний закон”, основою якого стало скасування права власності на землю (§ 1). У

„Тимчасовому земельному законі”, безперечно, спостерігається недосконалість категоріального апарату. Очевидно, що скасування мало стосуватися лише права приватної власності, бо власність, як об’єктивну економічну категорію, що виступає засобом опосередкування дії об’єктивних економічних законів суспільного розвитку, ні заборонити, ні відмінити не можна жодним чином, навіть законодавчим скасуванням. „Тимчасовий земельний закон” встановлював, що „землі відводяться земельними комітетами в приватнотрудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам”. Проте, основна проблема – людини, землі і волі – так і лишилася неврегульованою. Сільська біднота в обіцянки і закони про землю не вірила, більше звіряючись з реальними фактами, а з іншого боку, ідея „соціалізації землі” викликала обурення заможного селянства. Стаття 9 „Тимчасового земельного закону” плутано роз’яснювала норму виділення землі для приватнотрудових господарств. Відповідно до Закону за звичайну „повинна бути така кількість землі, на якій сім’я або товариство, проводячи господарство звичайним для своєї місцевості способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім’ї або товариства” [135]. До того ж стаття 10 проголошувала, що встановлення земельної норми й урівняння в користуванні землею проводилося земельними комітетами і сільськими громадами під керуванням та затвердженням центральним органом державної влади. На нашу думку, у „Тимчасовому земельному законі” варто було чітко встановити процедуру отримання і розмір земельної ділянки, яку родина мала право отримати у приватнотрудове користування, наприклад 1 гектар .

В IV-му Універсалі основною причиною проголошення незалежності було наступне звинувачення: „Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні щоб повернути вільну Українську республіку під свою владу і посилає на наші землі свої війська – червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у

наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не залишаючи навіть зерна приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію” [125, с. 76]. В IV-му Універсалі також містилося повідомлення, що “в земельних справах комісія (...) вже виробила трудовий закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на сьомій сесії” [125, с. 77]. Наведена декларація не була включена до Конституції УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). Декларована програма соціалізації, невизначеність у питаннях власності призвела до бездіяльності уряду та загострення соціальних конфліктів.

29 квітня 1918 року у Києві відбувся з’їзд хліборобів-землевласників. 6432 представники від 8 українських губерній виступили за відновлення приватної власності. Делегати з’їзду одногосно проголосували за утворення уряду під проводом гетьмана Павла Скоропадського. Розпочався другий період державотворення – монархія.

„Грамотою до всього українського народу” гетьмана П. Скоропадського від 29 квітня 1918 року було відновлено всі попередні форми приватної власності: „права приватної власності – як фундамент культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно Тимчасового уряду російського відміняються і скасовуються. Відроджується повна свобода по укладанню купчих купівлі-продажу землі” [118]. Відмова гетьманату від соціалістичної ідеї Центральної Ради призвела до масового повернення поміщиків і капіталістів до України. Їм поверталися землі, маєтки, заводи і фабрики, виплачувалася компенсація за збитки, яких вони зазнали за Центральної ради. Внаслідок чого, у період деконструкції інституту права власності в Україні певний час у повному обсязі зберігалися норми приватного права. Вищезазначене, на нашу думку, дає підставу зрозуміти, що гетьман Павло Скоропадський, його уряд робили все можливе, щоб сільське господарство стабільно розвивалося на підставі приватної власності на землю.

Це підтверджує резолюція Всеукраїнського з'їзду хліборобів від 8 листопада 1918 року, яка мала забезпечити дотримання загальних основ земельної політики, а відповідно й державного ладу. Заходи насильного перерозподілу є небезпечними, стверджувалося у постанові, оскільки за ними рушилися принципи приватної власності. Цей принцип мав бути недоторканим. Держава мала не забувати, що приватна власність залишалася основою основ державного ладу. Відродивши глибоку колотнечу в населення, зумовивши повне безладдя в його господарчих верствах, подібні заходи „погублять саму державу”, стверджувала резолюція [118]. „Наш прихід поклав край пануванню чорноти, – згадував німецький офіцер Ганс Типтур, – вже не можна було безкарно грабувати і красти в садибах, на фабриках, у магазинах і квартирах; вже не можна було грабувати німецьких колоністів, чи взагалі виміщувати злість, а, навпаки, треба було заставити себе підкорятися законному порядку і іншим скасованим речам, що після цієї райської необмеженості було досить неприємною справою” [66].

Як засвідчують архівні джерела, процес повернення націоналізованої землі, на нашу думку, подекуди мав і негативні наслідки. В сільській місцевості після поновлення гетьманом приватної власності на землю виникали „хліборобські” загони. Їх діяльність спочатку не була врегульована законодавчо, що, на думку дисертанта, було недоліком. Це підтверджує і лист міністра внутрішніх справ І. Кістяківського. Так звані „каральні загони”, які керувалися відчуттям помсти, „здатні лише без мети дратувати населення”, – доповідав він гетьману 10 серпня 1918 року [39].

У циркулярі за підписом директора департаменту Державної Варти П. Акермана від 16 липня 1918 р. до губернських старостів і міських отаманів приписувалося „з'ясувати і доповісти: 1) які в губернії існують збройні команди і загони; 2) як і ким вони сформовані; 3) на які кошти вони утримуються; 4) яке їх відношення до місцевої адміністративної влади; 5) чи бажано їх подальше існування” [149]. Цей циркуляр, на нашу думку, засвідчує, що гетьманський

уряд намагався покласти край свавіллю хліборобських загонів і обмежити їх дії лише охороною громадського спокою та запобіганням антивладним виступам. Після відповідних доповідей із місць з'явився циркуляр І. Кістяківського від 13 серпня, який офіційно дозволив формувати хліборобські загопи самоохорони [150]. Вони утримувалися і озброювалися на кошти самих землевласників.

Безумовно, політика П. Скоропадського стосовно поновлення приватної власності на землю, заводи і фабрики, ще й за допомогою німців, на той час не могла подобатися біднішій частині населення України. Замість національної злагоди і утворення єдиного антибільшовицького фронту, чим і займався гетьман у листопаді 1918 року, Директорія зорганізувала всеукраїнське повстання, а насправді, на думку дисертанта, забезпечила найсприятливіші умови для російського вторгнення і знищення української державності. Як наслідок, під час правління Директорії були майже повністю відсутні власні українські норми в галузі права власності. Правовідносини регулювалися Зводом законів Російської імперії. Норми, які регулювали право власності, знаходимо у законі „Про ліси” від 10 січня 1919 року [106] та у законі „Про землю в УНР” від 8 січня 1920 року. Останнім законом знову було скасовано право приватної власності на землю [103].

Прийняття першої Конституції УРСР на III Всеукраїнському з'їзді Рад (6 – 10 березня 1919 р., м. Харків) надало правової форми курсу на розбудову соціалістичної держави, економічну основу якої становила соціалістична державна власність на основні засоби виробництва. Стаття 3 Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 року зобов'язувала впроваджувати в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого економічного устрою і виявляються в скасуванні приватної власності на землю та всі інші засоби виробництва [58].

Державна власність створювалася шляхом ліквідації приватної власності, націоналізації землі, банків, фабрик, заводів, транспорту тощо. На територію України була розповсюджена чинність постанови ВРНГ РСФСР від 29

листопада 1920 р., за якою під націоналізацію підпадали всі приватні підприємства з кількістю працівників більше 5 за наявності механічного двигуна або більше 10 за відсутності механічного двигуна [88, с. 512]. У такий спосіб станом на грудень 1920 року, було націоналізовано більше 11 тис. промислових підприємств, на яких працювали 82% промислових робітників [49, с. 170-171].

11 березня 1919 року в Україні був прийнятий декрет „Про скасування спадкування”, в якому зазначалося, що спадкування як за законом, так і за заповітом всього майна скасовується, а майно, яке залишилося після смерті власників, стає власністю УРСР і надходить у розпорядження місцевих, повітових і міських виконкомів рад. В примітці до статті 1 зазначалось, що норми Декрету не поширюються на спадкове майно, вартість якого не перевищує 10 000 карбованців. Проте уже через десять днів, у Доповненні до Декрету від 21 березня 1919 року роз'яснювалося, що спадкове майно, що не перевищує 10 000 карбованців, надходить у користування дружини померлого, повнорідних і неповнорідних дітей, а також батьків лише за умови їх непрацездатності і нужденності [40, с. 268]. Як бачимо, цей декрет фактично знищив спадкування приватної власності і заклав основи для подальшого розвитку спадкового права, особистої власності, якісно відмінного від колишнього права спадкування.

Заходи, які вживалися для захисту майнових прав громадян, були декларативно-символічними, розрахованими на підтримку найбільш вразливих верств населення, непрацюючої люмпенізованої людності. Приміром, реквізиція чи конфіскація речей домашнього вжитку за декретом уряду Радянської України від 1 березня 1919 року „Про відібрання лишків одяжі і білизни у буржуазії» припускала вилучення такого майна, якщо воно становило лишки, встановлені спеціальними комісіями” [93, с. 235].

Як показав подальший розвиток правової системи на теренах України підпорядкування відносин власності вузько-партійним інтересам, нехтуючи тривалим розвитком цивілізованих правовідносин, зазнало фіаско. Радикальні дії

по зміні форм власності і господарювання призвели країну до голоду і розрухи, занепаду економічного життя. Тому радянська влада була змушена частково поновити інститут приватної власності.

Відновлення народного господарства після громадянської війни проводилось на засадах „нової економічної політики”, зміст якої полягав в поживленні товарно-грошових відносин у промисловості та сільському господарстві шляхом розширення діяльності дрібних приватних підприємств, дрібнотоварних одноосібних селянських господарств. Згідно з постановою РНК УРСР „Про кустарну і дрібну промисловість і сільськогосподарську кооперацію” від 21 червня 1921 року громадяни набували права вільно займатися кустарними промислами і створювати дрібні промислові підприємства [105, с. 320]. Прийняття цієї постанови, безперечно, було позитивним кроком по відновленню дрібного підприємництва.

Позитивну роль у відродженні українського селянства, на думку дисертанта, відігравав схвалений Президією Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 29 листопада 1922 року Земельний Кодекс [47]. Визнаючи скасування приватної власності на землю і націоналізацію її державою, Земельний Кодекс все ж чітко окреслював, що власником землі є Українська Держава. Право користуватися землею надавалося довічно всім громадянам держави без різниці статі, віри, національності.

Згідно Земельного Кодексу 1922 року всі споруди, будівлі, засіви і т. п. на земельній ділянці належали землекористувачеві. В той же час купівля-продаж землі, дарування, передача її у спадщину заборонялися. Не дивлячись на те, що землекористування не могло перевищувати 15 гектарів у лісостепових і 48 гектарів у степових районах, віддана у довічне користування твердо означена ділянка сприймалася свідомістю селянина як „своя земля”, спонукала трактувати себе як господаря.

На нашу думку, перший український Земельний Кодекс наближався до системи трудової власності на землю в межах тогочасних можливостей.

Провідна думка Земельного Кодексу була спрямована на розвиток індивідуальних форм землекористування. Це позитивно відзначилося на земельних відносинах і відродженні селянства в Україні. На думку дисертанта, перший Земельний Кодекс УРСР наближався в міру можливостей до задоволення господарських прагнень українського селянства. Очевидно, саме тому в історико-правовій літературі тоталітарної доби про цей Кодекс, як правило, не згадували, акцентуючи увагу на ленінській аграрній політиці.

Визначальною для встановлення правових засад відносин власності стала стаття 52 Цивільного кодексу УРСР 1922 р., яка передбачала державну (націоналізовану і муніципалізовану), кооперативну і приватну форму власності. Ст. 54 ЦК зазначала, що „Предметом приватної власності можуть бути: не націоналізовані будівлі, торгівельні і промислові підприємства, в яких кількість найманих працівників не перевищувала норми встановлені радянськими законами, знаряддя праці і засоби виробництва; гроші, цінні папери та інші цінності, в тому числі золота і срібна монета та іноземна валюта; предмети хатнього і власного вжитку; товари, продаж яких не заборонявся законом і всяке інше майно не вилучене з приватного обігу” [148]. Аналізуючи вищезазначене положення, ми бачимо, що Цивільний кодекс 1922 року вводив приватну форму власності фізичних і юридичних осіб, але вичерпним переліком об’єктів, які могли бути у приватній власності, обмежував її розмір. Здійснення громадянами права власності мало відбуватися лише в межах, передбачених законом. Таким чином, як бачимо, правомочності власника були значно обмежені, на відміну від сучасного регулювання відносин власності, коли власнику є дозволено все, окрім того, що заборонено законом.

Цивільний кодекс також накладав вето на можливість реприватизації. Зокрема, у примітці I до ст. 59 ЦК встановлювалося, що власники, майно яких було експропрійоване на підставі революційного права або взагалі перейшло у володіння трудящих до 24 серпня 1922 р., не мають права вимагати повернення цього майна. Оскільки в Україні у пострадянський період не було проведено

реституцію майна, конфіскованого за комуністичного режиму, можемо констатувати, що чинність цієї примітки фактично не скасовано до цього часу.

1 лютого 1930 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову „Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і боротьби з куркульством” [101]. 5 квітня 1930 р. було прийнято постанову „Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних селянських господарствах в районах суцільної колективізації” [97]. Розкуркулювання з застосуванням примусового вилучення майна з наступною його передачею колгоспам здійснювалося без внесення відповідних змін до норм Цивільного та Земельного кодексів. Не випадково, що порушення на місцях громадських та майнових прав громадян набули масового характеру.

1 березня 1930 р. постановою ЦВК і РНК СРСР був затверджений Примірний статут сільськогосподарської артіль [92]. Відповідно до нього усуспільнювалися робоча та товарно-продуктивна худоба, інвентар, насінневі та кормові запаси, господарські будівлі та всі підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. Не усуспільнювалися лише дрібний інвентар для роботи на присадибній ділянці, молочна худоба в однокорівних господарствах, житлові будинки. Це означало, що члени артілі позбавлялися права мати у приватній власності не тільки засоби виробництва, але й інші об’єкти. На основі вищенаведених нормативних актів в селян колективізували практично все. Безперечно, українське селянство негативно ставилося до колективізації, при якій „один робить – десять спить”, а все колективне майно вважається нічийим. Саме тому колгоспне господарювання ніколи не було ефективним, започаткувавши не піднесення, а кризу українського сільськогосподарського виробництва. Селянство відчайдушно опиралося колективізації, але його сил було замало, щоб протистояти мілітаризованому апаратові більшовицького режиму.

Згідно постанови ЦВК і РНК СРСР „Про охорону власності державних підприємств, колгоспів і кооперативів та посилення суспільної (соціалістичної)

власності” від 7 серпня 1932 року, власність колгоспів і кооперативів прирівнювалася до державної власності, а також посилювалася охорона цієї власності від розкрадання. За крадіжку колгоспного або кооперативного майна встановлювалася „найвищша міра соціального захисту – розстріл з конфіскацією усього майна і з заміною при пом’якшуючих обставинах позбавленням волі на строк не менше 10 років з конфіскацією всього майна” [110, с. 453-454]. Безперечно, ці санкції були неприпустимо жорстокі.

На початку 40-х років ХХ століття ЦК КП(б)У прийняв низку положень, спрямованих не лише проти власності селян, а і проти власності самих колгоспів. Так, Лист ЦК КП(б)У від 24 грудня 1932 року пропонував секретарям райкомів, головам райвиконкомів і уповноваженим обкомів у всіх колгоспах, які не виконують плану хлібозаготівель, у п’ятиденний строк вивезти усі без виключень наявні колгоспні фонди, у тому числі і посівневі, в рахунок виконання плану хлібозаготівель [107]. Згідно постанови політбюро ЦК КП(б) „Про заходи по боротьбі з спекуляцією хлібом” від 9 серпня 1932 року, колгоспна торгівля хлібом дозволялася тільки після 15 січня 1933 року, після повного виконання хлібозаготівель по усьому Союзу [100]. Заборона приватної торгівлі стосувалася колгоспів та колгоспників. Вона унеможлилювала придбання селянами хліба. Вищезазначені документи, на нашу думку, засвідчують незаперечний факт свідомого створення умов, розрахованих на фізичне знищення українських селян шляхом позбавлення засобів до існування упродовж тривалого періоду.

У Конституції УРСР 1937 року [56], текст якої збігся з текстом союзної Конституції, вперше знаходить своє правове оформлення особиста власність громадян, фактичне становлення якої відбулося значно раніше у формі так званої „трудової власності”.

В ст. 10 Конституції СРСР говорилося, що „право особистої власності громадян на їх трудові доходи і заощадження, на житловий будинок і підсобне домашнє господарство, на предмети домашнього господарства і вжитку, на

предмети особистого користування і комфорту, рівно як і право спадкування особистої власності громадян – охороняються законом” [28]. Таким чином об’єкти, які могли знаходитися у особистій власності і охоронялися законом, були вичерпно перераховані. Така юридична конструкція права особистої власності громадян, з незначними змінами, проіснувала в правовій системі СРСР більше ніж півстоліття.

Деякі корективи були внесені до права власності в період Великої Вітчизняної війни, які, однак, не можна віднести до категорії радикальних. Соціалістична економіка, соціалістична власність, побудовані на адміністративно-планових засадах, особиста власність громадян обмеженого характеру в цілому виявилися легко пристосованими до умов військового часу. В цей період посилюються адміністративно-владні принципи управління економікою, вводяться додаткові заходи (кримінального, адміністративного, цивільного права) захисту об’єктів соціалістичної власності, зазнає суттєвих змін спадкове право.

Важливе значення у розвитку правового регулювання особистої власності громадян мав Указ Президії Верховної Ради СРСР „Про право громадян на купівлю і будівництво індивідуальних житлових будинків” від 26 серпня 1948 р. [78], за яким було скасовано право забудови та надано право кожному громадянину СРСР придбати або побудувати для себе на праві особистої власності житловий будинок з кількістю кімнат від однієї до п’яти включно як в місті, так і за його межами.

У 1961 році були прийняті Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік та цивільні кодекси в союзних республіках. Розділ „Право власності” став одним із центральних в Основах, в яких домінуюча роль відводилась соціалістичній власності. Власності громадян було присвячено ст. 25 Основ, яка законодавчо закріпила, яке майно може знаходитись в особистій власності громадян. Кожний громадянин міг мати в особистій власності трудові доходи і заощадження, житловий будинок (або частину його) і підсобне

домашнє господарство, предмети домашнього господарства і вжитку, особистого споживання і комфорту [79].

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. повністю відтворив норми Основ, які регулювали право власності. Позитивним моментом було те, що Цивільний кодекс 1963 року не встановлював кількісних обмежень щодо об'єктів права особистої власності, за винятком житлових будинків і деякого іншого майна.

На теренах колишньої Чехословаччини після зміни політичного режиму у 1948 році був прийнятий новий основоположний правовий акт, відомий як Конституція 9 травня, яка урегульовувала відносини власності на засадах соціалістичного права. Стаття XII Конституції встановлювала правові норми, які мало втілити нове цивільне право. Правовими підвалинами створення соціалістичної системи господарювання стали – націоналізація корисних копалин, промисловості, оптової торгівлі та грошового обігу. За російським зразком Стаття XII Конституції проголошувала, що „земля має належати тим, хто на ній працює” [229, с. 3].

На відміну від УРСР, в Чехословаччині за радянських часів не було скасовано приватну власність на землю і на землі сільськогосподарського призначення зокрема. Згідно § 159 Конституції 1948 року в приватній власності однієї особи, сім'ї або групи співвласників могло знаходитися до 50 гектарів землі за умови, що ця земля оброблялася. Безперечно, збереження приватної власності на землю, тим більше у такому розмірі було позитивним моментом і надавало можливість продуктивно її обробляти.

Закон „Про нову земельну реформу” 1948 року віддзеркалював нові суспільні відносини, які виникли після лютого 1948 року. Основну тезу містив § 1 абзац 1, тому що позбавляв власності на землю всіх, хто не відповідав вимозі комуністичної засади, що „земля належить тільки тим, хто на ній працює” [199, с. 1]. Далі було встановлено (§ 1 абзац 2), що земля, площа якої перевищує 50 гектарів, яка використовується при сільськогосподарському виробництві, але не є потрібною для ведення господарства, буде викуплена державою за

встановленою вартістю. На відміну від України, земля в Чехословаччині передавалася до державної власності на оплатній основі.

Процедуру „викупу” Закон „Про нову земельну реформу” встановив в § 10 наступним чином: місцева сільськогосподарська комісія спільно з місцевим об’єднанням Єдиного союзу землеробів мала спробувати в кожному окремому випадку домовитись з власником про те, які з його земельних ділянок будуть викуплені. Потому ця угода також має схвалюватися місцевим народним комітетом. Якщо сторони не домовилися або їх угода не була схвалена місцевим народним комітетом, місцевий народний комітет передавав справу районному народному комітету для прийняття рішення про викуп. Районний народний комітет передавав копію чинного рішення про викуп Міністерству сільського господарства або органу, уповноваженому Міністерством. Місцевий народний комітет також повинен був розпочати справу про грошову компенсацію, в якій брали участь також місцева сільськогосподарська комісія і місцеве об’єднання Єдиного союзу землеробів. Запис про викуп в кадастрі нерухомості засвідчував перехід права власності на викуплену землю до держави. Враховуючи вищезазначену процедуру викупу землі в Чехословаччині, можемо зробити висновок про нерівні права сторін договору про купівлю-продаж землі (власника землі з однієї сторони і держави – з іншої). Навіть якщо сторони не домовилися, рішення про умови викупу приймав районний народний комітет. Позитивним моментом, на нашу думку, був той факт, що і в радянський період в Чехословаччині було збережено реєстрацію прав власності на нерухоме майно і на землю зокрема в кадастрі нерухомості, в той час як в Україні під час її перебування у складі СРСР повномасштабні земельно-кадастрові роботи тривалий час не проводились, оскільки в умовах націоналізації земельного фонду країни регулювання земельних відносин здійснювалось без застосування ринкових важелів. Лише у 1987 році із прийняттям Основ земельного законодавства Союзу РСР та союзних республік було запроваджено ведення

земельного кадастру, який поширювався лише на землі сільськогосподарського призначення.

Першим правовим актом, який обмежував право власників на землю, був Закон № 50 1949 р. „Про сільськогосподарські кооперативи” [194], згідно якого всі сільськогосподарські кооперативи в межах одного населеного пункту мали об’єднатися в єдиний кооператив. Для цього не потрібна була згода членів цих кооперативів. У 1955 р. набула чинності постанова уряду Чехословаччини № 50/1955, згідно якої земля селян переходила разом з усім інвентарем у користування сільськогосподарських підприємств, які були у державній власності. Ці підприємства зобов’язані були вносити селянам плату за користування їх землею та іншим майном. Проте зазвичай ці грошові суми селянам не виплачувалися. Заможні селяни зобов’язані були передати свою власність у користування сільськогосподарських підприємств на безоплатній основі. Якщо селяни відмовлялися передати своє майно державі „добровільно”, у більшості випадків це майно було конфісковано. На нашу думку, положення постанови уряду Чехословаччини № 50/1955 подібні положенням Примірного статуту сільськогосподарської артілі, який був прийнятий ЦВК і РНК СРСР з тією відмінністю, що у Чехословаччині земля з усім інвентарем формально переходила у оплатне користування державних сільськогосподарських підприємств, в той час як в Україні оплатне користування конфіскованим майном не було встановлено навіть формально.

У 1975 р. більшість сільськогосподарських земель і надалі формально належала фізичним особам, але згідно Закону № 123/1975 „Про користування землею та іншим майном сільськогосподарського призначення для забезпечення виробництва” [205] фізичні особи не мали права її обробляти. Земля передавалася соціалістичним підприємствам для обробітку на безоплатній основі. Аналізуючи положення постанови уряду Чехословаччини № 50/1955 і Закону № 123/1975, приходимо до висновку, що хоча в Чехословаччині у радянський період формально і було збережено право приватної власності на

землі сільськогосподарського призначення, їх власники фактично були позбавлені права користування нею.

Передача права власності на землю дозволялася, але для її здійснення вимагалися різні дозволи. Для передачі права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення для реєстрації у державного нотаріуса необхідно було надати дозвіл сільськогосподарської організації, у володінні якої знаходиться земельна ділянка, органу територіального планування, місцевого народного комітету, на території якого знаходилося місце проживання продавця і покупця, а також вимагалася письмова заява покупця, де зазначалося, яку нерухомість він має у власності і проголошувалося, що фінансові засоби для купівлі нерухомості покупець заощадив власною працею. При цьому вартість земельної ділянки була мінімальною – певний час земельна ділянка сільськогосподарського призначення коштувала лише 0,40 крон за квадратний метр [227, с. 40]. Через вимогу великої кількості дозволів різних органів і мінімальної вартості земельної ділянки власники землі не були зацікавлені у її відчуженні.

В Чехословаччині в період побудови соціалізму, як і в радянській Україні було прийнято низку законів про націоналізацію промисловості. Іще у жовтні 1945 року в Чехословаччині президент Едуард Бенеш видав декрети № 100 – 103/1945 (так звані „Бенешеві декрети”) [209, 211, 214, 218], на основі яких була націоналізована практично вся важка промисловість і найважливіші галузі легкої промисловості, акціонерні банки і приватні страхові компанії.

На наступному етапі у 1948 році на основі низки законів (Закони № 114, 115, 118 – 126, 311/1948) [210, 212, 213, 215 – 217] була націоналізована решта промисловості (головним чином легка і продовольча промисловість), підприємства, які займалися закордонною торгівлею і будівництвом.

Проте, націоналізація промисловості в Чехословаччині у період побудови соціалізму та радянській Україні мала деякі відмінності. По-перше, в Чехословаччині, на відміну від України, дрібні та середні підприємства були

націоналізовані у меншому обсязі. У § 158 Конституція Чехословаччини 1948 року гарантувала приватну власність дрібних і середніх підприємств з кількістю працівників не більш ніж 50 [229] (вищенаведене число працівників, які могли працювати на підприємстві без того щоб воно підпало під націоналізацію, значно перевищувало допустиме число в Україні, де були націоналізовані всі приватні підприємства з кількістю працівників більш як 5 за наявності механічного двигуна або більше як 10 – за відсутності механічного двигуна). Усі закони Чехословаччини про націоналізацію майна не суперечили вищенаведеному параграфу Конституції, внаслідок чого в Чехословаччині, порівняно з Україною, набагато більше підприємств залишилось у приватній власності.

Наступна відмінність полягала у тому, що в Чехословаччині попередні власники усіх підприємств, банків і страхових компаній, які були націоналізовані згідно вищенаведених декретів і законів, отримували компенсацію за своє майно. Компенсація виплачувалася у розмірі загальної вартості націоналізованого майна згідно офіційної оцінки з врахуванням зобов'язань. Компенсацію не отримували тільки німецькі та угорські юридичні особи, фізичні особи німецької або угорської національності, за виключенням осіб, які довели, що нічим не завинили перед чеським або словацьким народами і які приймали участь в боях за звільнення Чехословаччини або були жертвами нацистського чи фашистського терору, фізичні і юридичні особи, які діяли проти державного суверенітету, незалежності Чехословаччини або допомагали німецьким чи угорським окупантам.

Першочерговим завданням Цивільного кодексу Чехословаччини 1950 року [190] було регулювання правових відносин виходячи з пріоритету соціалістичної власності. Соціалістична власність стала провідним інститутом цивільного права. Цивільний кодекс 1950 року було прийнято тоді, коли поряд із соціалістичною власністю на засоби виробництва існували і приватні підприємства, тому Кодекс повинен був регулювати ці неоднорідні економічні

відносини, які склалися історично на відмінних правових засадах, а також регулювати їх таким чином, щоб положення цього Кодексу дійсно застосовувалися на практиці. Тому в Цивільному кодексі 1950 року було взято за основу норми Австрійського цивільного кодексу, зберігши його систему норм і високу абстрактність правового регулювання. Саме через ці риси немало положень Австрійського цивільного кодексу було використано і при підготовці новел Цивільного кодексу 1964 року після 1989 року.

Цивільний кодекс 1950 року не містив дефініцію права власності. В юридичній літературі того часу було загальновизнаним марксистське теоретичне поняття права власності як права особи або колективу користуватися засобами виробництва в своїх інтересах на основі системи класових відносин, які існують в даному суспільстві [190, с. 473-474].

У Цивільному кодексі Чехословаччини 1950 року значну увагу було приділено таким формам соціалістичної власності, як державна соціалістична власність та кооперативна соціалістична власність (§ 100 і наступні ЦК 1950 року). Далі у Цивільному кодексі 1950 року розрізнялась за змістом особиста власність (§ 105) і приватна власність (§ 106), яка поділялась на капіталістичну приватну власність і приватну власність малих виробників (дозволена тільки з обмеженнями).

Порівняно з іншими формами власності соціалістична власність охоронялась як господарська основа суспільства. Цивільний кодекс 1950 року, виходячи з Конституції 9 травня, встановлював, що засоби виробництва в народній демократичній державі можуть бути тільки в формі соціалістичної власності: або в державній власності, або у власності народних кооперативів. Держава могла управляти державною власністю або безпосередньо через свої органи (міністерства), або могла частину державної власності передати народним і комунальним підприємствам, які в межах господарського плану здійснювали управління цією переданою власністю. Народні підприємства отримували державну власність до розпорядження і оперативного управління,

але не до власності-володіння. За результатами господарської діяльності вони не набували власність для себе, а лише для держави, хоча при цьому залишалися самостійно господарюючими суб'єктами.

Цивільний кодекс 1950 року встановлював невідчужуваність предметів соціалістичної власності, тому державна власність не могла перейти до приватної власності. Речі, які були в соціалістичній власності, могли відчужуватися тільки в межах звичайного ведення господарства.

Предметом особистої власності могли бути речі, призначені лише для споживання власникам. Цивільний кодекс Чехословаччини 1950 року, подібно до Основ цивільного законодавства Союзу РСР 1961 року і Цивільного кодексу УРСР 1963 року, у переліку особистої власності наводив предмети, призначені для задоволення домашніх і особистих потреб, сімейні будинки і заощадження, набуті працею. Цю приватну власність в Кодексі було проголошено недоторканою. Проте, варто зазначити, що якби річ, яка була призначена для особистого споживання, була використана як засіб для виробництва, змінилася б відповідним чином і форма власності.

Приватна власність згідно Цивільного кодексу 1950 року регулювалась положеннями про право власності поки з нього не випливало, що ці положення стосуються тільки соціалістичної або особистої власності.

Варто зауважити, що з більш загальних позицій теорії права Цивільний кодекс 1950 року порушив основну засаду правової рівності суб'єктів (учасників) цивільного права. § 21 встановив у загальній формі преференції (дослівно особливу охорону) соціалістичним юридичним особам. Особливе, найбільш вигідне правове становище було надане тим юридичним особам, які мали ознаки соціалістичних юридичних осіб. Ними в першу чергу були визначені ті, у яких соціалістичний характер впливав з політичного статусу організації (Союз землеробів, Союз молоді) або з їх господарського характеру (народні і комунальні підприємства). Закон не встановлював точний перелік соціалістичних юридичних осіб і залишив їх остаточне визначення практиці.

Соціалістичні юридичні особи отримали преференції, наприклад, в таких випадках: а) переробки чужої речі соціалістичною юридичною особою у випадку, коли вона була впевнена, що має на це право, тоді виріб автоматично ставав власністю соціалістичної юридичної особи. Якби цю річ переробила інша особа, застосовувалися б загальні положення про набуття права власності на перероблену річ (§ 126); б) судам було доручено при поділі речі, яка є в спільній власності, віддати перевагу соціалістичним співвласникам (§ 145); в) соціалістичні юридичні особи могли збудувати будівлю на земельній ділянці, яка була їм надана до постійного користування, і ставали її власниками. В інших випадках особи могли на земельній ділянці, яка їм не належить, збудувати будівлю тільки на основі права забудови (§ 158, § 159); г) соціалістична юридична особа мала переважне право купівлі перед всіма іншими переважними правами купівлі. Переважне право купівлі ніколи не перешкоджало тому, щоб річ була відчужена соціалістичній юридичній особі (§ 380, § 381).

З юридичної практики того часу можна навести приклад типової інтерпретації правових норм: Будівельна організація як позивач до приватного підприємства вимагала заплатити боргове зобов'язання за будівельні роботи. Споруда, яка була збудована, в результаті націоналізації перейшла у власність цієї будівельної організації. Позовна заява була подана після трирічної позовної давності. Суд першої інстанції і апеляційний суд дійшли висновку, що позивач не має правової підстави вимагати повернення боргового зобов'язання. Апеляційний суд в обґрунтуванні свого рішення зазначив, що націоналізація споруди не має впливу на перебіг позовної давності.

На основі скарги про порушення закону Верховний суд прийняв протилежне рішення, посилаючись на волю законодавця, яка висловлена в Конституції 9 травня в § 30 абзац 2. З цього положення випливало, що кожен громадянин мав сприяти збереженню та примноженню державної власності, піклуватись про те, щоб державне майно не зменшувалося і не було пошкоджене. Тому Верховний суд вирішив, що акт націоналізації впливає на

визначення строку позовної давності та визнав націоналізацію як перешкоду, яка зупиняє перебіг позовної давності, і задовольнив вимогу позивача (рішення Верховного суду № 23/53) [222].

В Цивільному кодексі 1950 року було скасовано стару засаду римського права *superficies solo cedit*, яку містив Австрійський цивільний кодекс 1811 року, згідно якої споруда вважається частиною земельної ділянки, на якій вона знаходиться. Тобто, згідно цієї засади, хто є власником земельної ділянки, є і власником споруди, яка на ній знаходиться. Ця класична засада, яка була збережена в Чехословаччині до 1950 року, не могла бути чинною в умовах нових виробничих відносин, оскільки гальмувала б розвиток соціалістичного сільськогосподарського кооперативного руху та сприяла б посиленню прав приватних власників. Земля в сільськогосподарських кооперативах також залишалась приватною власністю члена кооперативу. Це означає, що якби в умовах чинності старого права кооператив сам збудував будівлю, то ця будівля стала б, згідно засади *superficies solo cedit*, автоматично частиною власності члена або членів кооперативу, які є власниками земельної ділянки.

Згідно § 25 Цивільного кодексу 1950 року, така будівля являє собою самостійний предмет власності, і як наслідок земельна ділянка може бути власністю члена кооперативу, а будівля – власністю кооперативу.

Новий Цивільний кодекс 1950 року зробив значне втручання до налагодженого механізму набуття права власності на нерухомість, який широко застосовувався в юридичній практиці. Австрійський цивільний кодекс для набуття права власності на нерухомість, окрім правової підстави (наприклад, договору купівлі–продажу, договору дарування) вимагав і модус, тобто проведення запису до кадастру (реєстраційний принцип) або залишення документу в суді. Цивільний кодекс 1950 року відступив від цієї вимоги. Право власності на індивідуально визначені рухомі і нерухомі речі надавалось іншій особі вже самим договором. § 112 нового Цивільного кодексу 1950 року встановлював, що надання права власності на нерухомість записується до

кадастру, але цей запис мав тільки декларативний характер. Тільки декларативний вплив мали записи і у випадках коли мова йшла про виникнення права користування чужим майном (сервітут) або права застави на нерухомість. Відмова від реєстраційного принципу при записі про надання права власності на нерухомість до кадастру нерухомості, на нашу думку, була негативним досвідом у розвитку правового регулювання евіденції прав власності на нерухоме майно, оскільки декларативний характер запису до кадастру не забезпечує охорону прав власності у повному обсязі як при реєстраційному принципі.

У Цивільному кодексі 1950 року також було переглянуто і іншу засаду Австрійського цивільного кодексу, який до нерухомих речей зараховував тільки земельні ділянки. На відміну від Австрійського цивільного кодексу, Цивільний кодекс 1950 року до нерухомості відносив не тільки земельні ділянки, але і будівлі, окрім тимчасових споруд (§ 26). Ця зміна, на нашу думку, була необхідною і відповідала вимогам доби. Таке нове розуміння нерухомих речей в дещо модифікованій формі збереглося в праві сучасних Чехії та Словаччини.

Цивільний кодекс 1950 року регулював і майнові відносини в міжнародній торгівлі. При використанні цього Кодексу на практиці виявилось, що багато його положень були непридатні для застосування в міжнародній торгівлі. В першу чергу це стосувалося § 21, який містив більше пільг для соціалістичних юридичних осіб. Цивільний кодекс 1950 року не містив загальноновизнаних інститутів, які використовувалися в міжнародній торгівлі (наприклад, купівля з випробуванням, застереження щодо більш вигідного продажу, угода про заборону продажу), і тому все частіше і частіше висловлювалась думка про необхідність особливого правового регулювання в міжнародній торгівлі.

У новій Конституції 1960 року Чехословаччина була проголошена соціалістичною державою. Закінчився перехідний період від капіталізму до соціалізму. Продовження побудови соціалістичного суспільства, принципи якого були встановлені в новій Конституції 1960 року, вимагали суттєвих змін в усій системі права та в цивільному праві зокрема. Цивільний кодекс 1950 року

на практиці не мав негативної оцінки, але політично-правові відносини вимагали більших відхилень від положень, які він містив, оскільки вони містили норми несумісні з новим соціалістичним розумінням ролі та функцій цивільного права в суспільстві. Приміром, Цивільний кодекс 1950 року все ще містив концепцію класичного цивільного права як сукупності різних прав усіх власників.

Положення Цивільного кодексу потрібно було спрямувати на повсякденні відносини, до яких вступають тільки фізичні особи при задоволенні своїх особистих матеріальних і культурних потреб. Було вирішено, що новий Цивільний кодекс не буде регулювати відносини між соціалістичними організаціями. Самостійно мали регулюватися відносини і в міжнародній торгівлі. Реалізація цього задуму зумовила прийняття трьох кодексів: Цивільного кодексу № 40/1964 [191], Господарського кодексу № 109/1964 [178] і Кодексу міжнародної торгівлі № 101/1963 [201]. Господарський кодекс Чехословаччини регулював майнові відносини між організаціями, відносини суспільної власності і принципи адміністративного управління народним господарством. Кодекс міжнародної торгівлі регулював майнові відносини в міжнародній торгівлі. Концептуальний недолік системи правових норм цих законів полягав в ігноруванні цілісної єдності всіх майнових відносин у суспільстві.

В теорії права говорилося про „вузьке” розуміння цивільного кодексу, для якого в літературі почав вживатися термін „споживче розуміння цивільного права” [185, с. 9-10]. Цій концепції відповідала і нетрадиційна, відмінна від класичних цивільних кодексів, структура нового Цивільного кодексу 1964 року. Праву власності була присвячена його друга частина, яка регулювала тільки особисту власність, предметом якої були предмети споживання, отримані в першу чергу працею. Приватна власність регулювалася побіжно нормами прикінцевих положень Цивільного кодексу 1964 року. На відміну від приватної власності, особиста власність була визнана недоторканою і при переданні права власності на її предмети застосовувався більш м'який податковий режим. До

того ж Цивільний кодекс 1964 року містив такі положення щодо особистої власності, які не вдалося однозначно інтерпретувати протягом усієї чинності Цивільного кодексу. Це стосується, наприклад, § 129, який дозволяв мати в особистій власності тільки один сімейний будинок. Виникали проблеми, як бути у випадках, коли громадянин отримував у власність як спадок або договором дарування інший сімейний будинок або його частину. Ця інша власність не підпадала вже під ознаки особистої власності, вважалась приватною і вже з нею як з приватною можна було вчиняти юридичні дії. На приватну власність недоторканість не поширювалася, вона могла бути націоналізована і Цивільний кодекс 1964 року не встановлював, яка сума сплачувалася власникові в разі націоналізації його приватної власності.

Ознаки обмеження договірної свободи проявлялася в Цивільному кодексі 1964 року в ряді положень, починаючи з самого процесу укладення договору. Договір про надання права власності на нерухомість не виникав узгодженим вираженням волі учасників цього договору (консенсусом), оскільки для його укладення необхідна була також реєстрація договору в державному нотаріаті. Наслідком цієї реєстрації одночасно стало укладення договору і передача права власності. Договірна свобода була також обмежена і тим, що для передання будівлі з приватної власності, при переданні або оренді земельної ділянки сільськогосподарського призначення або лісної ділянки Кодекс вимагав отримання дозволу районного народного комітету (з 1971 року це повноваження було перенесене на місцеві народні комітети) і реєстрацію в державному нотаріаті. Умови, необхідні для надання дозволу, встановлював не Цивільний кодекс, а так звана „Реєстраційна директива” 1964 року. Для того щоб у цьому питанні не дійшло до розбіжностей між рішеннями народного комітету і державного нотаріату, вищенаведена директива встановлювала, що державний нотаріат повинен був зареєструвати договір, на який дав дозвіл народний комітет.

Договірна свобода була значною мірою обмежена і в сфері майнових прав. Цивільний кодекс 1964 року встановлював, що право застави і право користування чужим майном могли виникати тільки за законом (але не за договором). Відчутне обмеження до диспозиційної свободи власника встановлював § 490 абзац 2 Цивільного кодексу 1964 року, згідно якого було дозволено передати право власності на незабудовану будівельну ділянку тільки державі або соціалістичній організації, уповноваженій на це особливою інструкцією. Тільки у випадку, коли ці незабудовані будівельні ділянки могли бути предметом права особистого користування, громадяни, згідно термінології чеського законодавства, могли подарувати їх рідним у прямому поколінні та братам або сестрам (Кодекс іншу форму переведення ніж договір дарування не дозволяв).

Договір про передання права власності на будівлю, яка знаходиться в приватній власності, потребував для своєї чинності дозволу народного комітету. Цей дозвіл вимагався і при переданні права власності або оренді земельної ділянки сільськогосподарського призначення або ділянки лісу.

§ 399 абзац 2 Цивільного кодексу 1964 року регулював встановлення ціни в договорі купівлі–продажу, укладеному між громадянами. Держава регулювала ціни, за які передавалося право власності іншій особі. Ціни на речі в договорі встановлювалися ціновими інструкціями. Санкцією за недотримання максимальної ціни спочатку була абсолютна недійсність правочину. Лише поступово при перевищенні купівельної ціни в Цивільному кодексі 1964 року як санкція встановлювалася релятивна недійсність правочину.

Характерною ознакою цієї доби була когентність цивільно-правових норм. Цивільний кодекс 1964 року не давав правового простору для розгляду можливих відхилень від його положень. § 51 за певних умов дозволяв укладати договори, які не були наведені в Цивільному кодексі, але що стосується майнових прав, відхилятися від положень Кодексу було заборонено. Особливо в період 1964 – 1982 років, коли не набуло чинності положення щодо відносної

недійсності правочинів, тому на всі недійсні правочини застосовувався режим абсолютної недійсності зі всіма наслідками, які тягне за собою цей вид недійсності.

§ 453а своїм виразним репресивним характером повністю виходив за межі цивільно-правового регулювання. Цей параграф давав можливість позбавити права власності всіх власників, які вчинили такий протиправний чин, яким річ втрачала можливість використовуватись звичайним способом. На практиці це нове положення використовувалося в першу чергу проти тих осіб, які залишили державу без відповідного адміністративного дозволу. На основі цього положення держава мала *ex lege* (на основі закону) доступ до власності цих осіб і для цього не потрібне було рішення незалежного суду. На основі підтвердження, виданого відповідним органом Міністерства внутрішніх справ, про те, що громадянин незаконно знаходиться поза межами ЧССР, місцевий народний комітет міг звільнити квартиру з наступною зміною її власника. Речі з квартири здавалися на зберігання або продавалися. Якщо речі були продані, отримані від продажу гроші були депоновані в державному нотаріаті.

На нашу думку, при оцінці стану чехословацького права власності у 1948 – 1989 роках потрібно зазначити, що даний період вплинув на цю сферу приватного права набагато більше, ніж це може здатися на перший погляд. Річ у тім, що в даний період в суспільстві була втрачена повага до права взагалі. Право не було вивищене над політичною владою, що порушило сутність і принципи основних інститутів права. В цивільному праві це стосується в першу чергу права власності, договірної права. Неповага до права власності іншого суб'єкта, недостатність відповідальності у дотриманні договірних зобов'язань у ряді випадків обернулися і проти ідеологічних творців нового права, оскільки на практиці стали гальмом господарського розвитку.

Упереджене ставлення партійної номенклатури до посилення приватноправових тенденцій зайшло так далеко, що сам термін приватне право набув за часів панування комуністичної ідеології негативного змісту. Через це

термін „приватне” у праві не вживався взагалі. Якщо термін „приватне право” в літературі і з’являвся, то зазвичай був супроводжуваний ідеологічною критикою з акцентом на те, що мова йде про подолану буржуазну науку. Відмова від концепції розрізнення приватного та публічного права також мало свій негативний вплив при створенні нових засад чехословацького законодавства. Оскільки була відхилена концепція приватного права, не було потреби в тому, щоб цивільне право було універсальною загальною основою для інших галузей права, які історично від нього відділилися. В першу чергу це стосується господарського, земельного права та інших. Для всіх цих галузей права в досліджуваний період були створені самостійні кодекси, про їх взаємну не пов’язаність йшлося вище. Сфера виробництва, яка регулювалася Господарським кодексом 1964 року, була відділена від сфери споживання, яка регулювалася Цивільним кодексом 1964 року. Цивільний кодекс взагалі не був пов’язаний з Кодексом міжнародної торгівлі 1963 року, який виник внаслідок практичних потреб торгівельних зв’язків з розвинутими країнами.

Таким чином, на основі аналізу нормативно-правових актів Української РСР і Чехословаччини доведено, що в Чехословаччині у період побудови соціалізму підприємства були націоналізовані у меншому обсязі ніж в УРСР, формально було збережено право приватної власності на землю сільськогосподарського призначення, площа якої не перевищувала 50 гектарів. На відміну від УРСР, націоналізація в Чехословаччині відбувалася на оплатній основі.

3.2. Реформування інституту права власності в незалежних Україні, Словаччині та Чехії в контексті розвитку правової соціальної держави

У 1990 році в Чехословаччині, а в 1991 році в Україні разом зі зміною політичного режиму розпочався процес побудови вільного демократичного суспільства з ринковою економікою. Звісно, новий характер суспільних відносин вимагав змін у всій системі права. Ключовим інститутом, який знаходився в епіцентрі реформ, була власність. Метою реформування відносин власності як в Україні, так і в Чехословаччині, було створення сильного приватного сектора економіки, який би мав підвищити функціонування всього національного господарства цих країн. Для цього необхідно було, в першу чергу, сформувати потужну верству приватних власників, які б реально були зацікавлені в максимізації економічних результатів своєї господарської діяльності на основі підвищення продуктивності праці, залучення наукоємних технологій, зниження матеріальних і фінансових витрат на виробництво товарів (послуг), збільшення реального капіталу і активного залучення зовнішніх і внутрішніх інвестицій. Особливо проблемним постало питання приватної власності на землю, зокрема на землі сільськогосподарського призначення, право на реалізацію якого в Україні не вирішене і досі.

В рамках цього підрозділу буде досліджено процес реформування відносин власності в Україні з 1991 року, Чехословаччині з 1990 року та незалежних Чехії та Словаччині у пострадянський період, зокрема: процес приватизації у цих країнах; процес реституції майна у Чехії та Словаччині; механізм набуття права власності на нерухомість в Україні, Словаччині та Чехії; реєстрацію права власності та інших речових прав на нерухоме майно у цих країнах; правове регулювання кадастру нерухомості в Словаччині та Чехії і правове регулювання земельного кадастру в Україні, тому що для успішного продовження змін в регулюванні відносин власності в Україні, особливо права власності на нерухомість і його реєстрацію, актуалізується досвід Чехії та Словаччини, які вдало реформували інститут права власності у пострадянський період.

Першим етапом реформування правового регулювання відносин власності в Чехословаччині було прийняття Конституційного закону № 100/1990, який вніс зміни до Конституції ЧСФР 1960 року. Новелізована стаття 7, абзац 2 урівняла всі форми власності, встановивши, що „державна надає всім власникам рівноцінний захист”.

Через рік був прийнятий Конституційний закон № 23/1991, який відмінив вищенаведену статтю 7 Конституції ЧСФР, і проголосив „Декларацію прав людини” конституційним законом, який набув найвищої правової сили. Згідно статті 11 абзацу 1 „Декларації прав людини” право власності всіх власників має рівний зміст і законодавчу охорону.

Після змін у Конституції 1960 року потрібно було внести зміни і до інших нормативних правових актів, які регулювали право власності. До 31 грудня 1991 року правове регулювання майнових відносин містили три відносно самостійні кодекси: Цивільний кодекс 1964 року, Господарський кодекс 1964 року і Кодекс міжнародної торгівлі 1963 року. В основу Цивільного кодексу було покладено так звану „вузьку” або „споживчу” концепцію цивільного права, у відповідності з якою він містив тільки останню фазу репродукційного процесу.

Господарський кодекс Чехословаччини регулював майнові відносини між організаціями, відносини суспільної власності і принципи адміністративного управління народним господарством. Кодекс міжнародної торгівлі регулював майнові відносини в міжнародній торгівлі. Концептуальний недолік системи правових норм цих законів полягав в ігноруванні цілісної єдності всіх майнових відносин у суспільстві.

Концептуальною недоліком всієї системи правових норм, які регулювали майнові та особисті відносини в Чехословаччині до 31 грудня 1991 року, було в ігноруванні єдності всіх майнових відносин в суспільстві. „Вузька”, або інакше „споживча” концепція Цивільного кодексу 1964 року була у 1991 році замінена на „широку” концепцію Законом № 509/1991, який вніс значні зміни до цього Кодексу. Відтепер у § 1 абзацу 1 Цивільного кодексу було встановлено, що

Кодекс регулює майнові відносини фізичних і юридичних осіб, майнові відносини між цими особами і державою, як і відносини, які впливають з прав людини, якщо ці цивільно-правові відносини не регулюють інші закони. Тобто Цивільний кодекс 1964 року набув рис загального кодексу по відношенню до всіх інших нормативно-правових актів, які регулюють майнові відносини. У другому абзаці § 1 Цивільного кодексу 1964 року, після новели 1991 року, зроблено акцент на недоторканість власності: „регулювання цивільно-правових відносин сприяє виконанню цивільних прав і свобод, у першу чергу захисту прав людини та недоторканості власності”. Господарський кодекс 1964 року і Кодекс міжнародної торгівлі 1963 року були відмінені. Новий Торгівельний кодекс 1991 року набув рис спеціального закону, який регулює особливості майнових відносин між суб'єктами підприємницької діяльності. „Широка” концепція цивільного кодексу застосувалась і в Україні при прийнятті Цивільного і Господарського кодексів 2003 року, які набули чинності 1 січня 2004 року.

Основною формою роздержавлення як в Україні, так і в Чехословаччині стала приватизація державного майна. В цьому контексті слід відзначити, що переважна більшість членів українського суспільства на початку економічних реформ в основному підтримувала ідеї перетворення відносин власності шляхом роздержавлення, потім, у міру проведення приватизаційних процесів, така підтримка зникла, оскільки багато громадян зневірилося у методах проведення приватизації. Більшість українських вчених (Гриценко А.А., Гальчинський А.С., Шевченко Я.М. та багато інших) погоджуються з твердженням, що приватизація в Україні була проведена невдало і, в першу чергу, звертають увагу на її неформальні, тіньові процеси, яким, вочевидь, сприяло недосконале законодавство. А.А. Гриценко звертає увагу на стратегічну помилку, допущену іще на початку проведення реформ, яка полягає у тому, що де-факто процес роздержавлення і приватизації в Україні розпочався не прийняттям відповідного законодавства (у 1992 році), а іще в період „перебудови”. Проте, це була не прозора, правова, а тіньова, неформальна, номенклатурно-кланова приватизація

[48, с. 327]. Мова йде про прийняття закону „Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями” [111], згідно якого майно державних підприємств було передано в управління трудових колективів. По суті, від імені „трудова колективів” виступали керівники підприємств.

В Україні, як і в Чехословаччині, приватизація відбувалася у двох формах – „малій” і „великій”. Зважаючи на те, що рамки дослідження не дозволяють детально розглядати процес приватизації в Україні, зупинимося в першу чергу на характеристиці правового регулювання приватизації у Словаччині та Чехії, щоб мати можливість співставити її проведення у цих державах та Україні.

Приватизація в Словаччині починалася разом з Чехією на єдиному терені Чехословаччини. На відміну від України, в Чехословаччині однією із форм приватизації була реституція майна, яке було відібране у фізичних та юридичних осіб і населених пунктів за часів комуністичного режиму. Оскільки процес реституції майна в Чехії та Словаччині у вітчизняній літературі майже не розглянуто, зупинимося більш детально на механізмах його правового регулювання.

До законів про реституцію майна в Чехії та Словаччині належать: Закон № 403/1990 „Про зменшення наслідків деяких майнових несправедливостей” [208], Закон № 87/1991 „Про позасудову реабілітацію” [198], Закон № 229/1991 „Про регулювання права власності на землю та інше майно сільськогосподарського призначення” [206], Закон № 172/1991 „Про перехід деяких речей з власності Чеської та Словацької республік до власності населених пунктів” [202]. Метою цих законів було пом’якшення наслідків майнових несправедливостей, вчинених між 1948 і 1990 роками. Реституції підлягало майно втрачене більше ніж сорок років тому. Цей термін в чотири рази перевищує строк, встановлений згідно законодавства Чехії, Словаччини, як і України, згідно якого і невласник може набути у власність нерухомість за набувальною давністю. Майно, на яке

поширюються закони про реституцію, складає питому частину ресурсів чеської і словацької економіки.

Згідно Закону № 403/1990 „Про зменшення наслідків деяких майнових несправедливостей” фізичним і приватним юридичним особам було повернуто майно, націоналізоване згідно законів про націоналізацію майна 1948 року і не було виплачено винагороду за це майно. Зобов’язаними особами згідно цього закону були юридичні особи, у володінні яких знаходилося націоналізоване майно за виключенням підприємств з закордонними майновими інвестиціями і господарських товариств, засновниками яких були виключно фізичні особи. У випадку, якщо попередній власник помер або був проголошений мертвим, націоналізоване майно поверталось його спадкоємцям. Згідно § 5 Закону зобов’язані особи були повинні передати майно уповноваженим особам на основі їх письмового звернення. Якщо зобов’язана особа відмовлялася передати річ, уповноважена особа мала право звернутися до суду.

Згідно Закону № 229/1991 до власності фізичних осіб поверталися землі та майно сільськогосподарського призначення, а також ліси, які були передані до власності держави або іншої юридичної особи в період з 25 лютого 1948 року до 1 січня 1990 року одним із способів, наведених в законі. Уповноваженим особам (попереднім власникам або їх спадкоємцям) поверталася нерухомість, яка була у них відібрана: а) на основі вироку суду про конфіскацію майна у кримінальній справі, якщо вирок було скасовано; б) без винагороди згідно Закону № 142/1947 „Про ревізію першої земельної реформи”; або згідно Закону № 46/1948 „Про нову земельну реформу”; в) згідно § 453а Цивільного кодексу або згідно § 287а Кримінального процесуального кодексу (Закон № 87/1950) [204]; г) без винагороди згідно Закону № 81/1949 [231] і Закону № 2/1958; д) на основі заяв та договорів про передачу прав у випадку виїзду за кордон; е) внаслідок перебування за кордоном; ж) внаслідок договору дарування нерухомості, якщо дарувальник уклав його внаслідок тяжких обставин; з) внаслідок аукціону, здійсненого для повернення боргового зобов’язання державі; і) внаслідок

рішення суду про визнання недійсною угоди про передачу майна, яку уклав громадянин перед від'їздом за кордон якщо причиною недійсності угоди є цей від'їзд; у цьому випадку уповноваженою особою є набувач майна згідно договору; й) внаслідок договору купівлі-продажу, який було укладено за помітно не вигідних умов; к) внаслідок відмови від спадку, яка була здійснена за помітно не вигідних умов; л) внаслідок конфіскації за винагороду, якщо нерухомість існує і ніколи не використовувалася з метою, для якої була націоналізована; м) внаслідок конфіскації без винагороди; н) внаслідок націоналізації, яка була виконана з порушенням чинного на той час законодавства; о) внаслідок прийняття нерухомості без правової підстави; п) внаслідок політичного переслідування або дій, які порушують загально визнані людські права і свободи; р) внаслідок передачі до кооперативної власності згідно Закону № 49/1959 „Про єдині сільськогосподарські кооперативи” та Закону № 122/1975 „Про сільськогосподарську кооперацію” [206].

Уповноважена особа своє право на повернення майна повинна пред'явити земельному органу, а також зобов'язаній особі. Зобов'язаною особою згідно § 5 Закону № 229/1991 є держава або юридична особа, яка на день набуття чинності цим законом володіє майном, за виключенням підприємств із закордонними майновими інвестиціями; господарських товариств, засновниками або членами яких є тільки фізичні особи; а також інших держав. Право на повернення майна необхідно пред'явити земельному органу, а також зобов'язаній особі до 31 грудня 1992 року. Якщо право на повернення майна в цей термін не буде використано, право на реприватизацію припиниться і майно залишиться у власності юридичної особи.

Згідно § 11 предметом повернення не може бути наступна нерухомість:

а) земельна ділянка, стосовно якої виник особистий сервітут за виключенням тих випадків, коли це право виникло з порушенням в той час діючих нормативних актів або на основі незаконного збагачення; б) земельна ділянка, на якій знаходиться цвинтар; в) земельна ділянка, яка після передачі до державної

власності або власності іншої юридичної особи була забудована і будівля заважає використанню земельної ділянки за сільськогосподарським призначенням; г) земельна ділянка, на якій розташований населений пункт [206].

Якщо згідно Закону земельна ділянка не може бути повернута і якщо замість неї не було надано іншу земельну ділянку, уповноважена особа має право на фінансову винагороду. Право на винагороду уповноважена особа також має і у випадку, якщо їй не може бути повернута будівля.

Закон № 87 з 1991 року „Про позасудову реабілітацію” встановлює умови та спосіб повернення майна фізичним особам, яке було у них вилучене внаслідок цивільних правочинів, адміністративних правових актів або протиправних дій, які були зроблені між 25 лютим 1948 та 1 січнем 1990 року. Пом'якшення наслідків майнових та інших несправедливостей полягало в поверненні речей або у наданні фінансової винагороди, відміні деяких адміністративних актів або внесенні змін в сфері соціального забезпечення у випадку: якщо це було встановлено в законі; якщо до несправедливостей дійшло внаслідок положень нормативних правових актів, які відмінив цей закон; якщо майнові несправедливості були наслідком політичного переслідування або дій, які порушують загально визнані людські права і свободи.

Під політичним переслідуванням закон розумів порушення прав осіб, яке виникло: а) внаслідок їх демократично вмотивованих політичних і суспільних дій або громадянської позиції; б) внаслідок їх належності до певної соціальної, релігійної, майнової або іншої групи.

Згідно Закону № 87/1991 право на повернення майна мала фізична особа, річ якої було передано до власності держави у випадках, наведених у Законі, якщо вона є громадянином Чехословацької Республіки і постійно проживає на її території. Якщо уповноважена особа померла, право на повернення майна набували її спадкоємці.

Стороною, зобов'язаною повернути майно, є держава або юридичні особи, які на день чинності цього закону володіють річчю за винятком:

а) підприємств з закордонною майновою участю і господарських товариств, учасниками яких є тільки фізичні особи. Це виключення не діє, якщо мова йде про речі, які були набуті від юридичних осіб після 1 жовтня 1990 року; б) іншої держави.

У випадку, якщо до позбавлення права власності дійшло згідно положень про націоналізацію 1945 – 1948 років без того, щоб у відповідному періоді була надана їм відповідна винагорода, виникає право на повернення особам націоналізованого майна або відшкодування його вартості згідно Закону № 92/1991 „Про передання майна держави іншим особам” [200].

Обов’язок повернути річ мали також фізичні особи, які набули річ від держави з порушенням на той час чинного законодавства або за надання їм неправомірної преференції. Сторона, на яку закон покладає обов’язок повернути річ, повинна повернути річ особі, яка має на це право, на основі письмового звернення уповноваженої особи, яка пред’явить свою вимогу на повернення речі й зазначить спосіб, яким ця річ була забрана державою. У випадку рухомої речі, потрібно було зазначити, де ця річ знаходиться. Письмове звернення подавалося у термін до 6 місяців від набуття чинності закону, в іншому випадку це право припинялося.

Зобов’язана сторона повинна була укласти з уповноваженою особою угоду про видання речі та віддати їй річ не пізніше ніж 30 днів після закінчення терміну, у який уповноважена особа мала право подати своє письмове звернення. У випадку, якщо зобов’язана сторона не задовольнила вимоги уповноваженої особи, уповноважена особа мала право подати позов до суду в термін до 1 року від дня набуття чинності цього закону.

З 1948 по 1989 рік було вилучене та передане до власності держави не тільки майно фізичних, але і юридичних осіб. Але тільки деяким з них було повернуте це майно, але іще і не сповна. Чільне місце між ними займають населені пункти, а також деякі церкви та релігійні конгрегації. Правовим механізмом, який обрала держава для повернення майна цим особам був

легіслативний акт на рівні закону. Для населених пунктів таким актом є Закон № 172/1991 „Про перехід деяких речей з власності Чеської республіки до власності населених пунктів” [202], який повернув населеним пунктам майно, яке у них було націоналізоване за Законом № 279/1949 „Про фінансове господарювання народних комітетів” [193], згідно якого населені пункти втратили право мати у власності майно і все воно було передано до господарчого відання народних комітетів. Таким чином Законом № 172/1991 було відновлено майнові засади місцевого самоврядування. До речі, на території Чехії самоврядування було започатковане більше ніж 150 років тому.

Згідно закону № 172/1991 поверталось населеним пунктам лише те майно, яке станом на 24 травня 1991 року було у власності держави. Якщо нерухомість вже було передано у власність іншого суб’єкта, то вона не підлягала поверненню.

Майно перейшло до власності населеного пункту на основі закону, тому право власності оновилося автоматично, не потрібна була згода або інший правочин органу виконавчої влади. Днем набуття чинності Закону № 172/1991 (24 травня 1991 року) населені пункти стали рівноправними власниками з усіма належними їм правами, у тому числі правом розпоряджатися належним їм майном і правом домагатися його захисту в суді.

Набуття права власності на нерухомість, визначене в законі лише у загальних рисах, звичайно породила певні колізії та проблеми правової ідентифікації. Майнові акти аукціонів, як і договори купівлі-продажу, здійснені без урахування Закону № 172/1992, таким чином, стали недійсними, що спричинило виникнення подальших конфліктних правовідносин. Проте, не зважаючи на вищенаведені проблеми, варто зазначити, що обраний спосіб передання права власності на основі закону виявився цілком ефективним з огляду правової практики [183, с. 9-12].

При визначенні правового статусу майна, яке було передано у власність населеного пункту, та його використання постало питання визначення складової

частини речі і приналежності (земельних ділянок і об'єктів будівництва). Закон № 172/1991 виключив передання власності на земельні ділянки, які були забудовані після 1 січня 1950 і які на 24 травня 1991 року належали не державі, а іншому суб'єкту.

Після реалізації на практиці Закону № 172/1991 прийнято Хартію місцевого самоврядування, яка гарантує населеним пунктам майнову самостійність. Її звичайно неможливо досягнути без розумного майнового фундаменту, який можливо створити і забезпечити за сприяння держави.

Закон № 306/1992 розширив коло об'єктів, які передаються до комунальної власності. § 15а містить наступне положення: „Земля сільськогосподарського і несільськогосподарського призначення, яка на день 31 грудня 1949 року була у власності населеного пункту і на день набрання чинності цим Законом знаходиться у державній власності, передається до власності населеного пункту, з власності якого була вилучена згідно спеціальних нормативних актів, якщо до власності населеного пункту не перейшла згідно § 2 Закону № 138/1991 [197].

Сільськогосподарська і несільськогосподарська земля переходить до власності населених пунктів тільки у тому випадку, коли: а) була у власності населеного пункту до 31. 12. 1949. Для отримання інформації про власність населених пунктів до 31. 12. 1949 використовуються земельні книги і витяги з них; б) ця нерухомість на 26. 6. 1992 знаходиться у власності республіки.

Разом з землею до власності населених пунктів переходять і будівлі, які використовуються у сільськогосподарському і лісовому виробництві, якщо вони були у власності населеного пункту до 31. 12. 1949 і якщо на 26. 6. 1992 вони були власністю Словацької республіки.

Якщо були виконані вище наведені умови, таке майно ставало власністю відповідного населеного пункту 26. 6. 1992. При цьому не мало значення, в якому стані знаходилось майно, в числу володінні воно знаходилось. До

власності населеного пункту переходили і майнові права та зобов'язання, пов'язані з цим майном. Від такого майна не можна було відмовитись.

В той час як Закон № 138/1991 „Про власність населених пунктів” [233] встановив фактичний і правовий перехід права власності з держави на населений пункт, Закон № 306/1992 розширив коло речей, які переходять до власності того чи іншого населеного пункту [230]. Тобто сільськогосподарська і несільськогосподарська земля передається у власність населених пунктів тільки у тому випадку, якщо була у власності населеного пункту до 31. 12. 1949 [233].

Згідно § 15b Закону № 138/1991 разом з землею у власність населених пунктів передаються і будівлі, які використовуються у сільськогосподарському і лісовому виробництві. Населені пункти зобов'язані надати можливість попереднім користувачам цих будівель безкоштовно користуватися цими об'єктами до 1 жовтня 1992 року. § 15d встановлює, що землі сільськогосподарського і несільськогосподарського призначення населені пункти набувають у власність з дня набуття чинності Законом № 138/1991.

Проблематика права власності та майнових реституцій за останні декілька років стала вразливим місцем у системі охорони прав людини. Звісно, процес повернення майна постраждалим особам є складним. Проблемними чинниками були значний проміжок часу, який минув після націоналізації майна; порушення реєстраційного принципу при передачі права власності на майно; складні формулювання в законах про реституцію майна, внаслідок чого ці закони складно викладати і застосовувати на практиці. Все це призвело до великої кількості судових спорів. Особи, позбавлені власності, після невдалих спроб задовольнити свої вимоги в державних судах, почали подавати позови до Європейського суду з прав людини, рішення якого є обов'язковими для країн-членів Ради Європи.

Однією із наріжних умов повернення націоналізованого майна є чеське або словацьке громадянство. Хвиля позовних заяв, які подавалися до Європейського суду з прав людини іноземними громадянами стосовно реституції майна,

викликала критичне ставлення населення та деяких юристів. Позивачі – іноземні громадяни, які свого часу втратили словацьке або чеське громадянство та знову його вчасно не набули, в своїх позовних заявах до Європейського суду скаржилися на те, що словацькі та чеські державні органи своєю вимогою щодо наявності словацького або чеського громадянства дискримінують їх права як колишніх власників. Європейський суд з прав людини ці позовні заяви переважно відхилив, оскільки не знаходив порушень Міжнародного пакту цивільних і політичних прав, і зокрема статті 1 Протоколу 1 до цього Пакту, до якої найчастіше апелюють позивачі у справах про реституцію майна [179, с. 70-75].

Закони про реституцію майна в Чеській та Словацькій республіках також містять положення, які вимагають від осіб навести місце знаходження рухомих речей, які вони вимагають повернути. Європейський суд з прав людини висловив думку, що в деяких випадках ця вимога покладає надмірні зобов'язання на осіб, які вимагають реституції. Наприклад, у позовній заяві до Європейського суду з прав людини № 24506/94 проти Словацької республіки йшлося про те, що батько позивача був засуджений до одного року позбавлення волі та конфіскації за незаконне присвоєння 131 золотих і 2151 срібних монет. У квітні 1992 року Найвищий суд Словацької республіки відмінив це рішення (разом з усіма рішеннями з ним пов'язаними) з наслідками *ex tunc* (зворотна дія у часі). На основі заяви позивача про видачу вищенаведеного рухомого майна у вересні 1995 року було прийнято судове розпорядження для Міністерства внутрішніх справ щодо повернення позивачеві монет. Районний суд в Сеніці обґрунтовував це тим, що монети було у батька позивача конфісковано в листопаді 1958 року і передано обласному управлінню Міністерства внутрішніх справ у Братиславі у грудні 1958 року. Районний суд зазначив, що особа, яка вимагає реституції рухомого майна, повинна обґрунтовано довести де саме фізично знаходиться зараз це майно. Однак, в даному випадку, позивач не мав доступу, а отже і можливості обстежити сейфи колишнього обласного

управління державної поліції. Міністерство внутрішніх справ також ніколи не стверджувало, що передало монети іншому суб'єкту. Останнім відомим місцем знаходження монет була територія Міністерства внутрішніх справ як правонаступника обласного управління державної поліції. Обласний суд, зібравши додаткові докази, виніс ухвалу на користь Міністерства внутрішніх справ. Зокрема було встановлено, що в архівах обласної ради в Сеніці, міністерства внутрішніх справ, Словацького національного банку і державного архіву в Братиславі не було жодного запису про ці монети. Найвищий суд також відхилив касаційний позов позивача і підтвердив рішення обласного суду, що позивач недостатньо довів, що Міністерство внутрішніх справ володіло монетами як того вимагає § 5 абзац 1 Закону „Про позасудову реабілітацію” [226].

Європейський суд з прав людини, до якого позивач звернувся з поданням про порушення статті 1 Протоколу № 1, де йшлося про те, що позивач мав законні підстави, що його право на реституцію буде виконане, і що державні суди, вимагаючи від позивача з'ясування фактичного місця знаходження монет, підходили до розгляду справи надто формально. Такий підхід зробив би неефективною охорону прав, встановлених у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права і його Протоколах. Зважаючи на конкретні обставини справи і обґрунтування державних судів, Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що зобов'язання навести де знаходилось рухоме майно в момент, коли Закон про „Позасудову реабілітацію” набув чинності, поклав, всупереч положенню статті 1 Протоколу № 1, на позивача непомірне зобов'язання.

На нашу думку, не зважаючи на вищенаведені проблеми, варто зазначити, що реституція майна в Словаччині та Чехії пройшла вдало – потужний приватний сектор швидко виник внаслідок повернення власності колишнім власникам.

Першим етапом роздержавлення економіки Чехословаччини, разом з законами про реституцію майна, була мала приватизація державного майна. Основою малої приватизації у Чехословаччині став Закон № 427/1990 „Про передачу власності держави на деякі речі іншим юридичним або фізичним особам” [203]. Мала приватизація в Словаччині та Чехії проводилась через відкритий аукціон, у той час як в Україні продаж об’єктів малої приватизації здійснювався також за конкурсом і шляхом викупу підприємства його працівниками. Саме спосіб приватизації підприємства шляхом його викупу працівниками критикується вітчизняними вченими (Я.М. Шевченко, А.А. Гриценко та іншими). Я.М. Шевченко [156, с. 46] звертає увагу на унікальне положення Закону України „Про оренду державного майна” [108], згідно якого договір оренди державного майна може стати підставою виникнення права власності орендних колективів. Згідно цього закону колектив орендарів довгий час без перешкод мав можливість викупити об’єкт оренди практично без згоди власника за бажання членів трудового колективу. Більше того, Законом було встановлено, що тільки орендар має право відмовитися від здійснення передбаченого у законі права викупу. Тобто в Україні практично одночасно з пакетом приватизаційних законів було прийнято законодавчі акти, які передбачали право орендних колективів вирішувати, приватизувати орендні підприємства чи ні, а також переважне право на оренду з викупом, яка й стала на тривалий період основним способом приватизації. Такий спосіб приватизації створив підґрунтя для роздержавлення в непрозорих, закритих формах, виключення із процесу значної частини населення.

У Словаччині та Чехії, на відміну від України, були відсутні пільги для трудових колективів і директорів у процесі приватизації підприємств. Виняток становили лише ті підприємства, які були передані державою в оренду до прийняття Закону про малу приватизацію. Купити об’єкт без публічного аукціону могла тільки фізична особа, яка мала з підприємством заключений договір про тимчасове використання цього об’єкту і станом на 1 жовтня 1990 року фактично

його використовувала за ціну, яка б у разі аукціону була початковою. Будь-яке зниження ціни було виключеним.

На відміну від України, у колишній Чехословаччині не було ніяких офіційних обмежень щодо розміру підприємств, які приватизувалися у межах малої приватизації, але підприємства, що їх планувалося приватизувати у рамках великої приватизації не могли бути запропоновані на продаж з аукціону у рамках малої приватизації. Мала приватизація не поширювалася також на об'єкти сільськогосподарського виробництва; об'єкти, право користування якими мали особи, у яких місце проживання або юридична адреса знаходились на території іншої держави; виробничі об'єкти, на які розповсюджуються закони про реституцію майна.

Керівник підприємства, що приватизувалося, мав право протестувати в судовому порядку проти приватизації в тому разі, якщо міг довести, що продаж підприємства загрожує роботі головного підприємства. Це положення створювало перепони, бо головні підприємства чинили опір спробам продати на аукціонах їхні дочірні підприємства, але з іншого боку, на наш погляд, воно мало і позитивні результати, адже протидіяло децентралізації капіталу, зниженню ефективності виробництва. На нашу думку, це положення є важливим. Якщо малі підприємства створюються не на базі діючих і не порушують технологічних зв'язків, то це, безумовно, буде сприяти економічному зростанню. В тому випадку, коли малі підприємства створюються на базі діючих і тим самим загрожують роботі головного підприємства, то на озброєння можна взяти досвід Чехії і Словаччини, де в судовому порядку можна було опротестувати приватизацію цього підприємства.

Закон „Про передачу власності держави на деякі речі іншим юридичним або фізичним особам” [203] стояв на захисті передовсім інтересів громадян Чехії та Словаччини, оскільки при першому аукціоні власниками майна могли стати тільки ті фізичні особи, які були громадянами колишньої Чехословаччини. Серед юридичних осіб під час першого аукціону власниками могли стати тільки ті,

засновниками або членами яких були тільки фізичні особи, які мали чехословацьке громадянство. Тому власниками не могли стати юридичні особи, учасником або засновником якої була хоча б одна юридична або фізична особа, яка не виконувала умову громадянства. Вищезазначене положення Закону „Про передачу власності держави на деякі речі іншим юридичним або фізичним особам” вважаємо позитивним, оскільки в умовах браку місцевого капіталу завадило масовому скуповуванню вітчизняних підприємств закордонними інвесторами.

Якщо виставлене на продаж майно під час першого аукціону не було продане, то через кілька тижнів або місяців воно повторно виставлялося на аукціон, у якому іноземні інвестори вже мали право брати участь. Власниками приватизованого майна при наступних аукціонах могли стати фізичні особи, а також юридичні особи, учасниками або засновниками яких є тільки фізичні особи, причому їх чехословацьке громадянство, як при першому аукціоні, не вимагалось. Але і при повторному аукціоні власником не могла стати юридична особа, у якої хоча б одним засновником або учасником була юридична особа.

Окрім розробленої законодавчої бази мала приватизація в Словаччині та Чехії пройшла успішно завдяки підтримці держави. Було створено спеціальний інвестиційний банк, який, мобілізуючи тільки реальні кредитні ресурси, видавав кредити і гарантії тим підприємцям, що хотіли брати участь у приватизаційних аукціонах і конкурсах, але не мав під заставу для цього кредиту ніякого майна. Цим банком були розроблені фінансові програми для підтримки малого та середнього бізнесу [179, с. 28]. В силу існування пільг в отриманні кредиту створювались реальні передумови зародження підприємців у Словаччині та Чехії.

Процес великої приватизації в Чехії та Словаччині регулює Закон № 92/1991 „Про умови передачі майна держави іншим особам” [203]. Цей Закон регулює умови передання майна держави, яке знаходиться у розпорядженні державних підприємств, державних фінансових установ, державних страхових компаній та інших державних організацій. Об’єктом великої приватизації є також

майнова участь держави у підприємницькій діяльності інших юридичних осіб (в першу чергу господарських товариств). Під терміном „майно” Закон № 92/1991 розуміє не тільки сукупність активів, але також і пасивів та зобов’язань. Велика приватизація в Чехії та Словаччині проводилась на засадах використання купонів.

Подібно, як і в Україні, у Словаччині та Чехії добра на початках ідея купонової приватизації через недосконалість юридичного фундаменту перетворилася на одну з найбільших крадіжок, які трапилися в процесі роздержавлення майна. Як зазначає словацький вчений Станіслав Пліва, купонні фонди, що мали бути лише суб’єктами управління майном купонних акціонерів, різними юридичними хитрощами позбавили акціонерів майна – або взамін на відсоток дійсної вартості, або взагалі без відшкодування. Подібно поводитися також власники більших пакетів акцій, які просто привласнили майно підприємств.

Важливим інструментом великої приватизації є приватизаційний проект, який виконує функцію якогось конкретного сценарія в окремих приватизаційних „справах”. На відміну від України, в Чехії та Словаччині підприємство виступає в якості активного учасника приватизації. Саме підприємство, стосовно якого планується приватизація, складає проект плану приватизації. На нашу думку, це є вдалим рішенням. Проект плану може скласти також засновник або спеціалізована організація за замовленням підприємства, але і в цьому випадку згідно § 7 абзац 2 Закону № 92/1991 підприємство зобов’язане висловити засновнику свою позицію стосовно проекту. За підготовку проекту плану приватизації відповідає засновник підприємства.

Спільною характерною рисою приватизаційних програм як Словаччини і Чехії, так і України було те, що пріоритет віддавався приватизації найбільш збиткових фірм. З одного боку це гарно, адже на себе хтось візьме ризик купівлі збиткової фірми і нестиме відповідальність за її роботу. А з іншого – іноді управлінці самі хочуть довести підприємство до межі банкрутства для того, щоб

дешевше приватизувати його. Це, на нашу думку, одна з негативних тенденцій приватизації.

Перехід до цивілізованих форм ринкових відносин потребував змін у правовому регулюванні права власності на нерухомість, в першу чергу права власності на землю. Визначення оптимальних шляхів роздержавлення та передачі земель у власність як громадянам України, так і господарюючим суб'єктам стало предметом наукових дискусій та монографічних досліджень. Зокрема, значний вклад у становлення відносин власності на землю в Україні внесли праці П.Ф. Кулинич, В.В. Носіка, В.І. Семчика, Н.І. Титової, М.В. Шульги та ін. Проте актуальність цих питань у становленні нового земельного законодавства зростає.

Орієнтація економіки країни на ринкові відносини вимагала радикальних змін форм власності на землю і форм господарювання на ній. У зв'язку з цим згідно Постанови Верховної Ради України від 18 грудня 1990 р. „Про земельну реформу” [102] весь земельний фонд України з 15 березня 1991 р. оголошено об'єктом земельної реформи, яка передбачає впровадження різних форм власності на землю та надання власникам права самим вирішувати питання щодо розпорядження нею. У Постанові відмічається, що завданням земельної реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуокладної економіки, раціонального використання й охорони земель.

Земля має стати капіталом селянина, яким він може розпоряджатися в процесі господарювання. Без цього не можлива організація в аграрному секторі ефективних виробничих відносин. Без приватної власності на землю не можна освоїти ринкову економіку, оскільки земля – один із основних видів виробничих ресурсів. Фінансово-виробнича криза аграрного сектора позбавила сільськогосподарських виробників будь-яких можливостей інтенсивного розвитку. Тому на досить тривалу перспективу зберігається необхідність

жорсткого адміністративного закріплення цільового призначення сільськогосподарських угідь при їх купівлі-продажу.

У період до реформ у Радянському Союзі, зокрема в Україні, сільськогосподарське виробництво вели колгоспи і радгоспи на землі, закріпленій за ними державою в безстрокове безоплатне користування. Для переходу до нових форм ринкових відносин, розвитку ініціативи і підприємництва сільськогосподарських товаровиробників з метою підвищення рентабельності виробництва на початку 90-их років було вирішено провести аграрну реформу за наступними напрямками: реорганізація сільськогосподарських підприємств та приватизація займаної ними землі. При цьому реорганізація колгоспів і радгоспів включає як зміну їх організаційно-правової форми у відповідності з встановленим новим цивільним законодавством переліком видів юридичних осіб, так і поділ належного їм майна на паї, якими наділяються працівники (члени) даного підприємства.

Згідно з вимогами Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду, схваленої Верховною Радою України, приватизація землі полягає у передачі громадянам України земельних ділянок у приватну власність або у довічне успадковане використання.

Земельний кодекс України, який був прийнятий 18 грудня 1990 року, передбачав реформування існуючого права на землю – користування землею – за трьома формами: 1) довічне успадковане володіння для громадян; 2) постійне володіння для сільськогосподарських і лісогосподарських підприємств і організацій; 3) користування (постійне і тимчасове, в тому числі на правах оренди) для несільськогосподарських та інших підприємств, установ, організацій і громадян. Кодекс передбачав рівноправний розвиток різних форм господарювання на землі на основі добровільного вибору громадянами видів землеволодіння і землекористування із запровадженням системи захисту та гарантії їхніх прав.

У січні 1992 року був прийнятий Закон України „Про форми власності на землю”, який закріпив такі форми власності на землю: державну, колективну та приватну. Всі вони були проголошені рівноправними. Дискусійним моментом, на нашу думку, було законодавче закріплення колективної форми власності, оскільки не зрозуміло, чим вона відрізняється від спільної власності. Нова редакція Земельного кодексу України від 13 березня 1992 року закріпила наступні форми власності на землю: державну, приватну та муніципальну.

У перехідний період однією з найактуальніших проблем є законодавче врегулювання обороту сільськогосподарських угідь, які використовуються у товарному сільськогосподарському виробництві. Серед науковців точиться дискусія щодо необхідності зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. Директор інформаційно-ресурсного центру „Реформування земельних відносин в Україні” М.С. Федорченко підтримує зняття мораторію, оскільки цим, на його думку, в значній мірі буде вирішена проблема корупції у сфері управління земельними ресурсами і ринок з землею буде більш прозорим [72, с. 11-12]. Погоджуємося з його думкою. В Україні як наслідок дії мораторію на відчуження товарних сільськогосподарських земель та земельних часток (паїв) має місце формування тіньового ринку земель як наслідок дії мораторію. В період після введення в дію 1 січня 2004 року нового Цивільного кодексу України на практиці набула поширення низка способів „будівництва правових містків” для переходу в майбутньому прав на товарні сільськогосподарські землі та земельні частки (паї) від селян-власників до інших осіб. Суть такого „будівництва” полягає головним чином у тому, щоб зв’язати селян зобов’язаннями здійснити відчуження земель, на які поширюється дія мораторію, певним особам відразу після припинення його дії.

Один із таких способів полягає в укладенні довгострокового договору оренди сільськогосподарської земельної ділянки, в якому передбачається обов’язок власника ділянки здійснити її відчуження орендареві після завершення дії мораторію. Привабливість таких договорів полягає в тому, що при їх укладенні

можна обійтися без послуг нотаріуса, який міг би поставити законність договору під сумнів. Адже Закон України „Про оренду землі” [109] в редакції від 2 жовтня 2003 року не вимагає обов’язкового нотаріального посвідчення договорів оренди землі.

М.В. Калінчик навпаки вважає, що „продаж землі інвесторам (вітчизняним та зарубіжним) є глухим кутом (швидше – кінцевим) у варіанті становлення України як держави” [51, с. 4]. Науковець звертає увагу на те, що після зняття мораторію реальною є загроза, що земля через деякий час буде в руках вітчизняних бізнесових структур або через підставних осіб – іноземних інвесторів.

„На жаль, Україну в разі продажу землі інвесторам (вітчизняним або іноземним – не селянам) чекає варіант розвитку країн Латинської Америки. Практично (і це вже доведено історичним досвідом країн світу) 90 відсотків прибутків буде вивозитися за межі України і тільки 10 відсотків у вигляді податку на землю та митних зборів буде залишатися у нас. Звернемо увагу на ще одну деталь. Іноземні та вітчизняні інвестори запровадять інтенсивні наукоємні технології, які в розрахунку на 1 га ріллі (само собою розуміється, що продукція буде реалізуватися за межами України – у нас її нікому буде купувати) збільшують земельну ренту (прибутки) і зменшують до нуля зарплатомісткість виробництва. Іншої мети в бізнесі не буває. Тобто, населення сільської місцевості в зоні продажі землі вітчизняним та іноземним інвесторам залишаться без роботи і соціального захисту” [51, с. 3-4].

На думку П.Ф. Кулинича, побоювання, що з скасуванням дії мораторію землі сільськогосподарського призначення будуть скуплені бізнесовими структурами, що призведе до обезземелення селян, є необґрунтованими [60, с. 39]. Тому науковець підтримує скасування мораторію і вважає, що „здійснюючи земельну реформу на селі, держава повинна стимулювати концентрацію сільськогосподарських земельних ділянок в руках тих, хто може ефективно господарювати на селі” [60, с. 39-40].

Вчені Інституту аграрної економіки УААН довели, що найефективніше конкурентоспроможне господарство, наприклад, зернового та тваринницького напрямів спеціалізації, можливе лише при розмірі площ орних земель у них понад 400 га. Таким чином, існують об'єктивні економічні передумови концентрації земельної власності в сільськогосподарському виробництві. Основним механізмом забезпечення цього процесу, звичайно, має стати укладення договорів купівлі-продажу. На нашу думку, розвиток ринку землі, інтерес до нього промислового і банківського капіталу поряд із невідвратною спекуляцією земельною власністю сприятимуть зростанню цін на землю. Тому на перехідний період необхідні регулятивні заходи держави. Наприклад, як вважає А.П. Шеремет, доцільно на найближчі десять років обмежити право громадян набувати у власність сільськогосподарські угіддя площею до 600 га у степовій, 500 – в лісостеповій і до 400 га – у поліській зонах [158, с. 133]. На думку вченого, це зменшить обсяги імовірного сплеску спекуляції землею у разі скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Підтримуємо думки вчених щодо необхідності зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. В той же час, на нашу думку, в Україні на прикладі Словаччини та Чехії потрібно не допустити скуповування земель сільськогосподарського призначення закордонними інвесторами. У цьому контексті доцільно розглянути досвід надання іноземцям права власності на нерухомість в Чехії та Словаччині.

Перед вступом до Європейського союзу національне законодавство Чехії та Словаччини в першу чергу було спрямоване на захист національних інтересів. Аж до 1 січня 1990 року контроль за проведенням девізної політики на території Чехословаччини здійснював Державний банк Чехословаччини, дозвіл якого потрібен був не тільки для передачі права власності на нерухомість громадянами Чехії та Словаччини іноземцям, але і у випадку купівлі громадянами нерухомості за кордоном. Дозвіл Державного банку був потрібен і для подальшого розпорядження нерухомістю громадян Чехії та Словаччини за кордоном і

нерухомістю іноземців на території Чехословаччини (§ 18 абзац 1 і § 19 абзац 1 Закону Чехословаччини № 142/1970 „Про девізне господарство”) [190].

З 1989 року набуття іноземцями права власності на нерухомість на території Чехословаччини регулював Девізний закон ЧССР № 162/1989, згідно якого з 1. 5. 1990 по 31. 10. 1990 на території Чехословаччини іноземці не могли набувати право власності на нерухомість за виключенням спадкування [172].

У період з 1. 11. 1990 по 30. 11. 1990 іноземці могли набути право власності на нерухомість згідно реституційного Закону № 403/1990 „Про пом’якшення наслідків деяких майнових несправедливостей”, а в період з 1. 12. 1990 по 31. 12. 1990 – згідно реституційного Закону № 427/1990 „Про передачу державної власності на деякі речі іншим юридичним або фізичним особам”.

Девізний закон № 528/1990 дозволяв іноземцям набувати право власності на нерухомість у спадок, а також на основі законів про реституцію майна, яке було націоналізоване під час радянського періоду [173].

У період з 1. 7. 1992 по 30. 9. 1995 іноземці могли набувати право власності на нерухомість на території Чехії та Словаччини тільки:

- у спадок,
- для дипломатичних представництв іншої держави за умови взаємності,
- якщо право власності на нерухомість набувалось до співвласності подружжя за умови, що один з них був іноземцем,
- якщо право власності набувала фізична особа від чоловіка або дружини, батьків або прабатьків,
- заміною однієї нерухомості на іншу на території Чехословаччини, якщо вартість нерухомості була рівноцінною,
- співвласники, які мали переважне право на купівлю нерухомості,
- якщо мова йшла про будівлю, яку іноземець побудував на власній земельній ділянці,
- якщо це встановлював закон (наприклад Закон № 403/1990 „Про пом’якшення наслідків деяких майнових несправедливостей”, а також Закон №

427/1990 „Про передачу державної власності на деякі речі іншим юридичним та фізичним особам”, Закон № 92/1991 „Про умови передачі власності держави іншим особам”) [171].

„Девізний закон” Чехії 1995 року також дозволяв набуття права власності іноземним особам лише за вище перерахованими виключеннями. Крім того у період з 1. 1. 2001 по 30. 4. 2004 фізична особа, яка мала на території Чехії підприємство або його організаційне відділення і була уповноважена здійснювати на території Чехії підприємницьку діяльність, мала право набути право власності на нерухомість на території Чехії окрім земель сільськогосподарського призначення та лісу [171]. Таким чином було створено такі ж самі умови для підприємницької діяльності іноземних осіб, як і для громадян Чехії.

Після вступу Чехії та Словаччини до Європейського Союзу на їх території почали діяти європейські правові норми. Держави-члени ЄС зобов'язані виконувати положення статті 56 Договору про Європейський Союз, з якої випливає заборона всіх обмежень руху капіталу між державами-членами ЄС. До таких заборонених обмежень належить також і обмеження набувати у власність нерухомість. Однак Чехія в главі V Акту про умови приєднання Чехії та інших держав до ЄС домовилась про можливість збереження обмежень для іноземців з інших держав-членів ЄС стосовно набуття права власності:

а) на наступні об'єкти нерухомості: квартири, сімейні будинки, будинки для відпочинку, земельні ділянки, на яких розташовані вищенаведені об'єкти на термін 5 років. Ці обмеження стосуються тільки тих громадян держав-членів ЄС, які не проживають на території Чехії, а також тих юридичних осіб, які були засновані згідно законодавства інших держав-членів ЄС і не мають представництва на території Чехії. Однак для набуття права власності громадянами держав-членів ЄС на цю нерухомість достатньо дозволу на тимчасове проживання на території Чехії, при цьому не має значення на який термін і з якою метою було надано дозвіл на проживання.

б) на землі сільськогосподарського призначення та ліс на термін 7 років. Ці обмеження стосуються громадян інших держав-членів ЄС, а також тих юридичних осіб, які були засновані згідно законодавства інших держав-членів ЄС і не зареєстровані на території Чехії. Обмеження на набуття права власності на землі сільськогосподарського призначення не розповсюджується на громадян держав-членів ЄС, які самостійно займаються сільськогосподарською діяльністю і хочуть проживати на території Чехії. Якщо буде доведено, що по завершенні перехідного періоду настануть серйозні порушення або загроза серйозних порушень на ринку землі сільськогосподарського призначення, на прохання Чеської республіки перехідний період буде продовжено іще на три роки [168].

Громадяни інших держав – не членів ЄС можуть вищенаведені об'єкти нерухомості та землю сільськогосподарського призначення набувати у власність тільки при виконанні умов, встановлених Девізним законом 1995 року. Згідно цього закону право власності на квартири, сімейні будинки, будинки для відпочинку, земельні ділянки, на яких розташовані вищенаведені об'єкти, можуть набути:

- а) іноземці – юридичні особи, які розмістять на території Чехії підприємство або організаційну частину підприємства і мають право на її території виконувати підприємницьку діяльність,
- б) інші іноземці тільки:
 - у спадок,
 - для дипломатичного представництва держави за умови взаємності,
 - до спільної власності подружжя, з яких хоча б один є громадянином Чехії або держави-члена ЄС,
 - від родичів по прямій лінії, сестри, брата, чоловіка або дружини,
 - заміною на іншу нерухомість в ЧР або СР, ціна якої не перевищує ціну попередньої нерухомості, яка була у власності,
 - будівництвом на власній земельній ділянці.
 - якщо так встановлює особливий закон.

Землі сільськогосподарського призначення і ліси громадяни інших держав – не членів ЄС можуть набути у власність тільки:

- у спадок,
- для дипломатичного представництва держави за умови взаємності,
- до спільної власності подружжя, з яких хоча б один є громадянином Чехії або держави-члена ЄС,
- від родичів по прямій лінії, сестри, брата, чоловіка або дружини,
- заміною на іншу нерухомість в ЧР або СР, ціна якої не перевищує ціну попередньої нерухомості, яка була у власності,
- як співвласник на основі переважного права купівлі,
- земельну ділянку, на якій розташована нерухомість, яка є його власністю,
- якщо так встановлює особливий закон (наприклад Закон № 403/1990 „Про пом'якшення наслідків деяких майнових несправедливостей”) [171].

„Девізний закон” 1995 року Словаччини, як і „Девізний закон” Чехії забороняв набуття права власності на нерухомість іноземним громадянам та організаціям іноземних держав за певними виключеннями. У 2002 році в Словаччині була прийнята новела до „Девізного закону” 1995 року, яка набула чинності після вступу Словацької республіки до Європейського союзу. Згідно цієї новели іноземці отримали право набувати у власність нерухомість, яка знаходиться на території Словаччини. Виключення з цього права встановлює § 19а „Девізного закону” у другому абзаці, згідно якого іноземець не має права набувати у власність: а) землі сільськогосподарського призначення (це право мають громадяни Європейського союзу, які мають зареєстроване тимчасове місце проживання на території Словаччини, якщо мова йде про набуття права власності на землю, на якій вони господарюють хоча б три роки після набуття чинності Договору про приєднання Словацької республіки до Європейського союзу); б) нерухомість, яку забороняють набувати у власність окремі закони. Наприклад, Закон № 44/1988 „Про охорону та використання природних копалин”, Закон №

184/2002 „Про воду”, № 287/1994 „Про охорону природи”, Закон № 287/1994 „Про надземні комунікації” [170].

Після вступу до Європейського союзу Словаччина, як і Чехія, домовилась про збереження обмежень для іноземців з інших держав-членів ЄС стосовно набуття права власності на землі сільськогосподарського призначення та ліс на термін 7 років.

Таким чином, законодавство Словаччини забороняє набуття іноземцями (окрім громадян Європейського Союзу) права власності на землю сільськогосподарського призначення. У Чехії громадяни держав – не членів ЄС можуть набувати у власність землі сільськогосподарського призначення і ліси тільки за певними, встановленими законом виключеннями. Навіть для громадян Європейського Союзу у Словаччині та Чехії для набуття права власності на землю сільськогосподарського призначення законодавство вимагає виконання певних умов – дійсне господарювання на землі (у Словаччині на протязі хоча б трьох років) і реєстрацію дочасного місця проживання.

Земельним кодексом України 2001 року [46] встановлено певні обмеження щодо набуття права власності на землю низкою суб'єктів, які узагальнено можна іменувати іноземними, зокрема: іноземними державами, іноземними юридичними особами, іноземними громадянами, особами без громадянства. Головним завданням встановлення таких обмежень є захист національних інтересів і збереження суверенітету України у питаннях використання землі як основного національного багатства держави. Питання особливої регламентації процедури набуття прав на землю в Україні іноземними особами є актуальним завданням вітчизняної юридичної науки.

Варто зазначити, що зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення і лібералізація ринку не вирішать усі проблеми України в земельній сфері – навпаки, саме після зняття мораторію ці проблеми стануть ще гострішими. Мова йде про такі речі, як функціонування державного земельного кадастру, збереження раціонального балансу

землекористування, охорона земель і використання їх за призначенням. В Україні гостро стоїть питання створення національної системи реєстрації прав власності та інших речових прав на нерухоме майно, обліку кількості та якості земель, оскільки за радянських часів в умовах націоналізації земельного фонду країни повномасштабні земельно - кадастрові роботи тривалий час не проводились.

В українській правовій літературі думки вчених розділилися з приводу питання чи повинна реєстрація прав на землю здійснюватися окремо, чи лише як складова реєстрації прав на нерухоме майно. М.В. Шульга [159, с. 174] та С.В. Гринько переконані, що концепція реєстрації прав на земельні ділянки повинна бути відмінною від тих положень, які закріплені цивільно-правовими нормами та стосуються реєстрації прав на нерухоме майно. С.В. Гринько обґрунтовує такий підхід, виходячи із принципу забезпечення раціонального використання та охорони земель як специфічного об'єкту природи [31, с. 64]. Автори Указу Президента України „Про заходи щодо створення єдиної системи державної реєстрації земельних ділянок, нерухомого майна та прав на них у складі державного земельного кадастру” від 17 лютого 2003 року [101] висловлюють пропозиції про єдине регулювання відносин у сфері реєстрації прав на нерухомість.

Як особливість щодо реєстрації прав власності на нерухоме майно в Україні, можна відмітити те, що законодавство розрізняло суб'єктів реєстрації (бюро технічної інвентаризації) та суб'єктів оформлення прав власності на нерухоме майно (місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, поряд з іншими визначеними органами) [99], при цьому, протягом певного періоду реєстрацію прав на нерухоме майно та ведення державного реєстру прав на нерухоме майно здійснювало Міністерство юстиції України [98], тобто органи реєстрації прав на землю та прав власності на нерухоме майно не збігалися. Указом Президента України „Про заходи щодо створення єдиної системи державної реєстрації земельних ділянок, нерухомого майна та прав на них у складі державного земельного кадастру” здійснення

функцій з державної „реєстрації земельних ділянок, нерухомого майна та прав на них” у складі державного земельного кадастру було покладено на Державний комітет України із земельних ресурсів. Однак, наявність зазначеного реформаційного (у частині суб’єктного складу) заходу не змінила правової природи реєстрації нерухомого майна, що залишилась відмінною від природи реєстрації прав на землю.

Слід зазначити, що в державах Європейського союзу немає жодної держави, де хоча б один квадратний метр був не облікований і на нього не було відповідних правомочних документів. В той час як в Україні не інвентаризовано понад 40% площі земель населених пунктів та 30% площі земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів; не проведено нормативну грошову оцінку земель на 24% площі земель населених пунктів та 97% площі земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів; не встановлено меж 57% населених пунктів. Зокрема, не встановлено меж міст Києва та Севастополя, меж більшості населених пунктів обласного значення [117, с. 6-7]. Таким чином, сфера земельних відносин нині характеризується системними проблемами земельно-кадастрового обліку, невизначеністю меж адміністративно-територіальних утворень.

На даний час систему реєстрації прав власності на нерухоме майно в Україні ще не можна назвати стабільною і чітко налагодженою. Підтвердженням цього слугує те, що реєстрацію речових прав на нерухоме майно покладено на різні органи. Так, повноваження щодо ведення державного земельного кадастру, в тому числі державної реєстрації земельних ділянок, закріплені Земельним кодексом України за Державним комітетом України із земельних ресурсів. Реєстрацію прав власності на нерухоме майно, що знаходиться на земельних ділянках, проводять бюро технічної інвентаризації згідно Тимчасового положення про порядок державної реєстрації прав власності на нерухоме майно, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 7 лютого 2002 року № 7/5 [134]. Реєстрацію заборон та арештів на відчуження, іпотеки нерухомого

майна здійснюють нотаріуси згідно Положення про єдиний реєстр заборон відчуження об'єктів нерухомого майна, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України від 9 червня 1999 року № 31/5 [87] та Тимчасового порядку державної реєстрації іпотек, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 року № 410 [136]. На відміну від України, у Словаччині та Чехії реєстрацію всіх речових прав на нерухоме майно здійснює єдиний орган – кадастр нерухомості.

Оскільки в Україні реєстрація права власності та інших речових прав на нерухоме майно, і на землю зокрема, є недосконалою, знаходиться тільки в процесі свого становлення, існує необхідність адекватного розвитку правовідносин у відповідній сфері, вважаємо за доцільне докладніше розглянути правове регулювання кадастру нерухомості у Словаччині та Чехії, яке вже довело свою високу ефективність у захисті права власності і має схвальні відгуки у громадськості.

Функції кадастру нерухомості у Словаччині регулюються Законом № 162/1995 „Про кадастр нерухомості і про запис права власності та інших речових прав на нерухомість” [195]. Згідно цього Закону центральним органом державного управління у справах кадастру є Управління геодезії, картографії і кадастру. Місцевими органами державного управління у сфері кадастру є адміністрації кадастру (були створені в обласних центрах) і управління кадастру (були створені в районних центрах, а також у містах Братиславі та Кошиці).

Правове регулювання запису права власності та інших речових прав на нерухомість в Чехії містять Закон № 265/1992 „Про записи права власності та інших речових прав на нерухомість” [207] і Закон № 344/1992 „Про кадастр нерухомості” [196].

На відміну від України, у Словаччині та Чехії існує єдиний реєстр – кадастр нерухомості, у якому міститься вся інформація про нерухоме майно. Предметом реєстрації в кадастрі нерухомості є нерухомість і визначені законом права на

нерухомість, а також інформація, пов'язана з нерухомістю та правами на нерухомість.

В кадастрі нерухомості Словаччини та Чехії реєструються: а) землі; б) земельні ділянки; в) будівлі; г) квартири та нежилі приміщення; д) частини природи, які знаходяться під охороною, культурні пам'ятки; е) права на нерухомість, зареєстровану в кадастрі, будівлі, квартири і нежитлові приміщення, а також інші факти, пов'язані з правами на нерухомість, головним чином проголошення банкрутства власника нерухомості, початок судового процесу щодо виконання рішення суду шляхом продажу нерухомості, початок судового процесу щодо експропріації, накладення арешту на майно, застава нерухомості тощо.

Кадастр нерухомості цих країн містить наступну інформацію: а) визначення і місцезнаходження нерухомості; б) площа, номер парцели, вид земельної ділянки, номер будівлі, дані про вид охорони нерухомості і її використання, як і інша інформація, наприклад, про зарахування до сільськогосподарського або лісового земельного фонду тощо; в) дані про правовідносини стосовно нерухомості, у тому числі дані про власників нерухомості, а також інших уповноважених осіб, а також факти, пов'язані з цими правовідносинами; г) географічні назви.

У Чехії кадастр нерухомості ведеться тільки у електронній формі. У Словаччині 100 відсоткове ведення записів в електронному вигляді поєднано з традиційною (паперовою) технологією. В Україні, на жаль, на час проведення даного дослідження, такий рівень комп'ютеризації не забезпечено через різні причини, не останньою з яких є відсутність вчасно здійсненого належного фінансування, що свідчить про необхідність швидких адекватних дій з боку держави.

Дисертантом встановлено, що правове регулювання кадастру нерухомості у Словаччині та Чехії засноване на наступних засадах, які виходять з вимог забезпечити щонайбільшу охорону права власності та інших речових прав на нерухомість:

1. Публічності. Згідно § 68 абзац 1 Закону Словаччини № 162/1995 „Про кадастр нерухомості і про запис права власності та інших речових прав на нерухомість” і § 21 Закону Чехії № 344/1992 „Про кадастр нерухомості” кожен має право ознайомитися з даними, які містить кадастр, робити з нього витяги і отримувати довідки. Більше того, з даними, які містить кадастр нерухомості Словаччини та Чехії, можна безкоштовно ознайомитися на сторінках Інтернету www.katasterportal.sk та www.katastrnemovitosti.cz. Усі суб’єкти можуть безкоштовно у будь-який момент, без необхідності відвідання управління кадастру, отримати інформацію, ввівши необхідні дані. Причому, вищенаведена інтернетсторінка словацького кадастру нерухомості містить інформацію не тільки словацькою, але і англійською мовами. Існування такого порталу має багато переваг: зменшує обсяг роботи управлінь кадастру, підвищує прозорість і безпеку правовідносин. В Україні, нажаль, інформацію, яку містить державний земельний кадастр не можливо отримати через Інтернет навіть на платній основі. На нашу думку, в Україні вкрай необхідно перейняти цей позитивний досвід Словаччини та Чехії.

Розглядаючи засаду публічності, дисертант звертає увагу на недолік статті 28 Закону України „Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” [96], згідно з якою відомості про зміст документів, що підтверджують правочини щодо нерухомого майна, узагальнені відомості про речові права окремої особи на нерухоме майно, а також витяги з Державного реєстру прав, що містять відомості про встановлення, зміну чи припинення речових прав на нерухоме майно, надаються органами державної реєстрації лише власнику (власникам) нерухомого майна, його спадкоємцям (правонаступникам – для юридичних осіб) або особам, на користь яких вчинено обмеження, чи іншим суб’єктам речового права, також органам державної влади чи органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам, якщо запит зроблено у зв’язку із здійсненням ними повноважень, визначених законами. Проте, враховуючи той факт, що цей єдиний Державний реєстр має містити дані

щодо обтяжень нерухомості (іпотеки, заборони відчуження об'єктів нерухомого майна), обмеження кола суб'єктів, що мають доступ до них сьогодні, на нашу думку, створить суперечливу ситуацію і призведе до звуження існуючих нині прав користувачів. Так, реєстр іпотек є відкритим для широкого кола користувачів. Тому, на прикладі Словаччини та Чехії, пропонуємо викласти статтю 28 Закону України „Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” у наступній редакції: „Відомості, що містяться в Державному реєстрі прав на нерухоме майно та їх обмежень, є відкритими, загальнодоступними і підлягають розміщенню в Інтернеті, за винятком ідентифікаційних номерів фізичних осіб - платників податків”.

2. Внесення, яке полягає у тому, що у разі договірних правовідносин право власності та інші речові права на нерухомість виникають, змінюються або припиняються записом до кадастру. Тобто внесення відомостей до кадастру нерухомості Словаччини та Чехії має правовстановлююче, а не просто декларативне значення. Проте, варто зазначити, засада внесення в повному обсязі діє тільки стосовно правовідносин, які виникають на основі договору. Договір є правовою підставою, на основі якої право виникає, змінюється або припиняється, але тільки запис до кадастру формою внесення спричиняє правові наслідки. Однак ця засада не поширюється на випадки, коли право власності або інші речові права на нерухомість записуються до кадастру нерухомості після того як виникнуть, зміняться або припиняться на основі закону або рішення суду.

У зв'язку із цією засадою варто розглянути положення статті 6 проекту Закону України „Про державний земельний кадастр”, згідно якого одним із принципів, на яких базується державний земельний кадастр, є обов'язковість внесення до нього відомостей про всі об'єкти державного земельного кадастру. Таке формулювання, на нашу думку, не містить реєстраційний принцип запису до державного земельного кадастру. Це саме зауваження стосується і статті 4 Закону України „Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та

їх обмежень”, згідно якої обов’язковій державній реєстрації підлягають речові права на нерухоме майно, що знаходиться на території України, фізичних та юридичних осіб, держави, територіальних громад, іноземців та осіб без громадянства, іноземних юридичних осіб, міжнародних організацій, іноземних держав, а саме: 1) право власності на нерухоме майно; 2) речові права на чуже нерухоме майно: а) право володіння; б) право користування (сервітут), в) право постійного користування земельною ділянкою; г) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); ґ) право забудови земельної ділянки (суперфіцій); д) право користування нерухомим майном строком більш як один рік. На прикладі Словаччини та Чехії пропонуємо статтю 4 Закону України „Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” викласти в наступній редакції: „право власності та інші речові права на нерухомість виникають, змінюються або припиняються записом до державного реєстру прав на нерухоме майно та їх обмежень”. До проекту Закону України „Про державний земельний кадастр” пропонуємо внести наступне положення: „Право власності на земельні ділянки, які знаходяться в межах території України та інші об’єкти нерухомого майна, розташовані на цих земельних ділянках, речові права на них та їх обмеження виникають, змінюються або припиняються записом до державного земельного кадастру”;

3. Достовірності. Цю засаду містить § 70 Закону № 162/1995 і § 6а Закону № 344/1992, згідно яких дані, які містить кадастр, є достовірними і обов’язковими, якщо не буде доведено протилежне. Питання важливості цієї засади постає у випадку, якщо запис в кадастрі нерухомості не відповідає дійсності. У випадку, якщо запис у кадастрі був неправдивим, особа, яка діяла у добрій вірі у цей запис охороняється законом. Довести неправдивість достовірних і обов’язкових відомостей про право власності на нерухомість можливо лише у судовому порядку, учасником якого є і особа, записана в кадастрі нерухомості як власник. Тільки на основі рішення суду можна виконати

запис про право власності іншої особи на цю саму нерухомість [223]. Вважаємо таке правове регулювання позитивним досвідом;

4. Свободи. Згідно § 30 абзац 1 Закону № 162/1995 і § 3 Закону № 265/1992 провадження про дозвіл вкладу починає відповідне управління кадастру завжди на основі заяви власника або іншої уповноваженої особи, а не з власної ініціативи;

5. Законності. Згідно цієї засади управління кадастром зобов'язане вивчити всі фактичні і правові обставини справи, необхідні для прийняття законного рішення. При прийнятті рішення про дозвіл запису права власності та інших речових прав на нерухомість до кадастру нерухомості управління кадастру вивчають всі фактичні і правові обставини, які б могли мати вплив на дозвіл. Наприклад, для прийняття рішення про дозвіл на внесення до кадастру права власності на нерухомість на основі договору купівлі-продажу управління кадастру вивчає, чи є чинним договір про передачу права власності, в першу чергу повноваження продавця розпоряджатися нерухомістю з точки зору існування його права на нерухомість і з точки зору його правоздатності на момент здійснення правочину, обмеження права розпоряджатися нерухомістю та інші умови чинності договору стосовно нерухомості. Згідно § 133 абзацу 2 Цивільного кодексу № 40/1964, який був прийнятий іще в Чехословаччині і який продовжує діяти в незалежних Словаччині та Чехії, виникнення права власності на нерухомість рішенням про дозвіл запису завершується. Рішення про припинення права власності на нерухомість, записаного до кадастру нерухомості, може прийняти тільки суд. Тут ми бачимо діаметральну відмінність в обсягу правомочностей і обов'язків, які мають органи, які здійснюють реєстрацію права власності та інших речових прав на нерухоме майно в Словаччині та Чехії з одного боку, та Україні – з іншого. На відміну від Словаччини та Чехії, в Україні при передачі права власності на нерухомість на основі договору всі фактичні та правові обставини справи вивчає нотаріус, а не управління кадастру нерухомості. У цьому контексті, варто зазначити, що Цивільний кодекс Словаччини та Чехії взагалі не вимагає нотаріального посвідчення договору про відчуження нерухомого майна. Тільки § 30 абзац 3 Закону Словаччини № 162/1995 „Про кадастр

нерухомості і про запис права власності та інших речових прав на нерухомість” вимагає, щоб у договорі, який надається управлінням кадастру, був нотаріально посвідчений підпис продавця або дарувальника, підпис зобов’язаної особи при виникненні речового сервітуту, підпис уповноваженої особи при припиненні речового сервітуту, а також підписи співвласників у договорах про поділ нерухомого майна [195];

6. Першочерговості, згідно якої записи до кадастру здійснюються у тій черговості, у якій були подані заяви власника або іншої уповноваженої особи з проханням зробити запис до кадастру. З цією метою на кожній заяві з проханням зробити запис до кадастру нерухомості, яка подається до кадастру, записується дата і точна година його подання (ці дані також записуються до окремого реєстру, ознайомитися з яким і проконтролювати черговість доручених заяв має право кожен). Ця засада безперечно є позитивною, оскільки окрім запобігання корупції також допомагає при вирішенні можливого спору між сторонами.

На думку дисертанта, слід вказати наступні характерні особливості реформування інституту права власності в Чехословаччині у процесі постсоціалістичної трансформації:

- проведення реституції майна, яке полягало в безоплатній передачі постраждалим фізичним особам, юридичним особам і населеним пунктам майна, яке у них було відібране під час комуністичного режиму. Внаслідок повернення власності колишнім власникам швидко виник потужний приватний сектор;

- відсутність пільг для трудових колективів і директорів у процесі приватизації підприємств. Виняток становили лише ті підприємства, які були передані державою в оренду до прийняття закону про малу приватизацію;

- здійснення реєстрації всіх речових прав на нерухоме майно єдиним органом – Кадастром нерухомості;

- відкритість, загальнодоступність і розміщення в Інтернеті відомостей Кадастру нерухомості і Торгівельного реєстру (аналог українського Єдиного

державного реєстру юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців) за винятком ідентифікаційних номерів фізичних осіб – платників податків;

– перед вступом до Європейського союзу національне законодавство Чехії та Словаччини в першу чергу було спрямоване на захист національних інтересів. Аж до 1. січня 1990 року контроль за проведенням девізної політики на території Чехословаччини здійснював Державний банк Чехословаччини, дозвіл якого потрібен був не тільки для передачі права власності на нерухомість громадянами Чехії та Словаччини іноземцям, але і у випадку купівлі громадянами нерухомості за кордоном. „Девізний закон” 1995 року Словаччини, як і „Девізний закон” Чехії 1995 року забороняв набуття права власності на нерухомість іноземним громадянам та організаціям іноземних держав за певними виключеннями;

– після вступу до Європейського союзу Словаччина і Чехія домовились про збереження обмежень для іноземців з інших держав-членів ЄС стосовно набуття права власності на землі сільськогосподарського призначення та ліс на термін 7 років;

– законодавство Словаччини забороняє набуття іноземцями (окрім громадян Європейського Союзу) права власності на землю сільськогосподарського призначення. У Чехії громадяни держав - не членів ЄС можуть набувати у власність землі сільськогосподарського призначення і ліси тільки за певними, встановленими законом виключеннями. Навіть для громадян Європейського Союзу у Словаччині та Чехії для набуття права власності на землю сільськогосподарського призначення законодавство вимагає виконання певних умов – дійсне господарювання на землі (у Словаччині на протязі хоча б трьох років) і реєстрацію дочасного місця проживання.

Дисертант вважає, слід вказати наступні характерні особливості реформування інституту права власності в Україні у процесі постсоціалістичної трансформації:

– запровадження пільг для трудових колективів і директорів у процесі приватизації підприємств;

– запровадження мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення;

- неналежне нормативно-правове забезпечення процедури погодження продажу земельних ділянок державної або комунальної власності іноземним юридичним особам, яка дотепер не регламентується жодним нормативним документом;
- системні проблеми земельно-кадастрового обліку, невизначеність меж адміністративно-територіальних утворень;
- здійснення реєстрації речових прав на нерухоме майно різними органами;
- збереження колективної форми власності;
- запровадження інституту права довірчої власності;
- доступність відомостей Державного реєстру прав на нерухоме майно та їх обмежень, що містять відомості про встановлення, зміну чи припинення речових прав на нерухоме майно, тільки обмеженому колу осіб.

Таким чином, на основі аналізу нормативних правових актів України, Словаччини та Чехії, які були прийняті в процесі переходу від планової до ринкової економіки, зроблено висновок про низку розбіжностей у правовому регулюванні процесу приватизації в Україні, з одного боку, і Словаччині та Чехії – з іншого (в Чехословаччині однією із форм приватизації була раституція майна, підприємство виступало в якості активного учасника приватизації), виявлено відмінності у набутті права власності на нерухоме майно та його реєстрації, виявлено переваги єдиного реєстру прав власності та інших речових прав на нерухоме майно, а також загальнодоступного відкритого розміщення в Інтернеті його відомостей.

Висновки до розділу 3

1. Встановлено, що в радянській період як в УРСР (з 1917 по 1930 рік), так і в Чехословаччині (з 1948 по 1955 рік) основною формою одержавлення власності стала націоналізація приватної власності. На основі співставлення процесів націоналізації в Україні з одного боку, та Чехословаччини – з іншого, зроблено висновки про їх розбіжності, які полягають у наступному:

– в Чехословаччині у період побудови соціалізму дрібні та середні підприємства були націоналізовані у меншому обсязі ніж в УРСР. Приміром, в радянській Україні націоналізації не підлягали підприємства (за наявності механічного двигуна) до п'яти працюючих, без наявності механічного двигуна – до десяти працюючих, тоді як у Чехословаччині – малі та середні підприємства до п'ятдесяти працюючих.

– в Чехословаччині, на відміну від УРСР, в якій націоналізація здійснювалася на безоплатній основі, попередні власники усіх націоналізованих підприємств, банків і страхових компаній отримували компенсацію за своє майно.

– в Чехословаччині, на відміну від УРСР, формально було збережено право приватної власності на землі сільськогосподарського призначення (в приватній власності однієї особи, сім'ї або групи співвласників могло знаходитися 50 гектарів землі за умови, що ця земля оброблялася).

– на відміну від України, земля в Чехословаччині, площа якої перевищує 50 гектарів, передавалася до державної власності (фактично націоналізувалася) на оплатній основі.

2. На основі аналізу нормативно-правових актів доведено, що в процесі переходу від планової до ринкової економіки як в Україні з 1991 року, так і в Словаччині та Чехії з 1993 року основною формою роздержавлення стала приватизація державного майна з використанням безоплатних і платних способів передачі державної власності до фізичних і недержавних юридичних осіб. На основі співставлення процесів приватизації в Україні, з одного боку, та Словаччини і Чехії – з іншого, в дисертаційному дослідженні зроблено висновки про їх розбіжності, які полягають у наступному:

– в Чехословаччині однією із форм приватизації була реституція. Реституція полягала в безоплатній передачі постраждалим фізичним особам, юридичним особам і населеним пунктам майна, яке у них було відібране під час комуністичного режиму. В Україні ця форма трансформації форм власності була відсутня;

– у Словаччині та Чехії, на відміну від України, були відсутні пільги для трудових колективів і директорів у процесі приватизації підприємств. Виняток становили лише ті підприємства, які були передані державою в оренду до прийняття Закону про малу приватизацію. Орендарю надавалося право першого вибору не пізніше ніж за п'ять днів до оголошення дати проведення аукціону;

– мала приватизація в Словаччині та Чехії проводилась через відкритий аукціон. Іноземні інвестори мали право приймати участь тільки в другому раунді аукціону. В Україні продаж об'єктів малої приватизації здійснювався також за конкурсом і шляхом викупу підприємства його працівниками;

– Закон про малу приватизацію в Словаччині та Чехії давав змогу приватизувати тільки майно, а не цілі підприємства або перетворені компанії;

– у Словаччині та Чехії існувала державна програма підтримки малого бізнесу, створювались інвестиційні банки для кредитування малої приватизації. В Україні першоосновою початкового капіталу став здебільшого спекулятивний капітал, що позначилось на прозорості та цивілізованості перебігу приватизаційного процесу;

– на відміну від України, в Чехії та Словаччині підприємство виступало в якості активного учасника приватизації. Саме підприємство, стосовно якого планується приватизація, складає проект плану приватизації, за підготовку якого відповідає засновник підприємства. Проект можуть складати також і інші учасники приватизації.

3. Виявлено відмінності у набутті права власності на нерухоме майно та його реєстрації в Україні, Словаччині та Чехії. Особливості передачі права власності на нерухомість у Словаччині та Чехії полягають у тому, що договір про передання права власності на нерухомість має бути укладений у письмовій формі, а також повинен бути здійснений запис права власності до кадастру нерухомості. Встановлено, що при прийнятті рішення про дозвіл запису права власності та інших речових прав на

нерухомість до кадастру нерухомості правління кадастру вивчає всі фактичні і правові обставини, які б могли мати вплив на дозвіл. Рішення про припинення права власності на нерухомість, записаного до кадастру нерухомості в Словаччині та Чехії, може прийняти тільки суд.

4. З'ясовано, що на відміну від України, у Словаччині та Чехії реєстрацію всіх речових прав на нерухоме майно здійснює єдиний орган – кадастр нерухомості, в той час як в Україні реєстрацію речових прав на нерухоме майно покладено на різні органи. Так, повноваження щодо ведення державного земельного кадастру, в тому числі державної реєстрації земельних ділянок, закріплені Земельним кодексом України за Державним комітетом України із земельних ресурсів. Реєстрацію прав власності на нерухоме майно, що знаходиться на земельних ділянках, проводять бюро технічної інвентаризації згідно Тимчасового положення про порядок державної реєстрації прав власності на нерухоме майно, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 7 лютого 2002 року № 7/5. Реєстрацію заборон та арештів на відчуження, іпотеки нерухомого майна здійснюють нотаріуси згідно Положення про єдиний реєстр заборон відчуження об'єктів нерухомого майна, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 9 червня 1999 року № 31/5 та Тимчасового порядку державної реєстрації іпотек, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 року № 410.

5. Провівши аналіз правового регулювання кадастру нерухомості в Словаччині та Чехії, виявлено переваги єдиного реєстру прав власності та інших речових прав на нерухоме майно, а також загальнодоступного відкритого розміщення в Інтернеті його відомостей (за винятком ідентифікаційних номерів фізичних осіб - платників податків).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової задачі, що виявляється в з'ясуванні особливостей, спільних і відмінних рис становлення і розвитку інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії.

1. Виявлено, що власність від зародження європейської культури стає наріжною проблемою її осмислення в правовій, філософській, соціологічній, політичній та економічній думці. В праві власність, передусім, фіксує належність засобів і продуктів виробництва народів, а також відповідним фізичним та юридичним особам. Регульовані правовими нормами економічні відносини здійснюються як правовідносини і виступають у такій юридичній категорії як право власності. Право власності реалізується через такі його елементи: володіння, користування і розпорядження майном.

2. Запропонована періодизація розвитку інституту права власності в Україні, Чехії та Словаччині, на основі якої проведено історико-правове порівняльне дослідження. Зокрема, в Чехії та Словаччині це:

- ранньофеодальний період (IX – середина XI століття), який включає історію держави і права Великої Моравії і початок правління Пржемисловичів у Чехії;
- період розквіту феодальних відносин (середина XI – кінець XIV століття);
- період гуситського руху (1419 – 1434 рр.);
- період станово-представницької монархії і пізнього феодалізму (1434 – 1848 рр.);
- період капіталізму (1848 – 1948 рр.);
- радянський період (1948 – 1990 рр.);
- період постсоціалістичної трансформації (1990 – 2004 рр.);
- період адаптації до європейської правової системи (2004 р. – по сьогодні).

В українській історії розвитку інституту права власності виокремлено:

- період Київської Русі і Галицько-Волинського князівства (IX – друга половина XIV століття);

- Україна в складі Великого Литовського князівства та Речі Посполитої (друга половина XIV ст. – перша половина XVII ст.);
- Запорізька Січ та Українська гетьманська держава (1550 р. – друга половина XVIII століття);
- Україна в складі Австрійської (Буковина, Галичина, Закарпаття (друга половина XVIII століття – 1918 р.) та Російської імперій (друга половина XVIII століття – початок XX століття);
- період відродження Української держави (березень 1917 р. – квітень 1918 р.);
- період Української гетьманської держави (квітень – листопад 1918 р.);
- період Української Народної Республіки часів Директорії (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.);
- Україна в складі Союзу РСР (1922 – 1991 рр.);
- період постсоціалістичної трансформації незалежної України (1991 – до сьогодні).

3. Встановлено, що на відміну від Київської Русі, в якій економічне життя засновувалося на власності членів сільської та міської громад, для феодального права Словаччини і Чехії характерним є існування інституту нероздільного майна – родинного „неділу”. Неділ представляв собою комплекс прав на майно, в якому його учасники хоча і мали частку з користі згідно рішення голови нероздільного майна, однак своєю часткою не могли розпоряджатися і не могли її виділити. Тому у випадку смерті члена неділу майно не переходило у спадок, тільки частини інших учасників збільшувались, або навпаки, при народженні інших членів – фактично зменшувались. Інститут сімейного неділу в чеському праві існував аж до XVII століття, в словацькому праві – аж до XVIII століття. Обмеження на відчуження майна стосувались також і власності, отриманої в Угорському королівстві, до складу якого входила Словаччина, як донація, або у Чеському королівстві – як вислуга.

У Київській Русі приватна власність на землю вже в першій половині XI століття набула визначного ступеню в своєму розвитку, про що свідчать норми

„Руської правди” у короткій редакції, які забороняли порушувати пограничні знаки. На відміну від Київської Русі, у Чеському і Угорському королівствах право власності на землю належало лише королеві та феодалам. Лише після революційного руху гуситів (1419 – 1434 рр.) цього права набули і міщани. На українських землях право власності на землю стало належати виключно шляхті аж у 1588 році внаслідок прийняття III Литовського Статуту.

4. Встановлено пріоритет вітчизняного звичаєвого права у формуванні українського права. З’ясовано, що впливи візантійського, польського, угорського та німецького права на давньоруське були незначними. Виявлено вплив чеського феодального права на становлення українського законодавства часів Литовської доби. Це проявилось у тому, що положення Литовських статутів 1529, 1566, 1588 років і пам’яток старочеського права („Majestas Carolina” 1355 року, „Земське право Чеське пана Андрія з Дуби” 1395 року, „Земський устрій королівства чеського” 1500 року) мають низку подібних положень, які регулюють майнові відносини. Це стосується, зокрема: заборони набуття іноземцями права власності на землю та міста; забезпечення доньок посагом; втрати донькою посагу, якщо вона вийшла заміж без згоди батька або матері; зберігання земських дошок.

5. Вперше в Україні досліджено пам’ятку міського права Чеського королівства „Права міські королівства Чеського” (1579 р.), яка набула чинності в якості загальнодержавного кодексу міського права. Встановлено, що для передачі права власності на нерухомість вимагався запис про відчуження у міській книзі, що, безперечно, підвищувало захист права власності. Запис міг здійснитися навіть за відсутності однієї із сторін. В пам’ятці розрізнялися реальні і особисті сервітути. На відміну від Чеського королівства, в сфері міського права кодифікаційні прагнення інших держав Середньої Європи не досягли поставленої мети.

6. На основі аналізу нормативно-правових актів доведено, що в Чехословаччині, на відміну від Української РСР, формально було збережено

право приватної власності на землі сільськогосподарського призначення. Передача права власності на землю дозволялась, але для її здійснення вимагалась велика кількість дозволів різних державних органів, при цьому вартість земельної ділянки була мінімальною, внаслідок чого власники землі не були зацікавлені у її відчуженні. Встановлено, що в Чехословаччині, на відміну від Української РСР, у період побудови соціалізму дрібні та середні підприємства були націоналізовані на оплатній основі (компенсація виплачувалась у розмірі загальної вартості націоналізованого майна згідно офіційної оцінки з вирахуванням зобов'язань) і у меншому обсязі.

7. З'ясовано, що в процесі переходу від планової до ринкової економіки у Словаччині та Чехії, на відміну від України, однією з форм приватизації була реституція майна, яка полягала в безоплатній передачі постраждалим фізичним особам, юридичним особам і населеним пунктам майна, яке у них було відібране під час комуністичного режиму. Внаслідок повернення власності колишнім власникам швидко виник потужний приватний сектор. У Словаччині та Чехії, на відміну від України, були відсутні пільги для трудових колективів і директорів у процесі приватизації підприємств. Виняток становили лише ті підприємства, які були передані державою в оренду до прийняття Закону про малу приватизацію.

8. Виявлено відмінності у набутті права власності на нерухоме майно та його реєстрації в Україні, Словаччині та Чехії. Особливості передачі права власності на нерухомість у Словаччині та Чехії полягають у тому, що договір про передачу права власності на нерухомість має бути укладений у письмовій формі, а також повинен бути здійснений запис права власності до кадастру нерухомості. Встановлено, що при прийнятті рішення про дозвіл запису права власності та інших речових прав на нерухомість до кадастру нерухомості правління кадастру вивчає всі фактичні і правові обставини, які б могли мати вплив на дозвіл. Рішення про припинення права власності на нерухомість, записаної до кадастру нерухомості в Словаччині та Чехії, може прийняти тільки суд. Провівши аналіз правового регулювання кадастру нерухомості в Словаччині та Чехії, виявлено

переваги єдиного реєстру прав власності та інших речових прав на нерухоме майно, а також загальнодоступного відкритого розміщення в Інтернеті його відомостей (за винятком ідентифікаційних номерів фізичних осіб – платників податків).

9. Встановлено, що законодавство Словаччини забороняє набуття іноземцями (окрім громадян Європейського Союзу) права власності на землю сільськогосподарського призначення. У Чехії громадяни держав – не членів ЄС можуть набувати у власність землі сільськогосподарського призначення і ліси тільки за певними, встановленими законом виключеннями. Навіть для громадян Європейського Союзу у Словаччині та Чехії для набуття права власності на землю сільськогосподарського призначення законодавство вимагає виконання певних умов – дійсне господарювання на землі (у Словаччині протягом хоча б трьох років) чи реєстрацію тимчасового місця проживання. Вважаємо за необхідне зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення в Україні. Водночас, на нашу думку, в Україні, на прикладі Словаччини та Чехії, потрібно не допустити скуповування земель сільськогосподарського призначення закордонним інвестором.

10. З метою вдосконалення чинного законодавства України, враховуючи позитивний досвід Словаччини та Чехії, запропоновано:

– викласти статтю 28 Закону України від 01 липня 2004 р. № 1952-IV „Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” у такій редакції: „Відомості, що містяться в Державному реєстрі прав на нерухоме майно та їх обмежень, є відкритими, загальнодоступними і підлягають розміщенню в Інтернеті, за винятком ідентифікаційних номерів фізичних осіб – платників податків”;

– включити до ст. 4 проекту Закону України від 09 квітня 2004 р. № 5394/п „Про державний земельний кадастр” пункт 2 у такій редакції: „Відомості, що містяться в державному земельному кадастрі, є відкритими, загальнодоступними

і підлягають розміщенню в Інтернеті, за винятком ідентифікаційних номерів фізичних осіб – платників податків”.

Положення щодо публічності державного земельного кадастру та Державного реєстру прав на нерухоме майно підвищать прозорість і безпеку правовідносин щодо права власності на нерухоме майно в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Блаженный // Антология мировой философии. В 4-х томах. Т. 1. Философия древности и средневековья. – М.: „Мысль”, 1969. – С. 581-605.
2. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої „Політики” / Тома Аквінський. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – 794 с.
3. Андрусишин Б. І. Пам’ятки історії держави і права України. Київська Русь / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – К.: Вид-во Національного пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2003, – 60 с.
4. Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Видавничий дім „Юридична книга”, 2003. – 584 с.
5. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / Владимир Бонифатиевич Антонович. – К., 1885. – 352 с.
6. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. / Арістотель – К.: Основи, 2000. – 527 с.
7. Архивъ Юго-Западной Россіи издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ высочайше учрежденного при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторе. Часть шестая. Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI – XVIII веке. Томъ I. – Кіев: Въ университетской типографіи (І. Завадзкаго), 1876. – 615 с.
8. Багалеі Д. Генеральная опись Малороссіи. Эпизод из деятельности графа П. А. Румянцева-Задунайского / Д. Багалеі // Киев. Старина. – 1883. – № 11. – С. 402-432.
9. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: Підручник / Віктор Дмитрович Базилевич. – К.: Знання, 2006. – 431 с.

- 10.Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX століть (Історико-правовий аспект) / Борис Степанович Бачур. – Одеса: Одеський ун-т ім. І.І. Мечникова, 2008. – 204 с.
- 11.Бисага Ю. М. Держава і права у Чехословаччині в 20-х – 30-х рр. XX ст. / Юрій Михайлович Бисага. – Ужгород.: Закарпаття, 1997. – 131 с.
- 12.Бисага Ю. М. Державно-правове будівництво в першій Чехословацькій республіці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12. 00. 01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Ю. М. Бисага. – К., 1998. – 44 с.
- 13.Бисага Ю. М. Інститут держави і права в домюнхінській Чехословаччині / Юрій Михайлович Бисага. – Ужгород.: Закарпаття, 1998. – 115 с.
- 14.Бисага Ю. М. Роль внутрішніх і зовнішніх факторів в утворенні Першої ЧСР / Юрій Михайлович Бисага. – Ужгород.: Закарпаття, 1997. – 183 с.
- 15.Бисага Ю. М. Створення підвалин державно-правової політики Чехословаччини в 20-х роках XX ст. / Юрій Михайлович Бисага. – Ужгород: Закарпаття, 1997. – 149 с.
- 16.Будкін В. Постсоціалістична трансформація власності / В. Будкін // Економіка України. – 2007. – № 2. – С. 39-44.
- 17.Ванечек, В. История государства и права Чехословакии / В. Ванечек. – М.: Юридическая литература, 1981. – 503 с.
- 18.Вебер М. Избранное. Образ общества / Макс Вебер. – М.: Юрист, 1994. – 702 с.
- 19.Владимирский-Буданов М. Ф. Задружная теория и древнерусское землевладение / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – К, 1879. – 93 с.
- 20.Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории Литовского государства. Поместье Литовского государства / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – К, 1889. – 52 с.

21. Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовского государства. Крестьянское землевладение / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1893. – Ч. III. – 83 с.
22. Всеукраїнська Академія Наук. Соціально-економічний відділ. Комісія для виучування звичаєвого права України. Праці комісії для виучування вичаєвого права України. За ред. О. О. Малиновського. – К.: Видавництво ВУАН, 1928. – 318 с. – (Збірник АН України, Соц-економічний відділ, N 17. Вип. 3).
23. Всеукраїнська Академія Наук. Праці комісії для виучування вичаєвого права України. За ред. А. Е. Кристера. – К.: Видавництво ВУАН, 1928. – 447 с. – (Збірник Соц-економічного відділу, N 8. Вип. 2).
24. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
25. Геєць В. Економічні засади правового регулювання господарських відносин / В. Геєць, А. Гриценко // Економіка України. – 2008. – № 5. – С. 4-19.
26. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко / Ентоні Гіденс. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
27. Гомонай В. В. Становлення та розвиток законодавства про господарську діяльність в першій Чехословацькій республіці (1918 – 1938 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / В. В. Гомонай. – Львів, 2004. – 19 с.
28. Горкін О. Ф. Конституція СРСР – великий документ історичних завоювань радянського народу / О. Ф. Горкін. – К., 1945 – 16 с.
29. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 1798-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19 – 20, № 21 – 22. – Ст. 144.
30. Грамота до всього українського народу гетьмана П. Скоропадського від 29 квітня 1918 року // Державний вісник. – 1918. – 16 травня.

- 31.Гринько С. В. Правові аспекти реєстрації прав на землю: Монографія / Сергій Валерійович Гринько. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2004. – 172 с.
- 32.Грозовський І. М. Право власності на землю в Запорізькій Січі / І. М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62-65.
- 33.Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 3. – 1993. – 592 с.
- 34.Делімарський Р. Магдебурзьке право в Києві. / Р. Делімарський – К.: Видавничий дім „Соборна Україна”, 1996. – 144 с.
- 35.Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні: Монографія / Олександр Васильович Дзера – К.: Вентурі, 1996. – 272 с.
- 36.Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юр. наук: спец. 12.00.03 „цивільне право; сімейне право; цивільний процес; міжнародне приватне право” / О. В. Дзера. – К, 1996. – 49 с.
- 37.Дзера О. В. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Кн. 1. – 736 с.
- 38.Довженок В. Й. Характерні риси феодалізму / В. Й. Довженок // Укр. історичний журн. – 1970. – № 12. – С. 36-40.
- 39.Доповідь міністра внутрішніх справ І. Кістяківського гетьману від 10 серпня 1918 року // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 204 зв.
- 40.Доповнення до Декрету „Про скасування спадкування” від 21 березня 1919 р. // Збірник Указонень та розпоряджень Робітничо - Селянського уряду України. – 1919. – № 24.
41. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Вадим Архипович Дядиченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 530 с.

42. Економіко-правові проблеми трансформації відносин власності в Україні: зб. наук. праць / В. М. Селіванов, В. А. Євтушевський (відп. ред.); Академія правових наук України, Інститут приватного права і підприємництва. – К.: Манускрипт, 1997. – 195 с.
43. Економічна енциклопедія у 3-х т. Відп. ред. С. В. Мочерний. Т. 1. / С. В. Мочерний. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2000. – 864 с.
44. Завітневич В. Первісні способи набування права власності за звичаєвим правом с. Замість на Прилуччині / В. Завітневич // Праці комісії для виучовання звичаєвого права України. – К.: ВУАН, 1928. – Вип. 2, № 8. – С. 117-124.
45. Заріцька І. М. Виникнення радянського земельного законодавства (листопад 1917 – квітень 1918 рр) / І. М. Заріцька // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 1. – С. 43-48.
46. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3 – 4. – Ст. 27.
47. Земельний кодекс України від 29 листопада 1922 р. // Збірник Узаконень та розпоряджень Робітничо - Селянського уряду України. – 1922. – № 24.
48. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – 928 с.
49. История государства и права Украинской ССР (1917 – 1958 г.г.) / АН УССР. Сектор государства и права. – К.: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1959. – 366 с.
50. III Універсал Центральної Ради від 20 листопада 1917 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 2.
51. Калінчик М. В. Варіант розвитку подій на ринку землі (продаж землі іноземцям і вітчизняним бізнесовим структурам / М. В. Калінчик // Земельне право України: теорія і практика. – 2007. – № 10. – С. 3-8.

52. Кант И. Сочинения: В 6 т. – Т. 6. / Иммануил Кант. – М.: Мысль, 1967. – 743 с.
53. Кіндзерський Ю. Інституціональні аспекти відтворення у контексті структурних трансформацій / Ю. Кіндзерський // Економіка України. – 2007. – № 1. – С. 4-13.
54. Кістяківський Б. Вибране / Богдан Кістяківський. – К.: Видавництво гуманітарної літератури „Абрис”, 1996. – 476 с.
55. Кнапп В. Собственность в странах народной демократии. Правовой режим собственности в Чехословацкой республике / Виктор Кнапп. – М.: Издательство иностранной литературы, 1954. – 340 с.
56. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Із змінами і доп., прийнятими I, II, IV, V і VI сесіями Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 30 с.
57. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96 – ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 356.
58. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. – Харків, 1920 р. – 54 с.
59. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Пер. с англ. Б. Пинскер / Рональд Коуз. – Нью-Йорк: Телкс, 1991. – 192 с.
60. Кулинич П. Ф. Мораторій на відчуження сільськогосподарських земель: правові та соціально-економічні проблеми / П. Ф. Кулинич // Земельне право України: теорія і практика. – 2007. – № 2. – С. 32-42.
61. Лазаревский А. Универсал гетьмана К. Разумовского / А. Лазаревский // Киев. старина. – 1885. – Июль. – С. 477-482.
62. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи XVIII – XIX вв. / В. Н. Латкин. – СПб., 1899. – 532 с.
63. Лемак В. В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми: автореф.

- дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / В. В. Лемак. – Харків, 2003. – 41 с.
64. Леонтович Ф. И. Крестьяне юго-западной Руси по литовскому праву в XV-XVI вв / Федор Иванович Леонтович. – К., 1863. – 88 с.
65. Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в литовско-русском государстве / Федор Иванович Леонтович. – Варшава, 1897. – 130 с.
66. Лист німецького офіцера Ганса Типтура // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 257. – Арк. 3.
67. Локк Дж. Соч.: В 3 т. – Т. 3. / Джон Локк. – М.: Мысль, 1988. – 561 с.
68. Лурье С. Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования / Соломон Яковлевич Лурье. – Л.: Издательство „Наука” Ленинградское отделение, 1970. – 665 с.
69. Мавродин В. В. Возникновение феодальных отношений у восточных славян. Киевская Русь / Владимир Васильевич Мавродин. – М.: Изд-во Акад. наук СРСР, 1957. – 452 с.
70. Манн Р.В. Особливості діагностування стану і перспектив розвитку ринку нерухомості / Р. В. Манн // Економіка та держава. – 2007. – № 9. – С. 15-16.
71. Меркушева Н. В. Види відносин з управління майном у цивільному праві України / Н. В. Меркушева // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 4. – С. 117-122.
72. Мотуз Н. Максим Федорченко: „Прекратити агонію земельної реформи можна тільки волевым актом – снятием моратория” / Н. Мотуз // Земельне право України: теорія і практика. – 2008. – № 5 – 6. – С. 11-17.
73. Моця О. П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень / О. П. Моця // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С. 41-49.

74. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / Г.Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін.; За заг. ред. В. К. Мамутова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 688 с.
75. Норт, Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
76. О земле: Декрет II Всероссийского съезда Советов от 26 октября 1917 г. // Собрание узаконений Российской Советской Федеративной Социалистической Республики. – 1917. – № 1.
77. О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и борьбы с кулачеством: Постановление Центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров СССР от 1 февраля 1930 г. // Собрание Законов Совета Советских Социалистических Республик. – 1930. – № 9. – Ст. 105.
78. О праве граждан на покупку и строительство индивидуальных жилых домов: Указ Президии Верховного Совета СССР от 26 августа 1948 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1948. – № 36.
79. Основы гражданского законодательства СССР и союзных республик 1961 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1961. – № 50. Ст. 525.
80. Отдел второй. О праве собственности. // Общее Австрийское Гражданское Уложение съ извлечениями изъ последовавшихъ къ нему, дополнительныхъ узаконений въ русскомъ переводе и краткимъ комментариемъ, составленнымъ по Кирштеттеру. – К.: Типография И. А. Давиденко, 1884. – С. 144-191.
81. Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Історія української конституції. – К.: Т-во „Знання” України, 1993. – С. 25-37.
82. Пахман С. В. История кодификации гражданского права в двух томах / Семен Викентьевич Пахман. – СПб., 1876. – Т. I. – 442 с.

83. Платон. Законы / Платон // Платон. Сочинения в трех томах. Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса. Пер. с древнегреч. Т. 3. Ч. 2. М., „Мысль”, 1972. – 678 с.
84. Погодин М. Древнее разделение земли в России / М. Погодин // Журнал министерства народного просвещения. – 1885. – Ноябрь. – С. 133-156.
85. Погодин М. П. Норманский период русской истории / Михаил Петрович Погодин. – М., 1859. – 120 с.
86. Подопригора О.О. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие для юрид. вузов и факультетов. – 2-е изд., перераб / О. О. Подопригора. — К.: Вентури, 1994. – 288 с.
87. Положення про єдиний реєстр заборон відчуження об'єктів нерухомого майна: Наказ Міністерства юстиції України від 9 червня 1999 року № 31/5 // Сторінка „Законодавство України” сайту Верховної Ради України.
88. Постановление Высшего Совета народного хозяйства от 29 октября 1920 г. // Собрание узаконений Российской Советской Федеративной Социалистической Республики. – 1920. – № 93.
89. Права по которым судится малороссийский народ / Под ред. А. Ф. Кистяковского. – К.: Изд-во Киев. унив. типогр., 1879. – 844 с.
90. Привілеї міста Львова (XIV – XVIII ст.) / Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України / Я. Дашкевич (наук. ред.), М. Капраль (упоряд.), Р. Шуст (наук. ред.). – Львів, 1998. – 640 с.
91. Привілеї національних громад міста Львова (XIV – XVIII ст.) / Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України / Я. Дашкевич (наук. ред.), М. Капраль (упоряд.), Р. Шуст (наук. ред.). – Львів, 2000. – 576 с.
92. Примерный Устав сельскохозяйственной артели. – М.: Партиздат, 1935. – 31 с.

93. Про відібрання лишків одяжі і білизни у буржуазії: Декрет Уряду Радянської України від 1 березня 1919 р. // Збірник Узаконень та розпоряджень Робітничо - Селянського уряду України. – 1919. – № 22.
94. Про власність: Закон України від 7.02.1991 № 1305-1 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20. – Ст. 249.
95. Про впровадження Класифікації форм власності та Класифікації організаційно-правових форм господарювання: Наказ державного комітету статистики України від 22 листопада 1994 р. № 288 // Сторінка „Законодавство України” сайту Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.kiev.ua>.
96. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень: Закон України від 1.07.2004 № 1952- IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 51. – Ст. 553.
97. Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних селянських господарствах в районах суцільної колективізації: Постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів УРСР від 5 квітня 1930 р. // Збірка Законів УРСР. – 1930. – № 11.
98. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Указ Президента України від 30 грудня 1997 року № 1396/97 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 2. – Ст. 47.
99. Про затвердження Тимчасового положення про порядок реєстрації прав власності на нерухоме майно: Наказ Міністерства юстиції України від 7 лютого 2002 року № 7/5 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 8. – Ст. 383.
100. Про заходи по боротьбі з спекуляцією хлібом: Постанова політбюро Центрального комітету Комуністичної партії більшовиків від 9 серпня 1932 р. // <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Luhansk-01.php>
101. Про заходи щодо створення єдиної системи державної реєстрації земельних ділянок, нерухомого майна та прав на них у складі державного

- земельного кадастру: Указ Президента України від 17 лютого 2003 року № 134/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 8. – Ст. 301.
102. Про земельну реформу: Постанова Верховної Ради України від 18 грудня 1990 р. № 563-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 17. – Ст.10.
103. Про землю в УНР: Закон від 8 січня 1920 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 2208. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 21 зв. – 22.
104. Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати: Закон України від 19.06.2003 № 2378-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 1. – Ст. 1.
105. Про кустарну і дрібну промисловість і сільськогосподарську кооперацію: Постанова Ради народних комісарів УРСР від 21 червня 1921 р. // Збірник Указонень та розпоряджень Робітничо - Селянського уряду України. – 1921. – №11.
106. Про ліси в Українській Народній Республіці: Закон від 10 січня 1919 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Ф.Р-5547, оп. 1, спр. 2, арк. 382-383.
107. Про обов'язкове вивезення всіх наявних колгоспних фондів, у тому числі і посівного, в рахунок виконання плану хлібозаготівель: Лист ЦК КП(б)У всім секретарям райкомів, головам райвиконкомів, уповноваженим обкомів від 24 грудня 1932 року // Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. І. Оп. 101. С. 1112. Арк. 184.
108. Про оренду державного майна: Закон України від 10.04.1992 № 326/95 –ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 416.
109. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 № 3116 – III // Відомості Верховної Ради № 46 – 47. – Ст. 280.
110. Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності: Постанова Центрального

- Виконавчого Комітету і Ради народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 7 серпня 1932 р. // <http://www.adm-pl.gov.ua/photo/32-33/archiv/original/10.html>.
111. Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями: Закон України від 17 червня 1983 р. № 9500-Х // Відомості Верховної Ради України № 9501-х.
112. Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операції з нерухомістю: Закон України від 19 червня 2003 р. № 978- IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 52. – Ст. 377.
113. Проект Закону про державний земельний кадастр № 5394 від 9 квітня 2004 р. // www.president.gov.ua/done_img/files/kadastr.rtf.
114. Пронська Г.В. Право колективної власності у підприємницькій діяльності в Україні / Г.В. Пронська // Концепція розвитку законодавства України – К., 1996. – С. 272-273.
115. Прудон П.-Ж. Что такое собственность? / П.-Ж. Прудон. – М.: Республика, 1998. – 367 с.
116. Пустовийт Р. Теоретический анализ процесса институционализации в постсоциалистических экономиках / Р. Пустовийт, Н. Овчарук // Экономика Украины. – 2008. – № 6. – С. 14-26.
117. Рада національної безпеки і оборони розглянула стан земельних відносин // Земельне право України. – 2008. – № 1. – С. 3-8.
118. Резолюція Всеукраїнського з'їзду хліборобів від 8 листопада 1918 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 34 зв.
119. Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное / В. Е. Рубаник. – Х.: Консум, 2004. – 520 с.

120. Рубаник В. Е. Философские, экономические и юридические взгляды на собственность: сравнительный анализ и тенденции развития / В. Е. Рубаник // Философия хозяйства. – 2005. – 1 (37). – С. 147-156.
121. Сафиуллин Д. Н. Теория и практика правового регулирования хозяйственных связей в СССР / Д. Н. Сафиуллин. – Свердловск: Сверд. юр. ин-т, 1990. – 139 с.
122. Семчик В. І. Право власності за конституцією України / Віталій Іванович Семчик. – К.: НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 1997. – 134 с.
123. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / Василий Иванович Сергеевич. – СПб., 1910. – 240 с.
124. Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / Михаил Слабченко. – Одесса, 1911. – 292 с.
125. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Т-во „Знання” України, 1993. – 192 с.
126. Собрание малороссийских прав 1807 г. / Сост. К. А. Вислобоков и др. – К.: Наук. думка, 1993. – 368 с.
127. Спасибо-Фатеева И. Об изменениях в регулировании отношений собственности, проблемах и перспективах их решения / И. Спасибо-Фатеева // Юридическая практика . – 2007. – № 39 (509). – С. 20-21.
128. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.
129. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.
130. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року у 2 книгах. Книга 2. /

- За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – 568 с.
131. Суд и расправа в правах малороссийских... / Под ред. Н. П. Василенко // Матеріали до історії українського права. – К.: ВУАН, 1929. – Т. I, № 11. С. 83-147.
132. Тарновский К. Н. Предпосылки возникновения феодальных отношений у восточных славян // Вопр. истории. – 1954. – № 4. – С. 17-26.
133. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов / И. Теличенко // Киевская старина. – 1888. – Сент. – С. 34-67; Окт. – С. 22-68.
134. Тимчасове положення про порядок державної реєстрації прав власності на нерухоме майно: Наказ Міністерства юстиції України від 7 лютого 2002 року № 7/5 // Сторінка „Законодавство України” сайту Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.kiev.ua>.
135. Тимчасовий Земельний закон УНР від 18 січня 1918 року // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 185-187.
136. Тимчасовий порядок державної реєстрації іпотек: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 року № 410 // Сторінка „Законодавство України” сайту Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.kiev.ua>.
137. Тищик Б. Й. Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої: учб. посібник / Б. Й. Тищик, О. А. Вівчаренко. – Івано-Франківськ, Прикарпатський університет, 1996. – 35 с.
138. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач – К.: Видавництво Київського університету, 1968. – 170 с.
139. Толкачова Н. Є. Звичаєве право / Н. Є. Толкачова. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2005. – 366 с.

140. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1992. – 223 с.
141. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – Х.: „Одіссей”, 2002. – 591 с.
142. Харченко Г. Г. Проблемні питання форм права власності в Україні / Г. Г. Харченко // Часопис Київського університету права. – 2007. № 1. – С. 172-176.
143. Хахулин В. В. Критерии установления рамочных границ предмета гражданско-правового регулирования / В. В. Хахулин // Економіка та право. – 2007. – № 1(17). – С. 86-91.
144. Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы / Под ред. академика В. М. Корецкого. – М.: Гос. изд. „Юридическая литература”, 1961. – 950 с.
145. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; За ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – Т. 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст. – 464 с.
146. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Кн. 1. – 736 с.
147. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 356.
148. Цивільний кодекс УРСР 1922 р. // Звід Законів Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1922. – № 55. – Ст. 780.
149. Циркуляр директора департаменту Державної Варти П. Акермана від 16 липня 1918 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1216, оп. 1, спр. 22, арк. 2.

150. Циркуляр міністра внутрішніх справ І. Кістяківського від 13 серпня 1918 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1115, оп. 1, спр. 31, арк. 34.
151. Червоний В. С. Методологічні проблеми регулювання відносин власності в законодавстві України / В. С. Червоний // Економіко-правові проблеми трансформації відносин власності в Україні: зб. наук. праць / В. М. Селіванов, В. А. Євтушевський (відп. ред.); Академія правових наук України, Інститут приватного права і підприємництва. – К.: Манускрипт, 1997. – С. 42-49.
152. Черепний Л. В. Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII в.) // Вопр. истории. – 1953. – № 4. – С. 38-63.
153. Чубинський П. Очеркъ народнихъ юридическихъ обычаев и понятій въ Малороссіи / Павло Чубинський. – С.-Петербургъ: Тип. Майкова, 1869. – 715 с.
154. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / Андрей Евгеньевич Шаститко. – М.: ТЕИС, 2002. – 591 с.
155. Шевченко Я. М. Розвиток і перспективи систематизації Цивільного законодавства в Україні / Я. М. Шевченко // Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1999. – 600 с.
156. Шевченко Я. Н. Право собственности в Украине / Я. Н. Шевченко. – К.: Блиц-Информ, 1996. – 320 с.
157. Шевченко Я. М. Проблеми вдосконалення правового регулювання права приватної власності / Я. М. Шевченко, М. В. Венецька, І.М. Кучеренко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 103 с.
158. Шеремет А. П. Земельне право України: Навчальний посібник / А. П. Шеремет. – К.: Центр навчальної літературиб 2005. – 632 с.

159. Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях / Михаил Васильевич Шульга. – Х.: Фирма „Консум”, 1998. – 224 с.
160. Энгельман А. О приобретении права собственности на землю по русскому праву / А. Энгельман. – СПб., 1859. – 184 с.
161. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, Т. 3. – 2001. – 792 с.
162. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / Памфіл Юркевич. – К.: Редакція журналу „Український світ”, 1999. – 752 с.
163. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків: Історико-топографічний нарис / Д. І. Яворницький, Т. С. Заворотня. – Д.: Січ, 2002. – 359 с.
164. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV – XVI в. / Андрій Яковлів. – Прага.: Державна Друкарня в Празі, 1929. – 81 с.
165. Якубенко В. Д. Базисні інститути в трансформаційній економіці / В. Д. Якубенко. – К.: КНЕУ, 2003. – 254 с.
166. Adamová K. Dějiny soukromného práva ve střední Evropě. Stručný nástin / K. Adamová. – Praha: C. H. Beck, 2001. – 136 s.
167. Adamová K. Prameny k dějinám práva v českých zemích / K. Adamová, L. Soukup. – Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o., 2004. – 360 s.
168. Akt o podmínkách přistoupení České republiky, Kyprské republiky, Lotyšské republiky, Litevské republiky, Maďarské republiky, Republiky Malta, Polské republiky, Republiky Slovinsko a Slovenské republiky a upravách smluv, na nichž je založena Evropská unie, je nedílnou součástí Smlouvy o přistoupení ČR a dalších zemí k EU (sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 44/2004 Sb. m. s.) // <http://www.portal.gov.cz>.

169. Blaho P. Kodifikácia, europeizácia a harmonizácia súkromného práva / P. Blaho, J. Lazar, J. Švidroň. – Bratislava: Iura Edition, 2005. – 451 s.
170. Devízny zákon Slovenskej republiky № 202/1995 Zb. // Zbierka zákonov č. 202/1995.
171. Devízový zákon Českej republiky № 219/1995 Zb. // <http://www.portal.gov.cz>.
172. Devízový zákon Československej republiky z 13. decembra 1989 № 162/1989 Zb. // Zbierka zákonov č. 162/1989.
173. Devízový zákon Československej republiky z 28. novembra 1990 № 528/1990 Zb. // Zbierka zákonov č. 528/1990.
174. Dokumenty k dejinám štátu a práva na území ČSSR (vyd. Sivák F., Klimko J.). – Bratislava: Univerzita Komenského, 1992. – 151 s.
175. Fajnor V. Nástin súkromného práva platného na Slovensku a Podkarpatskej Rusi / V. Fajnor, A. Záturecký. – Šamorín: Heuréka, 1998. – 600 s.
176. Holub M. Občan a vlastníctví v českém právním řádu / M. Holub, M. Pokorný, J. Bičovský. – Praha: Linde Praha, 2002. – 335 s.
177. Honore M. Ownership // Oxford essays in jurisprudence / Ed. by A.M. Guest / M. Honore. – Oxford, 1961. – P. 1128.
178. Hospodársky zákonník Československej republiky zo 4. júna 1964 № 109/1964 Zb. // CD-вид-во „ASPI”, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
179. Hubalkova E. Majetkové restituce / E. Hubalkova. – Praha: ASPI Publishing, 2004. – 248 s.
180. Hubenák L. Dokumenty k dejinám štátu a práva na území Slovenska / L. Hubenák. – Banská Bystrica: TRIAN, s.r.o., 1997. – 150 s.

181. Jánošíková P. Mezníky českých právních dějin / P. Jánošíková, V. Knoll, A. Rundová. – Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o., 2005. – 231 s.
182. Kadlecová M. Vývoj českého soukromného práva / M. Kadlecová, K. Schelle, R. Veselá, E. Vlček. – Praha: Eurolex Bohemia s.r.o., 2004. – 213 s.
183. Kišš P. Restituce majetku obcí / P. Kišš. – Praha.: EUROLEX BOHEMIA s. r. o., 2005. – 177 s.
184. Komenský J.A. Vybrané spisy II / J.A. Komenský. – Bratislava: SPN, 1956. – 434 s.
185. Lazar J. Základy občianskeho hmotného práva. 1. zväzok / J. Lazar. – Bratislava: IURA EDITION, 2000. – 673 s.
186. Luby Š. Dejiny súkromného práva na Slovensku / Š. Luby. – Bratislava: Iura Edition, 2002. – 632 s.
187. Malý K. Dějiny českého a československého práva do roku 1945 / K. Malý. – Praha: LINDE PRAHA, a. s., 2005. – 673 s.
188. Malý K. Vývoj práva v Československu v letech 1945-1989 / K. Malý. – Praha, Nakladatelství Karolinum, 2004. – 918 s.
189. Návrh Občanského zákoníka České Republiky // <http://www.portal.gov.cz>.
190. Občiansky zákonník Československéj republiky zo dňa 25. októbra 1950 № 141/1950 Zb. // CD-вид-во „ASPI”, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
191. Občiansky zákonník: Československéj republiky zo dňa 25. októbra 1964 № 40/1964 Zb. // CD-вид-во „ASPI”, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
192. O devizovém hospodářství: Zákon Československej republiky № 142/1970 Sb. // CD-вид-во „ASPI”, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12

- см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
193. O finančnom hospodárení národných výborov: Zákon Československej republiky zo dňa 19. decembra 1949 № 279/1949 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
194. O jednotných roľníckych družstvách: Zákon Československéj republiky z 9. júla 1949 № 50/1949 Zb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
195. O katastri nehnuteľnosti a o zápisoch vlastníckeho práva a iných vecných práv na nehnuteľnosť: Zákon Slovenskej Republiky č. 162/1995 // Zbierka zákonov č. 162/1995, čiastka 54.
196. O katastru nemovitostí ČR (katastrální zákon): Zákon ČNR č. 344/1992 // [http:// www.portal.gov.cz](http://www.portal.gov.cz).
197. O majetku obci: Zákon Slovenskej Republiky // Zbierka zákonov č. 138/1991.
198. O mimosudných rehabilitáciách: Zákon Československéj republiky č. 87/1991 // Zbierka zákonov č. 87/1991.
199. O nové pozemkové reformě (trvalé úpravě vlastnictví k zemědělské a lesní půdě): Zákon Československéj republiky ze dne 21. března 1948 № 46/1948 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
200. O podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby: Zákon Československej republiky № 92/1991 // Zbierka zákonov č. 92/1991.
201. O právných vztáhoch v medzinárodnom obchodnom styku (Zákoník medzinárodného obchodu): Zákon Československéj republiky zo 4. decembra

- 1963 № 101/1963 Zb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
202. О переходе некоторых вещей из собственности Чешской и Словацкой республики в собственность общины: Закон Чехословацкой республики ч. 172/1991 // Збирка законів ч. 172/1991.
203. О переводах собственности государства на иные лица в соответствии с последующими предписаниями: Закон Словацкой Республики // Збирка законів ч. 427/1990.
204. О уголовном процессе (уголовный порядок): Закон Чехословацкой республики от 12 июля 1950 № 87/1950 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
205. О использовании земли и иного сельскохозяйственного имущества для обеспечения производства: Закон Чехословацкой республики от 13 ноября 1975 № 123/1975 Zb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
206. О изменении владческих отношений к земле и иному сельскохозяйственному имуществу: Закон Чехословацкой республики ч. 229/1991 // Збирка законів ч. 229/1991, чіастка 45.
207. О записях владческих и иных вещных прав в недвижимостях: Закон Чешской Республики // <http://www.portal.gov.cz>.
208. О смягчении последствий некоторых имущественных правонарушений: Закон Чехословацкой республики ч. 403/1990 // Збирка законів ч. 403/1990, чіастка 69.
209. О национализации акционерных банков: Декрет президента Чехословацкой республики от 24 октября 1945 № 102/1945 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-

- 266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
210. О znárodnění dalších průmyslových a jiných výrobních podniků a závodů v oboru potravinářském a o úpravě některých poměrů znárodněných a národních podniků tohoto oboru: Zákon Československé republiky ze dne 28. dubna 1948 № 115/1948 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
211. О znárodnění dolů a některých průmyslových podniků: Dekret presidenta Československé republiky ze dne 24. října 1945 № 100/1945 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
212. О znárodnění některých dalších průmyslových a jiných podniků a závodů a o úpravě některých poměrů znárodněných a národních podniků: Zákon Československé republiky ze dne 28. dubna 1948 № 114/1948 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
213. О znárodnění některých hostinských a výčepnických podniků a ubytovacích zařízení: Zákon Československé republiky ze dne 5. května 1948 № 124/1948 Sb. // CD-вид-во “ASPI”, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
214. О znárodnění některých podniků průmyslu potravinářského: Dekret presidenta Československé republiky ze dne 24. října 1945 № 101/1945 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.

215. O znárodnění obchodních podniků s 50 nebo více činnými osobami: Zákon Československé republiky ze dne 28. dubna 1948 № 120/1948 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
216. O znárodnění polygrafických podniků: Zákon Československé republiky ze dne 5. května 1948 № 123/1948 Sb. // CD-вид-во “ASPI”, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
217. O znárodnění přírodních léčivých zdrojů a lázní a o začlenění a správě konfiskovaného lázeňského majetku: Zákon Československé republiky ze dne 6. května 1948 № 125/1948 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
218. O znárodnění soukromých pojišťoven: Dekret presidenta Československé republiky ze dne 24. října 1945 № 103/1945 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
219. O znárodnění ve stavebnictví: Zákon Československé republiky ze dne 28. dubna 1948 № 121/1948 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
220. Plíva S. Privatizace majetku státu, restituce, mála privatizace, mimosoudní rehabilitace, vlastnické vztahy k půdě, velká privatizace, kupónová metoda, osnova privatizačního projektu / S. Plíva. – Praha: Prospectrum, 1991. – 275 s.
221. Práva městská království českého // Dokumenty k dějinám štátu a práva na území ČSSR (vyd. F. Sivák, J. Klimko). – Bratislava: Univerzita Komenského, 1992. – s. 307.

222. Rozsudok Najvyššieho súdu Slovenskej republiky, sp. zn.: 2 Cdo 23/53// CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
223. Rozsudok Najvyššieho súdu Slovenskej republiky, sp. zn.: 2 Cdo 95/98// CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
224. Schelle K. Vývoj právních kodifikací / K. Schelle. – Brno: Masarykova univerzita, 2004. – 262 s.
225. Spáčil J. Současné problémy vlastnického práva / J. Spáčil // Právní rozhledy. – 2006. – № 2. – S. 65-69.
226. Stížnost č. 24506/94, roz. 28.06.1995 // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
227. Štefanovič M. Pozemkové právo / M. Štefanovič. – Bratislava: Eurounion, 2004. – 304 s.
228. Urfus V. Historické základy novodobého práva soukromého / V. Urfus. – Plzeň: Nakladatelství C. H. Beck, 1994. – 131 s.
229. Ústava Československé republiky Ústavní zákon ze dne 9. května 1948 № 150/1948 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.
230. Zákon Slovenskej Republiky ktorým sa doplna Zákon „O majetku obcí“ č. 306/1992 // Zbierka zákonov č. 306/1992.
231. Zákon zo dňa 30. októbra 1952, ktorým sa mení a dopĺňuje trestný poriadok 81/1949 Sb.n. SNR № 67/1952 Sb. // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-

266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.

232. Zákonný článok Československej Republiky № 49/1723 // CD-вид-во „ASPI“, 2005. – електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор.; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP. – Назва з титул. екрану.